

ЦЕНТР СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ  
КИЇВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ  
УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ПАРТІЇ

# Конотопська битва 1659 року

Збірка наукових праць

Київ - 1996 р.

Ця книга — перша в історичній науці збірка праць, присвячена малодослідженій сторінці Козацької України: перемозі над російською окупаційною армією у 1659 р. Ця подія, що відбулася одразу ж після Переяславської ради переконливо спростовує накинутий нашому народу міф про віковичнє прагнення українців жити в одній державі з московитами.

Збірка адресується передусім науковцям, викладачам, студентам, вчителям та учням загальноосвітніх шкіл, військовослужбовцям, усім тим, хто цікавиться Українською історією та її духовною і військовою традицією.

Видання Центру східноєвропейських досліджень

Науковий редактор	С. Бондар
Упорядкування	О. Ткачук,
Художнє оформлення	М. Свирнюк
Літературна редакція	В. Овсієнко, М. Гвоздь
Комп'ютерний набір	Т. Майданович, М. Кісів,
	О. Задорожий, В. Паламарчук
Комп'ютерне макетування	В. Паламарчук, Ю. Турта

Верстка і набір виконані в Центрі східноєвропейських досліджень

ISBN 966-02-0011-0

Світлій пам'яті Патріарха  
Київського і всієї Русі-України  
ВОЛОДИМИРА присвячується

## Зміст

<i>Ярослав ДАШКЕВИЧ. Традиції непереможності української зброї</i> .....	9
--	---

### 1-Й РОЗДІЛ

#### КОНОТОПСЬКА БИТВА — ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ

<i>Юрій МИЦИК. Конотопська битва 1659 року</i> .....	14
--	----

<i>Олена АПАНОВИЧ. Застосування гетьманом І.Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві</i> .....	23
--	----

<i>Іван БУТИЧ. КОНОТОПСЬКА БИТВА</i> .....	32
--	----

<i>Роман МАТУЗКО. Невдала спроба воєнної інкорпорації України до складу московської держави</i> .....	37
---	----

### 2-Й РОЗДІЛ

#### ВИДАТНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

<i>Ярослав ДЗИРА. Іван Виговський як реформатор українського правопису та основоположник національної діалектології</i> .....	43
---	----

<i>Володимир ТИТОВ. Юрій Немирич та його праця «DISCURSUS DE BELLO MOSKOVITICO»</i> .....	77
---	----



### 3-Й РОЗДІЛ

#### МІЖНАРОДНА СИТУАЦІЯ В ЄВРОПІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

- Тарас ЧУХЛІБ. Конотопська битва 1659 р. в контексті міжнародної ситуації у Східній Європі ..... 86
- Сергій ЛЕПЯВКО. Від Солониці до Конотопу (козацько-польські стосунки у світлі Конотопської битви)..... 94
- Валерій ЦИБУЛЬСЬКИЙ. Від українсько-московського договору 1654 р. до Віленського перемир'я (на матеріалах зарубіжної історіографії)..... 97
- Ольга ВЕРГУН. Специфіка українсько-російських відносин XVII ст. .... 106
- Віктор ГОРОБЕЦЬ. Конотопська битва 1659 р.: причини та наслідки (У пошуках передумов Руїни). 111

### 4-Й РОЗДІЛ

#### УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

- Протоієрей Володимир ЧЕРПАК. Політична орієнтація гетьмана І. Виговського та вірність благословенню Митрополита Київського та всієї Руси. .... 125

<i>Сергій ЗДІОРУК. Спротив Української Православної Церкви в часи визвольних змагань України у XVII ст.....</i>	129
---	-----

## 5-Й РОЗДІЛ

### ПЕРША РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ У «КРИВОМУ ДЗЕРКАЛІ» РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

<i>Валерій ШЕВЧУК. Битва під Конотопом у російській пісні «Под городом под Конотопом»</i>	134
<i>Юрій ХОРУНЖИЙ. Хто винен: І. Виговський чи запорожці?.....</i>	139

## 6-Й РОЗДІЛ

### СУЧАСНІ ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

<i>Станіслав БОНДАР. Духовний стан українського суспільства і проблеми націотворення.....</i>	141
<i>Григорій ТЕМКО. Утвердження національно-державницької ідеології - головний напрямок виховної роботи у Збройних Силах України.....</i>	152
<i>Петро. Костюк. Дні слави Українського війська в патріотичному вихованні військовослужбовців Збройних Сил України.....</i>	164

<i>Анатолій ГРИЩУК. Історична перемога І. Виговського в контексті національних інтересів сучасної України</i>	168
<i>Олександр ТКАЧУК. Післяслово</i> .....	174

## ПЕРЕДНЄ СЛОВО

### ТРАДИЦІЇ НЕПЕРЕМОЖНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЗБРОЇ

*Ярослав ДАШКЕВИЧ*

Шановні пані і панове!

Сьогодні не маю наміру говорити про ті тридцять тисяч московитів, які загинули або пропали безвісти під Конотопом, в результаті чого російська кавалерія припинила своє існування принаймні на півсторіччя. Про це, сподіваюсь, говоритимуть інші доповідачі. Не аналізуватиму причин чому покарали на горло п'ять тисяч полонених московитів, як відплату за вчинені злочини московських залог в містах України. Про це, маю надію, також говоритимуть інші доповідачі. Війни, як тоді, так і тепер, не ведуться у білих рукавичках. Не звертатиму Вашу увагу і на той факт, що цар Олексій Михайлович поспішно наказав підновити фортифікаційні споруди Москви, побоюючись побачити козацькі полки Івана Виговського під стінами своєї столиці. І лише характерне українське невміння використати сприятливу ситуацію, що склалася, врятувало Москву від погрому. І на це, сподіваюсь, звернуть увагу інші доповідачі.

Хочу, щоб Вашу увагу привернула така обставина. Останнім часом все частіше та гучніше лунають голоси, що, мовляв, історія нікого і нічому не вчить, і, взагалі, нічого ставити такі вимоги до історичної науки. Ці нігілістичні ідеї пропагуються на Заході, а нині вони проникають і до нас, знаходячи підтримку в багатьох представників колишньої української радянської науки, що в такий спосіб хочуть заглидити свою вину перед історичною пам'яттю українського народу. Що з того — вони кажуть, — що ми десятиліттями в наших «наукових працях» замовчували Конотопську битву (як зрештою і похід гетьмана Сагайдачного на Москву сорока роками раніше), адже історія нічому не вчить і не може навчати. Невелике лихо з того, що ми фальсифікували історію України, і, взагалі, дайте нам спокій.



Насправді все чинилося цілком з протилежних мотивів: саме тому, що москвоцентрична історіографія прекрасно знала про велике виховне значення історичної науки, здійснювались фальсифікаторські експерименти над нашою історичною свідомістю. Бо навіть з погляду так званого марксизму, треба було б згадувати про Конотоп, як про яскравий прояв визвольної боротьби українського народу з чужинницькою окупацією і з чужинницькими поневолювачами. Інакше кажучи: історія завжди була, є і буде вчителькою життя. Тому її так боялися й бояться досі, тому її фальшували й намагаються фальшувати досі. Наведу ще один приклад такої грубої, я б сказав ганебної, обурливої операції над історичною пам'яттю народу.

Як Ви знаєте, цього року Україна відзначає 400 років з дня народження свого славетного сина гетьмана Богдана Хмельницького. До яких тільки маніпуляцій не вдавалися раніше деякі «історики», щоб викривити пам'ять про Великого Гетьмана. І тепер, коли ми ось тут відзначаємо річницю Конотопської битви, — переможної битви українців із загарбниками, на Волині у надзвичайно урочистій обстановці влаштовують міжнародну конференцію, присвячену, як Ви гадаєте, чому? Навіть важко подумати — погромові української армії під Берестечком. Щоб перед цілим світом відзначити не переможний хід Богдана, не Корсунь, не Жовті Води, не битву під Пилявцями, не інші перемоги української зброї над московськими та польськими загарбниками, а найбільшу поразку українського війська, зраду татарського хана, різанину десятків тисяч повстанців, подію, яка в остаточному результаті примусила Богдана відмовитися від ідеї створення цілком незалежної держави і піти під іго царя. Прошу закарбувати у Вашій пам'яті, що святкують на п'ятому році незалежності України — розгром українських військ під Берестечком і перемогу українських військ під Конотопом. Маніпулювання історією, щоб довести меншовартість української нації у світлі програної під Берестечком битви, продовжується. Чи хтось несе за це відповідальність? І, нарешті, щодо того, чи вчить чогось історія минулого і історія сучасного? Так, якщо досліджувати і викладати її правдиво. Усі нормальні нації мають для цього окремі військові історичні інститути, усі крім Української держави. Отже, історія вчить, що тільки сила, могутня сила - політична, економічна, військова - вирішувала і вирішує долю націй і



держав. Такий заповіт диктує нам Конотопська битва, — не лише символ слави, а й символ української зброї. Про цей заповіт не сміють забувати всі ті, що вірять у краще майбутнє української нації і Української держави.

\* \* \*

Українська військова традиція знає кілька спроб встановлення своїх власних святкових днів. У 30 - 40-х роках ХХ ст. в середовищі борців за незалежну Українську державу відзначалося Свято зброї — 30 серпня, на пам'ять про події 1919 року коли частини Української галицької армії, після переможних боїв з Червоною армією, увійшли до Києва. Це воєнне досягнення було нетривалим, бо російська добровольча армія (білогвардійська) витіснила українські війська зі столиці.

Протягом останніх років пропонується запровадити як державне свято (яке частково поки що відзначають неофіційно) — День Українського Війська 14 жовтня, що припадає на церковне свято св. Покрови. З ним пов'язана подвійна традиція — відзначення дня св. Покрови, як покровительки Запорозького війська і дати, що приймається як річниця утворення у 1943 році Української повстанської армії. Річницю битви між частинами армії Центральної Ради та російської Червоної гвардії — під Крутами 29 січня 1918 р. передбачають відзначати як загальнодержавний День скорботи. Наукова конференція «Конотопська битва 1659 року та її значення в національному поступі України», що відбулася в Києві та Конотопі 29 червня - 1 липня 1995 року, прийняла ухвалу про необхідність встановлення кількох Днів слави української зброї, включаючи до них, очевидно, також щорічне відзначення річниці переможної битви під Конотопом 29 - 30 червня 1659 р. (дата ця, можливо, але не обов'язково, вимагає коректив при переведенні із старого стилю на новий). Не підлягає сумніву, що остаточне офіційне вирішення питання про Дні слави української зброї (одного — загальнодержавного, кількох — загальновійськових) залежить від урядових чинників, однак нехтувати думкою громадськості не варто. Якщо виходити з ідеї про тяглість українських традицій з часів Київської держави — для чого є всі наукові підстави — то серед Днів слави української зброї не може забракнути святкувань, пов'язаних з княжим, козацьким та новітнім періодами історії

України.

Традиції непереможності української зброї — це не тріумфальні фанфари (хоча й для них є підстави), а відновлення історичної правди про бойові досягнення української нації, слава про хоробрість, мужність та військову витривалість якої лунала ще в середовіччі по всій Європі. Традиції української зброї, їх вивчення, відзначення, пошана до них — це переконливий засіб боротьби з стереотипами меншовартості, що їх десятиріччями і сторіччями накидали народові окупанти з півночі та заходу. Походи княжих дружин під Константинополь, у Болгарію, в степи Причорномор'я, Прикаспія; козацькі чайки на чорноморському узбережжі Малої Азії й Закавказзя, а також на Балтійському морі, непереможна козацька піхота в Молдавії та Московщині, у Франції — на берегах Атлантичного океану; українські повстанські загони ХХ ст. на захисті рідних земель — невелика частина тих традицій, які необхідно знати, які треба свято берегти, які мусять увійти в тіло і кров сучасних Збройних сил України.

Якщо серйозно говорити про зовнішньо-політичну безпеку держави та місце в ній військової доктрини, не лише оборонної, а й наступальної (бо наступ — найкращий спосіб оборони), то не підлягає сумніву, що історичні традиції непереможної української зброї — один з важливих елементів військово-політичного виховання. Оволодіння цими традиціями передбачає не лише навчання військової історії, яке поволі (надто поволі) входить у програми військових навчальних закладів, не тільки відзначення Свят зброї (включаючи й річницю переможного Конотопу), а й ряд інших першочергових завдань. Науково-дослідний інститут військової історії України (концепція структури якого опрацьована ще три роки тому лежить без руху або покладена під сукно — в Міністерстві оборони), Центральний державний військово-історичний архів, Центральний військово-історичний музей — це установи без яких відновлення і вивчення військових традицій української нації немислиме. Цілеспрямована та одночасно правдива і об'єктивна наукова, науково-популярна література посідає важливе місце в піднесенні військово-політичного тону армії та флоту. Радянський фальсифікаторський період захитав переконання в достовірності історичної науки. Збірники автентичних документальних текстів з військової історії України



різних століть мають відновити правду про наше військове минуле і наші військові традиції. «Білі книги», складені з архівних документів, повинні висвітлити долю українських військових діячів, винищених окупантами. На порядку денному стоїть підготовка та видання нової багатотомної «Історії українського війська», «Української військової енциклопедії», «Українського військово-історичного атласу». Уже видані біографічні словники українських воєначальників ХХ ст. (Колчанчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів українських військових формацій першої половини ХХ століття. — Львів, 1995. — 285 с.; Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття, 1917 - 1921 роки. — Київ, 1995. — Ч. I, біографічно-довідкова. — 258 с.; П. Содоль. Українська повстанча армія 1943-49. Довідник. — Нью-Йорк, Тернопіль 1994. - 199 с.; Місило Є. Повстанські могили. Пропам'ятна книга впадших на полі слави вояків Української повстанської армії — Захід, VI Воєнної округи «Сян», тактичних відтинків «Лемко», «Бастіон», «Данилів» (1944 - 1946). - Варшава, Торонто, 1995. — Т. 1. — 408с.) необхідно поширити в глибину століть: на українських гетьманів, генеральну старшину, полковників козацьких часів, князів та воєвод княжої доби. Пам'ять про них не сміє пропасти. Упорядкування полів битв, відзначення їх пам'ятними знаками, місцевими музеями, каплицями — важливі ланки не лише військово-політичного, а й громадсько-патріотичного виховання. Гірко усвідомлювати, що таким чином досі відзначено лише місця українських поразок, дуже відчутних для долі нації та держави (Берестечко, Полтава, а також Переяслав, хоча це була не військова поразка). Кардинальні зміни необхідні також у мисленні в плані впорядкування українських військових кладовищ — їх залишків — з козацької та новітньої доби. Ворожі Україні сили добре розуміють силу і значення такої традиції. Тому, наприклад, всупереч звичайним почуттям цивілізованості й гуманності, не згадуючи вже відповідні міжнародні угоди про місця поховань учасників воєн, шовіністи у Польщі ведуть запеклу кампанію проти упорядкування могил воїнів Української повстанської армії, що поклали голови за свій народ.

Відзначення річниці Конотопської битви вселяє віру в справедливість українських перемог у минулому, а, якщо треба буде то, й у майбутньому.

## 1-Й РОЗДІЛ

# КОНОТОПСЬКА БИТВА - ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ

### КОНОТОПСЬКА БИТВА 1659 РОКУ

*Юрій МИЦИК*

В історії кожного народу і кожної держави є події, які постійно оточені атмосферою вдячної пам'яті нащадків. Якщо взяти тільки військову історію, то побачимо, що, наприклад, поляки з особливим пієтетом згадують про перемоги під Грюнвальдом та Рацлавіце, росіяни про перемоги на Куликовому полі, німці про перемоги під Ватерлоо та Седаном... Цей ряд при бажанні можна ще продовжувати, і хоч згадані битви є хрестоматійними в історії воєнного мистецтва, але не тільки і не стільки за це про них з гордістю згадують нащадки. Ці переможні битви були звитягами у ході справедливих війн, вони були спрямовані на визволення свого народу від іноземного панування, на оборону своєї незалежної держави... Тому і вивчають історію цих битв на шкільних лавах, тому і пишуть про них книги і знімають фільми, тому на честь їх учасників споруджують пам'ятники, до підніжжя яких з шанобою покладають квіти...

І тільки в умовах колоніального стану країни така традиція порушується, бо загарбники прагнуть стерти ці славні події з пам'яті поневоленого народу, щоб пригальмувати процес національного відродження, боротьби за національну незалежність. Класичним прикладом може служити історія з Конотопською битвою. У ході цієї битви, що відбулася 9-10 липня (29-30 червня) 1659 року, українська армія вщент розгромила окупаційні російські війська\*. Пізніше, програвши війну, Україна втратила незалежність, а згодом — політичну

\* Ми користуємося тут загальноживаною термінологією. Для сучасників битви було б доцільніше говорити інакше: руські, «русинські» війська перемогли московитські.



автономію.

Більшість українських земель опинилася під владою російської імперії. Через колоніальне становище України в історичній науці насаджувалися ті концепції та погляди на історичне минуле, які відповідали інтересам загарбників. Конотопська битва цим інтересам аж ніяк не відповідала. Самим своїм фактом вона руйнувала міф про споконвічну дружбу між російським та українським народами, про однаковість українського народу у підтримці Переяславської ради 1654 року, міф про загальнонародне прагнення українців до «воссоединенія»\*\*. Більше того, вона нагадувала російським великодержавним шовіністам про найбільшу в Європі воєнну поразку, і поразку саме від українців. Ця згадка для їхньої імперської свідомості була аж надто болючою... Через це колонізатори всіляко замовчували Конотопську битву, а коли й згадували, то скоромовкою або ж відверто вороже, тенденційно, не зупиняючись перед фальсифікаціями. Українська підросійська наука мусила вторити, а слово правди могли сказати лише ті історики, що працювали поза силовим полем (у прямому значенні цього слова, бо саме силові інституції Російської імперії — СРСР визначали клімат і результати наукових дискусій) Москви. Але зусиль В.Герасимчука, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича і деяких інших було мало. Тому й нині ми не маємо не те що монографії, а й достатньо повної наукової статті, присвяченої історії Конотопської битви. Неможливо було проводити повноцінний науковий пошук джерел з історії битви та публікувати їх, що значно утруднює завдання сучасним дослідникам.

Перш ніж повести мову безпосередньо про Конотопську битву, треба стисло охарактеризувати ті історичні умови, котрі її спричинили, в котрих вона відбулася. Отже, у розпал Національно-визвольної війни українського народу проти гніту Речі Посполитої гетьманові Богдану Хмельницькому довелося укласти військово-політичний союз з Московською державою

---

\*\* Тільки забамбулений розум не міг побачити різкого дисонансу з дійсністю офіційної імперської пропаганди, яка кричала про всенародне прагнення українців до Москви. У 1654 році всі ніби то були за «воссоединеніє», хоч насправді й тоді такого не було, а вже через кілька років вибухнула кривава російсько-українська війна, до речі, не перша і не остання в історії сусідніх народів.



(1654 р.). При всіх недоліках, незавершеності, неповноті цього договору, він все ж був рівноправним, а значить і взаємовигідним, відкривав дійсно широкі перспективи для нормального співіснування двох сусідніх народів, дозволяв їм вирішити свої кардинальні завдання в руслі історичного прогресу. При збереженні цього договору без змін, Україна отримувала разом з Білоруссю можливість остаточно зламати опір Речі Посполитої і визволити всі свої етнічні землі від польського панування, Росія здобувала вихід до Балтики, Азовського та Чорного морів, обидва учасники союзу значно посилювали свої зовнішньополітичні позиції у Європі, після чого могла б визволитися ціла низка південнослов'янських та західнослов'янських народів від турецького та австрійського панування. Однак московський уряд пішов «своїм путем», з самого початку розглядаючи договір 1654 року як тимчасовий, і тому прагнув змінити його характер і перетворити його на нерівноправний для України, щоб врешті-решт перетворити Україну у свою колонію. Уже в 1656 році російський уряд уклав за спиною України сепаратне Віленське перемир'я з Річчю Посполитою і цим грубо порушив договір 1654 року. Тиск з боку Москви на незалежну Україну особливо посилювався по смерті Б.Хмельницького, коли виявилось, що рівноцінного йому лідера нема, коли значно погіршилося, з ряду об'єктивних та суб'єктивних причин, внутрішньо- та зовнішньополітичне становище України. Москва все брутальніше втручається у внутрішні справи України, все активніше підтримує за спиною законного українського уряду опозицію, яку очолювали авантюристи та політичні демагоги — полтавський полковник Мартин Пушкар, а особливо кошовий Яків Барабаш. Московські воеводи, що сиділи у Києві зі своїм гарнізоном, все нахабніше втручалися у внутрішньоукраїнські справи, ігноруючи волю гетьмана Івана Виговського, прагнучи закріпитися у головних містах Гетьманщини. Врешті підбурювана зовні опозиція береться за зброю і Виговський мусив відповісти тим же. Однак після придушення антиурядових виступів і загибелі вождів опозиції, на перший план виступають нові, хоч і дрібніші лідери, котрі були звичайними московськими маріонетками. Тут бачимо і Івана Безпалого, котрий оголошує себе гетьманом, якогось Силку, що проголошує себе наказним гетьманом, і ще деяких осіб. Громадянська війна не

припиняється. Побоюючись, що Виговський і тут переможе, російські війська, під приводом боротьби зі «смutoю» розпочинають збройний наступ на Україну. Відверто ворожі дії Москви змушують Виговського кардинально поміняти зовнішню політику України. Відновлюється союз з кримським ханом, а 18 вересня 1658 року було підписано Гадяцький трактат з Річчю Посполитою. Останній мав у цілому рівноправний характер і в перспективі вів до створення Речі Посполитої «трьох народів», тобто до Корони Польської та Великого князівства Литовського приєднувалася Україна під назвою Великого князівства Руського (тут чітко простежується прагнення Виговського, як і Хмельницького, продовжити державні традиції Київської Русі).

Українська армія веде боротьбу проти російських загарбників, які не спиняються й перед кривавими репресіями. Військовими силами України й Білорусі та частково Сіверщини керував полковник Іван Нечай, брат знаменитого Данила Нечая, зять Богдана Хмельницького. Він розгромив велике вороже військо під Мглином та на Стародубщині. Глухівський сотник Пилип Уманець оточив великі частини російської армії під Новгородом-Сіверським. На Лівобережній Україні, частково Сіверській, вів оборонні бої полковник Іван Гуляницький. Сам Виговський на чолі найкращої частини війська перейшов кордон і взяв в облогу Камінське, а союзні йому татари вчинили наскоки на Недригайлів та Царевоборисів. Однак Річ Посполита надала Українській державі тільки символічну допомогу, а кримський хан Мухаммед Гірей волів чинити тільки короткотривалі набіги... Звичайно, у цей час ішов обмін посольствами, велися переговори, однак вони нічого не міняли у взаємовідносинах між державами. Красномовно про це свідчить звіт російських послів в Україні: Булгакова та Байбакова, які вели переговори з І. Гуляницьким, у січні 1659 року. Згідно з ним, козацький полковник дорікав послові, що цар Олексій «безпрестанеє войска свої на нас насилає і многіє места вижгли і висеклі...; лучше да бить у турка, нежелі у москалей...» На брехливі запевнення російських послів, що цар хоче миру, Гуляницький запропонував підтвердити це справою й вивести російські війська з України. У відповідь він отримав лицемірну заяву, що ці війська прийшли в Україну для її ж блага (!!!). Гуляницький недипломатично вилаяв послів і на



тому переговори з ним скінчилися. Українські ж послы, які були відправлені до царя з вимогою припинити втручання в українські справи, були заарештовані.

Російсько-українська війна ставала масштабнішою і до того ж посилювалася внутрішньоукраїнською, громадянською війною. Для вирішення долі війни в Україну було спрямоване величезне російське військо на чолі з князем О. Трубецьким. Його чисельність дехто оцінював у 360 тис., хоч насправді вона була меншою (близько 200 тис.). Невеликі українські заслони відійшли у м. Срібне (Прилуцький полк під командуванням майбутнього гетьмана України Петра Дорошенка) та до Конотопа (Ніжинський та Чернігівський полки під командуванням ніжинського полковника І. Гуляницького). До Срібного вирушила частина російських військ під командуванням князя Семена Пожарського, котрий, розбивши прилучан, оволодів містом. Частина жителів Срібного була перебита, багато було взято у полон. 16 квітня 1659 р. Трубецькой підійшов до Конотопа, причому до нього долучився і Безпалий. 21 квітня приспіла решта російського війська під командуванням князів Г. Ромадановського, С. Львова та Ф. Куракіна. Розпочалася майже двомісячна облога Конотопа (11.05-9.07. 1659 р.), який мужньо боронили 4 тисячі козаків та місцеві жителі. Невдовзі сюди стягнулися всі царські війська, що вийшли зі Слобожанщини. Гуляницькому вже не вперше було тримати оборону фортець, і він зі своїми чернігівцями та ніжинцями вдало протистояв ворожим військам, завдаючи їм великих утрат. Загарбники задовольнилися тим, що спалили Борзну й передмістя Ніжина внаслідок короткотривалих рейдів.

Успішна оборона Конотопа дала змогу Виговському виграти час і зібрати досить велике військо, яке разом з невеликими відділами сербів, молдаван, поляків та німців нараховувало близько 60 тисяч. Щоправда, у джерелах говориться, що під німцями треба розуміти не так власне німців, як переодягнених у німецький одяг поляків та українців. Добився гетьман і того, що сам хан із 40-тисячною ордою вирушив йому на підмогу. У першій же значній битві ординці Карач-Бєя розгромили вщент 15-тисячне російське військо, причому було взято у полон і згадуваного вище Силку. Виговський не дуже поспішав під Конотоп, очікуючи на прихід хана. Як тільки кримські війська підійшли на Крунич-поле, одразу ж

події стали розвиватися значно швидше. Союзники дали взаємну присягу на вірність у бою і вирушили на спільного ворога. 24 червня під Шаповалівкою Виговський розбив значний ворожий роз'їзд. 9 липня (29 червня) 1659 року, в день св. Петра й Павла, Виговський підійшов до Соснівської переправи під Конотопом і вдарив на 15-тисячний російський загін, який боронив її. Драгуни українського війська відтиснули ворога, а кіннота, переправившись через міст, почала громити його (Орда залишалася за р. Соснівкою в секреті від ворога). Побачивши нечисленне українське військо, князь Пожарський приспів на допомогу своїм 15 тисячам. Виговський умисно став відступати, а Пожарський з основними силами російського війська (друга, менша частина залишилася під стінами Конотопа) погнався за козаками. Настав момент, коли одна частина його війська вже вискочила мостом на протилежний берег, друга ще готувалася переправитися.

Саме у цей момент розлилася ріка, яку встигли загатити люди Виговського, котрі на додачу зруйнували міст і це унеможливило його використання. Важка московська кіннота застрягла в багнистих місцях ріки, «справжніх конотопах», як писав невідомий автор Віршованої хроніки 1681 р. Саме в цей час українське військо розвернулося і перейшло в контратаку: вдарили козаки із засідок, примчала поділена на дві частини орда. Узята в кільце російська армія опинилася у безнадійному становищі і танула на очах від вогню й шабель, тонучи у воді... Повторився сценарій Зборівської битви 1649 року, тільки зі ще тяжчими наслідками для противників українського війська. Тим кіннотникам Пожарського, котрим вдалося вирватися з кільця, довелося відбиватися аж до стін Конотопа від напосідаючої української і татарської кінноти. Густо трупом було вкрите величезне поле, і мало кому з московитів удалося дістатися до свого табору. Пізно ввечері перед очима наступаючих союзників російське військо стало відходити з-під Конотопа. Побачивши, як розгортаються події, по ньому вдарив з Конотопа Гуляницький зі своїми козаками, захопив частину артилерії, обозу, знищивши чимало ворогів. У цей час Виговський, який підійшов упритул до ворожого табору, звелів своєму війську окопатися, щоб попередити можливу атаку, і це зроблено було вчасно. Бій під стінами Конотопа був дуже жорстоким. Сам Виговський, що керував



битвою, ледь не загинув. Спочатку гарматним ядром відірвало ногу коневі, на якому сидів гетьман, а потім куля розірвала одяг на поясі. Російське військо не витримало і стало відступати табором до Путивля, відбиваючися протягом наступного дня від українських козаків і татар. Якби підійшла сподівана іноземна наймана піхота, яку король обіцяв прислати Виговському, навряд чи комусь вдалося б сховатися за стінами Путивля. Українська армія втратила загиблими 4 тис. козаків, орда 6 тис., а російська — від 40 до 50 тис., хоч деякі джерела подають більшу цифру (навіть 130 тис.). Було взято в полон князя Пожарського (якого хан наказав стратити), князя Ляпунова, двох Бутурліних, ще ряд воєначальників, кілька тисяч солдатів і офіцерів. Особливо багато загинуло російського війська на переправі. Літописець Величко записав з приводу жахливої катастрофи: «Отак винагороджено було, Бог так зволив, розором і кров'ю війська його (Пожарського — Ю.М.) власною, невинне пролиття крові сріблянських мешканців і розор міста, що їх учинив Пожарський, бо з тої поразки міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба той, хто мав крилаті коні». Звістка про перемогу пронеслася по всій Україні. За кордоном були навіть видані спеціальні брошури, де було видрукувано листа Виговського з розповіддю про Конотопську битву. Донеслася вість і до Москви... Образно про це написав російський історик XIX ст. С.Н.Соловйов: «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 рр., загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська. У жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах напав на Москву. Удар був тим тяжчий, що був несподіваний!... Трубецької, на котрого покладали найбільші надії, муж на війні щасливий і ворогам страшний, утратив таке величезне військо! Після здобуття стількох міст, після здобуття литовської столиці, царська Москва тепер затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для укріплення Москви. Сам цар з боярами раз-у-раз приходив дивитися на ці роботи. Мешканці околиць зі своїми родинами й майном наповнили Москву, пішла чутка, що цар виїздить на Волгу, за Ярославль».

Після Конотопської битви Виговський швидко очистив від ворогів Ромни, Лохвицю та інші міста Посулля і подумував



уже про повторення походу Сагайдачного та Михайла Дорошенка на Москву. Однак його грандіозна перемога не призвела до виграшу війни і основною причиною цього був розкол українського суспільства, різні групи якого по-різному бачили якою має бути незалежна Україна, її устрій, внутрішня і зовнішня політика і для досягнення свого не зупинялися перед застосуванням зброї. Далися взнаки століття бездержавності, і це значною мірою сприяло розгулу анархії та всіляких опозицій, які легко ставали знаряддям у руках іноземних загарбників.

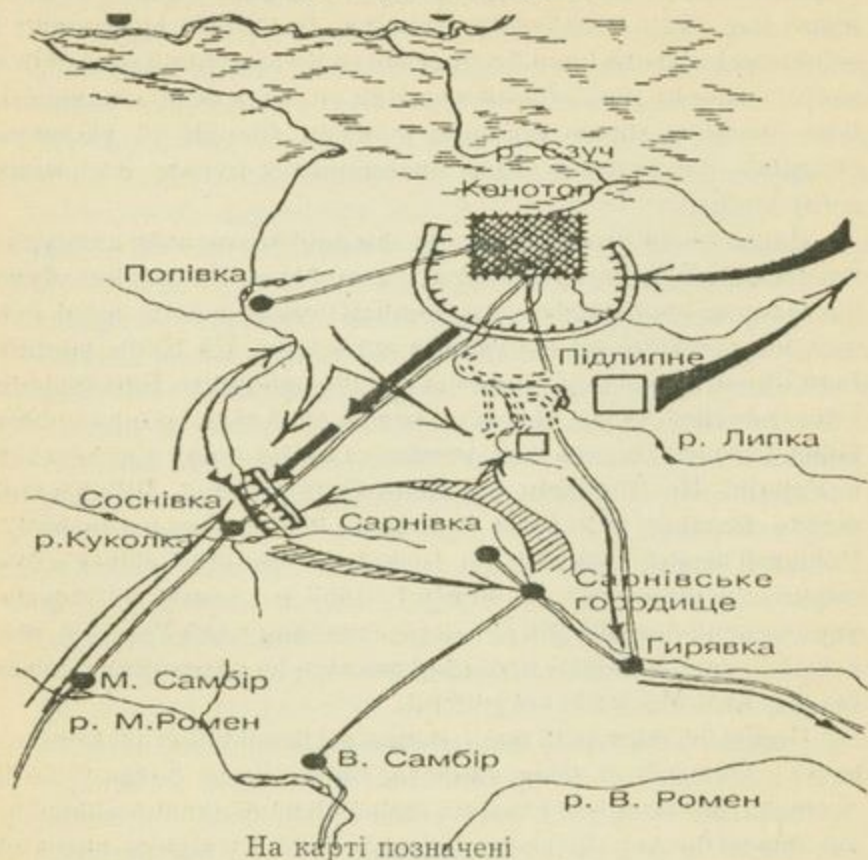
Якраз після Конотопської битви вибухнуло нове антиурядове повстання, яке було краще підготовлене. На чолі його було поставлено неповнолітнього Юрія Хмельницького, який був зовсім нездатний до керування державою. На Крим ударив Іван Сірко, змусивши цим хана спішно покинути Виговського і повернутися назад. З новою силою запалала громадянська війна. Скориставшись цим, російська армія знову з'являється в Україні. Не бажаючи нищення Батьківщини, Виговський віддав булаву, яку було передано Юрію Хмельницькому. Невдовзі новий гетьман під тиском російського війська був змушений підписати 17 жовтня 1659 р. новий російсько-український договір. Він був нерівноправний для України, яка з незалежної держави перетворювалася на автономну одиницю у складі Московської імперії...

Попри всі подальші події, попри всі невикористані можливості у боротьбі за незалежність, Конотопська битва була й залишається одним із славних символів національно-визвольної боротьби українського народу. Вона засвідчує високий моральний дух і високий рівень військового мистецтва Збройних Сил України. Її досвід ще раз засвідчив, що будь-які воєнні звияти залишаються безрезультатними, коли відсутня єдність народу, коли фундаментальна загальнонаціональна справа здобуття держави підмінюється боротьбою за інтереси одного класу, групи чи партії, що має своїм наслідком громадянські конфлікти й війни, втрату своєї держави і встановлення влади іноземних колонізаторів.

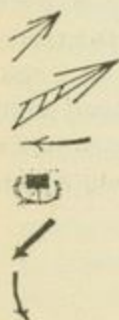
## КАРТА БОЮ ПІД КОНОТОПОМ

(укладена Іваном Лисим).

Публікується вперше



На карті позначені



Маневр та атака військ Гетьмана І.Виговського на світанку 27 червня 1659 року біля с. Соснівка.

Маневр та атака військ татар на ранок 28 червня 1659 року біля с. Соснівки.

Рух російських військ до Конотопа.

Облога Конотопа військами Трубецького з квітня до кінця червня 1659 року.

Рух російських військ до с. Соснівка.

Відступ решток військ Трубецького з-під Конотопа та с. Підлипного

## ЗАСТОСУВАННЯ ГЕТЬМАНОМ І ВИГОВСЬКИМ СТРАТЕГІЧНИХ І ТАКТИЧНИХ ПРИНЦИПІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В КОНОТОПСЬКІЙ БИТВІ

*Олена АПАНОВИЧ*

Гетьман Іван Виговський проявив себе гідним учнем геніального українського воєначальника, глави Козацької держави — гетьмана Богдана Хмельницького.

Вершиною військового успіху І.Виговського є, безперечно, перемога над 100-тисячним московським військом у 1659 р. під Конотопом. У ній І.Виговський не повторив, а творчо застосував стратегію і тактику Б.Хмельницького, причому так блискуче, що це дає підстави поставити його в один ряд з видатними полководцями.

Продовження військових традицій, заснованих чи утверджених Б.Хмельницьким, у діях І.Виговського було не спонтанним, а осмисленим і послідовним.

Виговський прагнув зберегти авторитет і престиж гетьманської влади, які Богдан Хмельницький довів до надзвичайно високого рівня.

Хоч після смерті Б.Хмельницького розпочалася боротьба за владу, все ж таки, ніби за інерцією, діяв високий авторитет гетьманської влади. Виговський, приймаючи булаву, у своїй «тронній» промові сказав: «Ця булава буде доброму на ласку, а злому на кару. Коли мене гетьманом обрали, потурати я в війську нікому не буду, бо Військо Запорозьке не може бути без страху».

Іван Виговський умів репрезентувати з гідністю і державним розумом гетьманську владу, твердо і чітко визначально ставив і відстоював справу української державності у переговорах із Москвою, із Польщею, не дозволяючи їм легковажити Україною. Іван Виговський і ряд інших вищих старшин високої національної свідомості були державниками зі школи Богдана Хмельницького. Вони розуміли значення Української незалежної держави і готові були обороняти її існування.

Іван Виговський був талановитим організатором держав-



ності в різних сферах життя: адміністрації, війську та ін. Він намагався продовжувати і розвивати далі державні, політичні, міжнародні починання і звершення Богдана Хмельницького.

Гетьман Іван Виговський зберігав провід над усім козацьким військом — збройними силами України, кількість якого — 60 тисяч чоловік — визначена була договором 1654 р., хоча фактично вона досягала майже 100 тисяч.

Гетьманом Івана Виговського обирали тричі. Уперше — 23-26 серпня 1657 року в Чигирині на старшинській раді. На ній Юрій Хмельницький, син Богдана Хмельницького, відмовився від гетьманської булави.

Оскільки Чигиринська рада відбулася на гетьманському дворі при зачинених воротах з обмеженою кількістю учасників, що викликало нарікання серед козаків, Виговський, бажаючи додержати козацького права, призначив нову раду. Через два місяці на початку жовтня 1657 року в Корсуні скликали загальновійськову генеральну раду з участю генеральної, полкової і сотенної старшин, делегатів від рядового козацтва (по два з кожної сотні), а також духовенства. Корсунська рада підтвердила гетьманство Виговського, а також вирішила ряд дуже важливих справ і відіграла значну роль у зміцненні престижу України.

На Корсунську раду прибули послы від Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигорода, Молдавії, Волощини. Виговський продовжив активну міжнародну діяльність Богдана Хмельницького. Було оформлено союзний договір зі Швецією, підготовлений ще за Богдана Хмельницького. У переговорах зі Швецією Виговський прагнув забезпечити Україні повну самостійність: визнати і оголосити Запорізьке Військо з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підданий народ. Україна, наполягав І.Виговський, повинна стати такою державою, як Нідерланди або Швейцарія — дві республіки, яким Вестфальський мир, що завершив 30-річну війну в Європі, гарантував самостійність.

Договір зі Швецією мав оборонний характер. Обидві сторони забезпечували собі взаємодопомогу на випадок ворожого нападу.

Але головною умовою було те, що Швеція мала визнати Україну вільною державою і обороняти її волю і незалежність.

З Польщею, від якої Україну відділяла нейтральна смуга

між Случем і Гориню, на Корсунській раді було укладено перемир'я. Одночасно був поновлений Виговським союз з Кримським ханством і Туреччиною.

Виговський, звертаючись по допомогу до кримського хана, йшов слідом Богдана Хмельницького. А надалі цю політично-військову традицію щодо кримського ханства продовжували наступники Виговського. За рішенням Корсунської ради було відправлено посольство до Москви, яке мало повідомити про вибори нового гетьмана і просити підтвердження царем на гетьманство Івана Виговського, а також про збереження козацьких прав і вольностей.

У зовнішній політиці Виговський хотів утримати дружні стосунки з усіма сусідніми державами, не допускаючи жодної до будь-якої переваги. Він вважав, що система рівноваги міжнародних пріоритетів забезпечить Україні незалежність.

Виговський спочатку не хотів розривати союзу з Москвою, але він домагався, щоб вона ставилась до України як до рівноправної держави. «Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна — Україною — ми є військо непереможне», — так відповів він московському послові на заяву про те, що нібито Україна — це «гілля, відламане від природного кореня Великоросії». Виговський хотів, щоб царський уряд не втручався у внутрішні справи України, яка сама хоче порядкувати військом, фінансами, суспільними відносинами. Він також гостро виступав проти призначення царських воєвод в українських містах. Виговський домагався, щоб царський уряд тільки гетьмана визнавав репрезентантом найвищої влади в Українській державі.

Царський уряд після укладення договору 1654 року за життя Богдана Хмельницького досить обережно вдавався до спроб обмежувати державну незалежність України і порушувати договір. Надто великим був авторитет і сильною була влада гетьмана Богдана Хмельницького в Україні, який твердо і послідовно протидіяв тиску царизму і відстоював права Української гетьманської держави. А після його смерті Москва вирішила використати ситуацію і розгорнути наступ на державність України, її суверенітет і автономний устрій.

Цар не визнав обрання Виговського, мотивуючи це поправкою до договору 1654 року, яку однобічно висунула Москва. Відтепер українці мусли сповіщати її не після обрання



гетьмана, як обумовлювалось у цьому договорі, а перед тим, одержавши спеціальний дозвіл царя. Сама процедура на раді мусила проходити обов'язково у присутності царського представника. Тож з Москви направили окольничого Богдана Хітрова, який скликав нову козацьку раду для санкціонування влади гетьмана. Нова Рада відбулася 7 лютого 1658 року в Переяславі. Вона одностайно підтвердила обрання Виговського. Козаки високо цінували його діяльність під час війни. Вони заявляли, що він «голову свою смажив, нас із лядської неволі визволяючи». Але довелося погодитися гетьману і старшині на призначення воєвод у Чернігів, Ніжин, Переяслав, Білу Церкву, Корсунь, Полтаву, Миргород. Було поставлене питання про утримання цих воєвод з «ратними людьми» за рахунок місцевих коштів.

Царський уряд втрутився в соціальне протистояння і боротьбу старшин за владу, використовуючи складну ситуацію в Україні для посилення свого панування.

Кошовий отаман Яків Барабаш і полтавський полковник Мартин Пушкар підняли заколот проти законного, до того ж тричі обраного гетьмана.

Пушкар зібрав на Полтавщині у великій кількості так званих «дейнеків» — бездомних і безземельних наймитів, «гультяїв» — робітних людей з промислів (гуралень і буд), озброєних рогатинами, косами і киями. Їх об'єднувала мета — помста старшині, заможним козакам, маєтки і садиби яких вони громили і грабували, а власників вбивали. До них приєдналися запорожці на чолі з Барабашем.

Важливо відзначити, що Виговський спочатку шукав мирного порозуміння з опозицією, казав, що не хоче проливати крові. Щоб протидіяти наступові заколотників, він вдався спочатку до блокади Запорожжя і Полтави, не допускаючи туди зброю і харчові припаси. На кордонах Запорожжя були поставлені Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький та Іркліївський полки, які мали наказ: кожного, хто прокрадався на Запорожжя, хапати і карати на смерть. Однак це не вгамувало повстанців. Повстання поширилося на все Подніпров'я. З 40 тисячами чоловік Пушкар і Барабаш виступили проти Виговського. Вони розбили надіслані гетьманом війська під проводом полковників Івана Богуна та Івана Сербина. Тоді Виговський мобілізував полки, в яких було 20

тисяч козаків, приєднавши своїх нових союзників — татар, 40-тисячну орду на чолі з Карач-беєм. Була взята в облогу Полтава, біля якої два тижні велися бої. 15 травня бунтівники були розбиті, з їхнього боку полягло 15 тисяч, серед них і Мартин Пушкар. Барабаша повісили. Полтава була спалена. Татари захопили багато людей в неволю. Виговський звелів козакам відбивати бранців. Запорожці втекли під захист московського війська, яке прибуло разом з воєводами, щоб стати залогом в Києві, Чернігові і Ніжині. Правда, воєводи злякалися і відступили зі своїми ратними людьми в межі Московської держави. Тільки Шереметьєв зумів укріпитися в Києві.

Так розпочалася в Україні кривава братовбивча війна, викликана боротьбою за гетьманську владу. На цей раз громадянська війна коштувала Україні 50 тисяч людських жертв: кільканадцять тисяч полягло в бою, а татари, що прийшли Виговському на допомогу, вивели з Лівобережжя багато ясиру. Почався розпад збройних сил України. Порушилася їх могутня монолітність. Уперше протягом національно-визвольної війни козацькі полки воювали один проти одного. Така обстановка на Україні певною мірою була наслідком підступної, дводушної політики Москви, яка розпалювала ворожнечу і одночасно використовувала громадянську війну на Україні. Агенти царського уряду переконували, що слід обмежувати владу гетьмана і старшини, насадити по містах царських воєвод, піддати цілковито Україну під царя, який нібито здатний захистити народ.

Виговський на гіркому досвіді переконався, що при найлояльнішому ставленні до Московської держави, царська політика несе і йому особисто, а головне, Україні — згубу.

Гетьман приймає рішення розірвати союз із Московією. Виговського підтримала більшість козацьких полковників зі своїми полками, а також генеральна старшина, які добре розуміли антиукраїнську політику Москви. Це були найосвіченіші люди серед козацтва, прославлені в минулій боротьбі українського народу з поляками.

Разом із цією старшиною стояло і духовенство, яке зі свого боку противилося домаганням Москви скасувати давній звичай обирати нового митрополита для Української церкви вільними голосами усіх архієреїв, та підпорядкувати українську



церкву московському патріарху.

Заможні міщани також стояли за незалежність України. Вони вже почали відчувати наступ Москви на магдебурію та інші їхні права.

Виговський зі старшиною виступили з міжнародним маніфестом, пояснюючи причини, що призвели до повного розриву і війни з Москвою.

«Ми, все військо Запорозьке, — писалося у маніфесті, — заявляємо перед Богом і цілим світом цією нашою невинною і чистою маніфестацією, що великі війни, ведені з Польщею, не мали ніякої іншої мети, як тільки оборону святої Східної церкви й прадідівської свободи, якої любов'ю ми держимося».

І саме заради захисту свободи козаки прийняли протекторат Москви, яка порушила свої зобов'язання. «Не дали ми ніколи причини нарушити пакти, але всім додержали свято нашу вірність, умови й союзи. І не з іншої причини прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб нашу свободу, здобуту за Божою допомогою і освяченою кров'ю, могли зберегти, а після смерти передати потомкам нашим». Далі говорилося в маніфесті, що цар московський не виправдав надій України, не виконав своїх обіцянок; не давав допомоги проти ворогів, розпочав трактати з Польщею коштом України. Задумав зовсім знищити Білу Русь і Україну з усім військом Запорозьким, почав сіяти усобицю, піддержувати бунти проти гетьмана. «Москва готує нам ярмо неволі насамперед внутрішньою громадянською війною, а далі відкрито своєю власною зброєю, без усякого приводу з нашого боку». Наприкінці в маніфесті зазначалося, що не на українців випадає відповідальність за нову війну, що вже розпалилася, і що вони «примушені підняти законну оборону та вдатися до сусідів з проханням про допомогу для своєї свободи».

Оскільки Швеція на той час припинила війни і формально замирилася з Москвою і з Польщею, Виговський зі старшиною, вище православне духовенство з Київським митрополитом Діонісієм Балабаном прийняли пропозицію про союз з Польщею, яка, будучи ослаблена майже безперервними війнами, прагнула знову приєднати козаків, обіцяючи Україні самостійність у межах Речі Посполитої.

16 вересня 1658 року в місті Гадячі був укладений трактат про унію України з Польщею. Передбачалося, що на основі

Гадяцької угоди буде утворений державний федеративний союз трьох вільних республік: Польщі, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського (тобто України), об'єднаних між собою тільки ім'ям короля.

Після укладання угоди в середині серпня 1658 року розпочалася війна України проти Москви.

Гетьман Іван Виговський з головними силами вирушив проти воєводи Ромодановського, що спочатку стояв на кордоні. Однак воєвода встиг об'єднатися з князем Трубецьким і ранньою весною 1659 року більш як стотисячна московська армія під проводом князів Трубецького, Ромодановського і Пожарського та Львова вирушила на Україну, руйнуючи й знищуючи все на своєму шляху.

Князь Пожарський звелів вирізати всіх до одного людей у містечку Срібному.

Протягом 70 днів з 21 квітня 1659 р. ніжинський полковник Григорій Гуляницький з п'ятьма тисячами козаків свого і Чернігівського полків витримували облогу в Конотопі стотисячного московського війська. Не мали успіху ні запеклі штурми, ні підкопи з мінами, ні жорстокий безперервний гарматний обстріл. Московські командувачі наказали засипати рів навколо фортеці. Козаки робили вилазки, розганяли московських вояків. Виносили з рову насипану землю і переносили її на вал, який щоразу ставав ще вищим.

Розлючений Трубецькою послав частину свого війська до міста Борзни. Місто спалили, побили багато людей, а козацьких жінок і дітей, які залишилися живими, відправили в Москву. Така ж трагічна доля спіткала і Ніжин.

Виговський, нарешті, зміг зібрати свої сили: козацькі полки (16 тисяч), наймані війська — сербів, поляків, німців, волохів (кілька тисяч), а також орди кримського хана Махмет-Грея і польські хорогви під проводом Андрія Висоцького.

24 червня це об'єднане військо вирушило до Конотопа. По дорозі розбили загін московського війська і підійшли до багнистої річки Соснівки за 15 верст від Конотопа.

Оглянувши місцевість, гетьман вирішив, що вона підходить для поля битви. Сюди він мав намір виманити московське військо і дати йому бій. Верст за десять, праворуч, Виговський поставив татарські орди. Козаків під командуванням Степана Гуляницького він розмістив на широких луках у закритому



місці. Сам гетьман взяв невеликий козацький загін і частину орди на чолі з султаном-нуредином, перейшов бродом Сосновку і 27 червня з тилу вдарив на військо, що обложило Конотоп. Він мав намір ніби вдатися до втечі і таким чином примусити московське військо погнатися за козацько-татарським загоном, дотягнувши вороже військо до місця, де сховалися основні козацькі сили.

Але після удару Виговського серед ворожих військ виникла паніка, вони почали тікати, а козаки — переслідувати їх. Однак згодом воєводи побачили, що у Виговського війська вдсятеро менше, ніж у них.

Вони самі повели атаку на козаків, а ті, як і наказував гетьман, почали втікати і перебралися через річку Сосновку.

На другий день уранці Пожарський з 30-тисячним військом перейшов Сосновку, решта московських військових сил залишилася під Конотопом. Пожарський почав лагодити своїх вояків до бою, наказав встановити гармати. В цей час козацький п'ятитисячний загін на чолі зі Степаном Гуляницьким викопав непомітно для ворога рів, просуваючись до того моста, який щойно перейшло московське військо. Пожарського атакував зі своїм загоном Виговський і під ворожим обстрілом зразу подався назад, знову використавши маневр удаваної втечі. Московські війська кинулися за ним і таким чином опинилися далеко від моста. Козаки Гуляницького, які тепер знаходилися в тилу московського війська, порубали міст, загатили ним річку, додавши скошеної трави і очерету, нарубанної лози і шелюги. Річка розлилася на всю луку.

Пожарський, побачивши позаду себе козаків, повернув назад. Тоді вже Виговський почав його переслідувати. Тут з гуком і свистом, як вихор, налетіла орда, напавши на військо. Пожарського атакував Виговський. Пожарський зі своїм військом подався назад до річки, але там не було ходу. Московські гармати і коні повгрузали в багнюці. Спроба втечі пішки теж була невдалою. 30 тисяч царських вояків лягло трупом, устеляючи луку, загативши річку Сосновку. Трубецькою з рештою війська поспішив відступити від Конотопа. Відбиваючись від атак козаків і татар, що його переслідували, він дійшов до Путивля.

Московська армія зазнала нечуваного розгрому. Кілька московських воєвод потрапило в полон. Князя Пожарського



Виговський віддав татарам. Той так паскудно лаявся, що хан наказав відрубати йому голову.

Бій під Конотопом, здавалося, вирішив війну на користь України і з'явилась перспектива звільнитися від влади Московії. Але використати таку грандіозну перемогу Виговський не міг. За його плечима кувалася зрада і готувалося повстання. Опозицію організував за допомогою воевод, керівних старшин промосковської орієнтації — наказний гетьман Іван Безпалий. Більшість українського народу не сприйняла Гадяцької угоди, незважаючи на її досягнення з державної, політичної та юридичної точки зору. Неможливим здавався будь-який союз із Польщею, з-під гніту якої кривавими битвами тільки що визволились. Боялися, що польські магнати і шляхта повернуться, знову буде кріпацтво, панщина, окатоличення, ополячення. Сама думка про поворот під верховенство польського короля була нестерпною. Не тільки селяни, частина козаків, окремі міста, а й такі старшини, як вінницький полковник Іван Богун і славетний кошовий Іван Сірко — противник Московської держави — брали участь у повстанні проти Виговського, яке переросло в народне антифеодальне повстання. У цей час Іван Сірко підняв повстання на півдні, оголосив гетьманом Юрія Хмельницького, організував напад на Крим. Хан поспішив туди, покинувши Виговського, який не міг без татар продовжувати наступ на Москву.

Шанс визволити Україну від царського панування був втрачений. Група полковників, очолених Тимошем Цицюрою, Василем Золотаренком, Якимом Сомком, кожен з яких домагався гетьманства, організували змову проти гетьмана. За допомогою «ратних людей» Шереметьєва перебили кілька тисяч прихильників Виговського. Спалахнуло страхіття громадянської війни.

## КОНОТОПСЬКА БИТВА

*Іван БУТИЧ*

На початку липня виповнюється 336 років відтоді, як під Конотопом відбулася велика битва між московськими і українськими військами, що закінчилася цілковитим розгромом царської кавалерії. Проте в радянських підручниках з історії, довідкових і спеціальних монографічних виданнях про неї навіть не згадується. Її обійшли мовчанкою навіть 4-томна «Радянська енциклопедія історії України» і 10-томна «Історія Української РСР».

А події, що передували цій битві, розвивалися наступним чином. Політичні плани, започатковані в останні роки життя Богдана Хмельницького, одержали подальший розвиток, на Корсунській генеральній раді, що зібралася 25 жовтня 1657 р., де були присутні представники міщан, козаків і духовенства. На раду прибули послы Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Семигороду, Молдавії, Волощини. Тут було обрано гетьмана, оформлено договір зі Швецією, яка визнала незалежність України та її кордони до Вісли. Від Литви до України мали бути приєднані Берестейське і Новгородське воеводства. Поновлено союз із Кримом і Туреччиною. Польща, домагаючись повернення України, обіцяла їй широку автономію.

Після ради до Москви було надіслано посольство з повідомленням про обрання гетьмана і проханням підтвердити умови Переяславського договору.

Та незабаром з'ясувалося, що в країні існує опозиція гетьманові. Насамперед виявили незадоволення запорожці, мотивуючи його тим, що їх не запросили на раду. Кошовий Яків Барабаш надіслав до Москви скаргу на Виговського і почав здійснювати наїзди на сусідні полки, що стало причиною блокади Запорожжя. Барабаша підтримав полтавський полковник Мартин Пушкар, який теж марив про булаву. Він також надіслав скаргу до Москви. Остання вміло скористалася цими суперечностями, роздмухуючи їх усе більше й більше з тим, щоб здобути собі опору в одній з ворогуючих сторін.

Приймаючи водночас послів Виговського, Пушкаря і Бара-



баша, царський уряд вирішив виступити в ролі арбітра. Він вислав в Україну окольничого Богдана Хитрово, який мав скликати нову раду для вирішення питання про владу і в такий спосіб добитися більшої залежності України від Москви.

Така рада відбулася в середині лютого 1658 р. Ще до ради царський посланець поставив вимогу перед гетьманом про збільшення числа воєвод в Україні. Крім Києва, вони мали бути у Переяславі, Ніжині, Чернігові та ін. Україна повинна була приєднати до Московської держави Південну Білорусію зі Старим Биховим, а також розірвати стосунки зі Швецією.

Переяславська рада одногослосно підтвердила обрання гетьманом Івана Виговського. Хитрово змушений був іменем царя схвалити це рішення.

Та дворушництво московської політики щодо гетьмана не забарило підтвердитися. Адже Хитрово прямо з Переяслава поїхав до Лубен на зустріч з Мартином Пушкарем. Обдарував його соболями й запевнив у царській милості. І це робилося тоді, коли Пушкар уже відкрито виступив проти гетьмана — він погромив полки Богуна і Сербина.

15 травня 1658 р. під Полтавою стався бій між Пушкарем і Виговським, у якому Пушкар зазнав поразки. І.Безпалий з запорожцями, які брали участь у сутичці на боці Пушкаря, втекли під захист московського війська, яке на той час уже вступило на територію України. Всього ця братовбивча війна забрала життя 50 тис. українців.

Поразка Мартина Пушкаря змусила московських воєвод відступити за кордон. Тільки боярин В.Шереметьєв пробився до Києва, де розпочав жорстокий терор проти населення — поселення навколо Києва були поруйновані і спалені.

Розвиток подій переконував Виговського у тому, що зіткнення з Москвою неминуче. Це змусило його розпочати переговори з Польщею, бо Швеція на цей час уже не мала бажання воювати — вона вела переговори про мир з Польщею та Москвою. Активним помічником гетьмана в цих заходах був Юрій Немирич, людина високоосвічена, яка багато років жила в Європі і добре орієнтувалася у міжнародних взаєминах.

6 (16) серпня 1658 р. було підписано Гадяцьку угоду з польським урядом, згідно з якою Україна під назвою «Великого князівства Руського», поряд з Польщею і Литвою, мала ввійти до складу Речі Посполитої як окремий організм. Правда



підписання Гадяцької угоди не було тривким. По-перше, зближення з Польщею не користувалося популярністю серед населення, а по-друге, Польща мало чим могла допомогти, бо й сама розраховувала на допомогу козаків.

Проте воєнні дії з Москвою розпочалися ще до закінчення переговорів з Польщею. Своє рішення розірвати стосунки з Москвою гетьман обґрунтував у Маніфесті, надісланому урядам європейських країн. Зокрема, він звертав увагу на те, що Москва вела переговори з Польщею за рахунок України (Віленська угода 1656 р.), втручається у внутрішнє життя України, що призвело до розколу в суспільстві, неспокою й братовбивчої боротьби, зневажає гетьманський уряд, підриває його авторитет.

«Ми, все Військо Запорозьке, — читаємо в маніфесті, — заявляємо і свідчимо перед Богом і всім світом цією нашою невинною і чистою Маніфестацією, що великі війни, ведені з Польщею, не мали іншої мети, як оборону святої церкви і прадідної свободи, якої любов'ю ми держалися (...) Приватні наші справи, порівнюючи до природніх і Божих, держали ми завжди далеко (...) І тому союзів, укладених з татарами, з корслевою шведською, а згодом з найяснішим королем Густавом, ми завжди дотримувалися, заховували їх непорушними і додержували їм вірності. Навіть Польщі не дали ми ніколи причини порушити пакти. І не з іншої причини прийняли ми протекторат великого князя московського, як тільки щоб нашу свободу, здобуту за Божою допомогою і освячену проливом крові, могли зберегти, а після смерті передати нашим нащадкам».

Але цар не виправдав надій України, не давав їй допомоги проти ворогів, умовлявся з Польщею про поневолення козаків, наказав ставити фортецю в Києві, щоб держати наряд у ярмі; царські воєводи відмовляли гетьману у почестях, підтримували бунти, нищили край, фальшиво інформували царя про події в Україні. Та зрада підступної Москви слідна в усьому: вона готує нам ярмо — насамперед домашньою громадянською війною, тобто нашою власною зброєю, без ніякої нашої вини. Все те ми виявили для нашої невинності, а тепер примушені підняти законну оборону та вдатися до сусідів з проханням про допомогу для своєї свободи. Не в нас лежить причина війни, що розпочалася...»<sup>1</sup>.

У розпорядженні Виговського, крім козаків і найманого війська, була татарська орда і невеликий польський загін. Свої сили гетьман поділив на дві частини. Одну з них, очолювану Данилом Виговським, відправив до Києва, щоб вибити звідти московську залого (цей захід не мав успіху), а з другою І.Виговський вирушив на лівий берег Дніпра проти московського війська на чолі з боярином Г.Ромадановським, що знаходився в районі Лохвиці. У листопаді 1658 р. під захистом московських військ проросійськи налаштовані козаки під Варвою обрали наказним гетьманом Івана Безпалого, який потім брав активну участь у боротьбі проти гетьмана на боці московських військ.

На допомогу Г.Ромадановському в січні 1659 р. з Москви вирушила 150-тисячна армія на чолі з воеводою князем О.Трубецьким. 19 квітня він наблизився до Конотопа, де зачинився з 5-тисячним загоном козаків Чернігівського і Ніжинського полків ніжинський полковник Г.Гуляницький. Безуспішна облога міста тривала 70 днів (з 19 квітня до 28 червня).

На допомогу обложеним прийшов з військом сам гетьман. Неповдалі від Конотопа і села Соснівки, що на березі болотистої річки Соснівки, Виговський залишив татар і половину козаків, а з іншого непомітно підійшов до міста Конотопа і на світанку 28 червня (8 липня) вдарив по московському війську. Знищивши багатьох воїнів і, відігнавши коней, Виговський почав відступати, заманюючи ворога чим далі від міста.

Воеводи не мали точних даних про сили Виговського, і загін, що вчинив напад на московське військо, прийняли за все військо. Для його переслідування вирядили кінноту на чолі з князями С.Пожарським та С.Львовим.

Переpravившись через річку біля села Соснівки (услід за відступаючими козаками), Пожарський наказав штурмувати козаків. Кинувшись в атаку, кавалеристи відразу ж потрапили під обстріл козаків, що перекопали дорогу шанцями. Кіннота пішла врозтіч, натикаючись і там на козацькі залоги понад річкою, яку вони загатили і таким чином відрізали шлях до відступу. Так козацька піхота з рушниць майже знищила ворожу кінноту, решту доконали татари. Полягло кільканадцять тисяч, а решта потрапила в полон, у тому числі князі Пожарський та Львов. За наказом хана Пожарський був страчений, а



Львов через кілька днів помер від хвороби.

Російський історик С.Соловйов писав: «Цвіт московської кінноти, що здійснила щасливі походи 54 і 55 років, загинув протягом одного дня, полонених дісталось переможцям тисяч п'ять (...) Ніколи після того цар московський не був спроможний вивести на поле таке сильне ополчення»<sup>2</sup>.

Поразка московського війська викликала велику тривогу в царській столиці. У серпні за указом царя Олексія Михайловича були розгорнуті фортифікаційні роботи навколо Москви, за якими наглядав сам цар і бояри. Поширювалися чутки, що царський двір вибирається за Волгу, до Ярославля.

Покінчивши з Пожарським, Виговський вирушив до Конотопа, але Трубецького там не застав. Останній спішно зняв облогу Конотопа й попрямував до Путивля, відстрілюючись з артилерії від переслідувачів. До Путивля він прибув 10 (20) липня 1659 року.

У Путивлі Виговський припинив переслідування ворога. Цьому перешкодили напад запорожців на Крим і підхід до Чигирин І.Сірка. Хан поспішив у Крим, а Виговський у Чигирин. На Лівобережжі знову почала підніматися голову опозиція, організована Іваном Безпалим з допомогою московських воєвод, ніжинського протопопа Максима (Мефодія) Филиповича та ічнянського протопопа Семена Адамовича, які надіслали до Москви новий донос на Виговського.

<sup>1</sup> Крип'якевич І.П. Історія України. — С.192.

<sup>2</sup> Соловьев С. История России с древнейших времен. — Т.11. — С.50.



## НЕВДАЛА СПРОБА ВОЄННОЇ ІНКОРПОРАЦІЇ УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Роман МАТУЗКО

Найпершою метою будь-якого окупанта у всі часи історії взагалі і щодо України зокрема було позбавити народ свого етнічно-національного самоусвідомлення, гідності і відданості, щоб поступово перетворити ці якості на меншовартість при-служника або поплентача окупантів. В історії нерідко бувало, коли єдина національна територія розривалась на частини державами-окупантами, як, наприклад, це було з Польщею, поділеною між Прусією, Австрією і Росією, і з Україною, яка до 1917 року була розділена між Австрією і Росією, а після 1920 року — між Польщею, Росією, Чехословаччиною і Румунією. Але до цього Україну з найдавніших часів шматували різні загарбники й окупанти. Свого часу це були Польща, Туреччина і Московське царство.

Про нашу давню історію хотілося б почати з фактів історії недалекого минулого.

Зарубіжні дослідники історії Московії давно зауважили, що вже в часи Івана Грозного *наївні москвичі вважали себе вищими за всіх інших людей*.

Чи були московити часів Івана Грозного такими вже наївними, ми не знаємо, але в теперішньому цивілізованому світі це називається *шовінізмом*. Сьогодні у свідомості досить широких верств «*руських*» продовжує жити ідея їхньої вищості над іншими, презирством до всього неросійського. Ці почуття зміцнені комуністичною винятковістю «*пролетарського гегемона*». З приводу подібної позиції, що панує у свідомості «*руського*» населення імперії, ще в 1923 році на XII з'їзді РКП(б) Й.Сталін сказав: «В связи с НЭПом у нас растет не по дням, а по часам великодержавный шовинизм, самый заскоружный национализм, старающийся стереть все нерусское, собрать все нити управления вокруг русского начала и придавить все нерусское. (...) Нужно понять, что если такая сила, как великорусский шовинизм, расцветет пышным цветом и пойдет гулять, — никакого доверия со стороны угнетенных ранее



народов не будет, никакого сотрудничества в едином союзе мы не построим и никакого Союза республик у нас не будет»<sup>2</sup>.

І та «совецька влада», яка була за своєю суттю владою «русской» вже з 1917 року прагнула придушити будь-які національні інтереси інших народів, загарбаних російською Червоною армією. Виходячи з цього Й.Сталін далі у цій промові обіцяв, що «советская власть, до последнего времени являвшаяся русской, станет властью не только властью русской, но и международнонациональной...»<sup>3</sup> (Курсив мій — Р.М.).

Після перемоги народів антигітлерівської коаліції над фашизмом «русское» комуно-шовіністичне начало, яке лежало в основі влади Советів, було знову посилене. Виступаючи на прийомі на честь командувачів Червоної армії 24 травня 1945 року, Й.Сталін сказав: «Я подымаю тост за здоровье русского народа ... потому что он — руководящий народ...»

«Я пью, прежде всего, за здоровье русского народа потому, что он является наиболее выдающейся нацией из всех наций, входящих в состав Советского Союза» (Курсив мій — Р.М.).

Цей «великорусский» шовінізм вганявся у свідомість москвитів від моменту приходу до влади більшовиків, починаючи з Леніна, у якого в самій назві одної із його робіт — «О национальной гордости великороссов» — наскрізь прозирає рускій великодержавний шовінізм.

На тлі наведених документів виглядає закономірним розпад Союзу, що викликаний комуно-шовіністичною політикою Москви. Абсолютно очевидно, що політика більшовиків, включаючи Сталіна і всіх більшовицьких вождів, не була помилковою. Вона була незмінною від часів Івана Грозного — створення «единой и неделимой», та прагнення російського шовінізму «стереть все нерусское».

Безумовно, подібної шовіністичної свідомості немає в переважній більшості українців: просто її не було кому впроваджувати, оскільки їм прицеплювали цілком протилежне — комплекс меншовартості, нижчерасовості і приниженості.

Така свідомість ґрунтується на формулі «незалежної вшивости», хоч і «незалежність» Московської імперії завжди була «незалежністю» «тюрьми народів» царського самодержавства, імперією советського ГУЛАГу, яка хоч і здобула перемогу в другій світовій війні, кращого життя у порівнянні з переможеними забезпечити не може.

Коріння цього шовінізму, яке пишно розцвітало на московському ґрунті, дало свої перші сходи практично одразу після поєднання України з Московією 1654 року і привело в кінцевому результаті до збройного конфлікту між Україною і Московським царством. У цьому військовому змаганні Московія зазнала страхітливої поразки від українською зброї. Відчувши силу української зброї, Москва зрозуміла, що Україну силою побороти неможливо. Для поглинання України Москва застосувала більш тривалий і підступніший метод: «мирної» і поступової ліквідації української незалежності. Але перемога української зброї у боротьбі проти нового поневолювача України під Конотопом показала рішучість українського народу відстоювати свою свободу.

Саме шовіністична зверхність, що притаманна москови-там ще від часів І.Грозного, була характерною в поведінці московитів, які прийшли в Україну як союзники у боротьбі проти Польщі, але одразу повели себе як окупанти.

Саме безсоромна бундючна погорда та нахабність московських вояків в Україні, їхня завойовницька пиха, що була незрозумілою та незвичною для вільного козацтва та українського народу, стала причиною кривавої бойні під Конотопом. Тут зустрілись два типи держави — самодержавна, свавільна і кріпосницька Московщина та антифеодальна й республіканська українська держава вільного козацтва.

Аналізуючи міжнародні стосунки та зв'язки України, особливо в умовах переходу людства до розвитку капіталістичних стосунків (Англія О.Кромвеля), можемо впевнено стверджувати, що за умови незалежного розвитку України, тут розвивалися б капіталістичні відносини.

Але придивімося звідки витікає прагнення московських правителів контролювати Україну.

Щоб подолати українського трудівника, примусити його працювати на окупанта, змусити стати покірним слугою — «волом подъяремным» (Петро І), московські гнобителі століттями використовували і понині використовують найрізноманітніші засоби фізичного, психологічного, ідейно-політичного, релігійного та будь-якого іншого впливу. Головною їхньою метою було позбавити українського трудівника його власної гідності, самоусвідомлення почуття господаря власної землі, багатства її надр, господаря власної долі. Без



глибокого аналізу й осмислення цієї проблеми нині, в час відновлення нашої національної державності, не може бути й мови про успішне формування нових поколінь, утвердження справді незалежної і самостійної України.

Кожен з окупантів України намагався знищити в українців їхню славу минувшину, прагнучи тим увіковічити своє панування над українським народом. Українську історію ще й до останнього часу висвітлюють найчастіше не українська наука, а наука чужинців, яких з найдавніших часів вабили українська природа, її невичерпні природні й людські ресурси.

Чуже багатство було дуже потрібне Російській державі, як для відновлення власного економічного стану, який залишався незадовільним після «періоду смуту», а також для підняття власного авторитету в очах світу і підкріплення своєї загарбницької політики.

Для Москви утримання під своїм контролем поневолених націй, мало ще й таке значення. Як виголосив на XII з'їзді РКП(б) Й.Сталін, «ранее угнетенные национальности занимают наиболее нужные для хозяйственного развития районы и наиболее важные с точки зрения военной стратегии пункты».

Саме утрата можливості експлуатувати чужі матеріальні і технічні ресурси продовжує хвилювати сучасних російських комуно-шовіністів. Так, у газеті «Правда» від 19 квітня 1995 року прямо висловлено незадоволення, що стався «откол от России 130 миллионов братского населения», що сталася втрата «необходимых для ее экономики ресурсов, производственного потенциала, пространств и рынков».

Таким чином, для Росії, для її економіки наші багатства потрібні більше, ніж нам, українцям, або іншим «ранее угнетенным национальностям». Для Росії, як виявляється, потреба контролю над нашими «важними с точки зрения военной стратегии» пунктами потреба у 130 мільйонах гарматного м'яса більш важлива, ніж нам, українцям, наша свобода і власний добробут.

Саме для того, щоб стати господарем власної землі, нам потрібно знати одну з головних причин нашого нинішнього зубожіння. Без всебічного усвідомленого знання власної історії, без пам'яті про невтомну і героїчну боротьбу предків за свою незалежність, національну гідність, не може бути й мови про становлення українського воїна, свідомого захисника рідної



землі, краю, свого минулого, сучасного, майбутнього. Саме тому нам потрібно знати чинники, що привели до збройного протистояння між Україною і Московією. Тут і знаходимо відповідь на питання, чому цю сторінку історії до останнього часу ретельно приховували.

Вже одразу після Переяславських угод з Московським царством (1654 р.) цар московський Олексій Михайлович («Тішайший») у деяких своїх маніфестах вимагав від українців відмови від своїх традиційних національних ознак. У подальшому посипалися розпорядження щодо обмеження всього, що має відношення до національних ознак і виявів України. За вказівкою уряду вживаються заходи, щоб у межах Московської держави не розповсюджувалися книги, які друкувалися в українських друкарнях (тут треба нагадати, що московський першодрукар Іван Федоров утік з Московії до України, рятуючись від того терору. Цар вимагав: «все те, в которых местностях книги печатаны и их слагатели, також печатники или друкари смертию казнены и книги собрав сожжены были и впредь чтобы крепкий заказ был безчестных воровских книг никому с наших королевского величества подданных нигде не печатаны, под страхом смертной казни»<sup>4</sup>.

Вже Б.Хмельницький бачив, що поєднання з Московщиною завдає Україні тільки великої шкоди. Під кінець життя він сам побачив, що нічого не вийшло з його прагнень порозумітись з Москвою. На це чітко вказують історики М.Костомаров, Г.Хоткевич, М.Аркас.

Ще московський воєвода Бутурлін наказував гетьману Хмельницькому не допустити обрання нового київського митрополита без згоди на те царя. Таке втручання, навіть у релігійне життя, відвернуло від Москви найбільш прихильних до неї українців.

Після смерті Б.Хмельницького колонізаторське спрямування політики Московії стало відвертим. Прибувши в Україну воєвода Шереметьєв став порушувати вольні порядки козаків, розпочав репресії проти козацтва та проводив політику «викорінення вільнодумства», що ще більше загостило українсько-московські стосунки. До цього спричинилась і природна політика Москви на заохочування доносів проти гетьмана, інтриги проти нього. Дійшло до того, що московський уряд інспірував змову проти державності України. Було



видано наказ про необхідність учиняті внутрішні неприємності і заколоту проти Гетьмана. Ситуація продовжувала загострюватись і справа дійшла до вторгнення московських військ в Україну. Війська України на чолі з гетьманом Виговським зустрілися з московським військом під Конотопом. Нині вже відомо, якої страхітливої поразки зазнало там московське полчище.

Але, на жаль, результатами цієї перемоги гетьману Виговському скористатися не вдалося. Україна, яка потрапила в смугу змов Москви на влаштування внутрішніх заколотів, вступає у смугу Руїни.

Розгром московських завойовників у 1659 році є однією з найбільших перемог, найвищою точкою у боротьбі української зброї з загарбниками, яку було започатковано славною перемогою Б.Хмельницького у битві під Жовтими Водами 1648 року. Спадкоємцями цієї славної Перемоги стали українські вояки під Крутати, які у 1918 році стали на захист утвореної після повалення царату молоді Української держави.

Тому логічно було б ввести в Україні святковий «День перемоги воїнів-захисників України над іноземними загарбниками», і встановити його в день 8 липня — у день розгрому гетьманом І.Виговським московських військ під Конотопом у 1659 році.

<sup>1</sup> Валишевский К. Иван Грозный. — М., 1912 р. — С. 113.

<sup>2</sup> Стялин И. Соч., Т.5. — С. 238-247.

<sup>3</sup> Стялин И. Соч., Т.5. — С. 241.

<sup>4</sup> Мова рідна, слово рідне!..., — К., 1989. — С. 154.

## 2-Й РОЗДІЛ

### ВИДАТНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

ІВАН ВИГОВСЬКИЙ ЯК РЕФОРМАТОР  
УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ ТА ОСНОВОПОЛОЖНИК  
НАЦІОНАЛЬНОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

*Ярослав Дзира*

Тільки вузьке коло дослідників гортало сторінки неоціненого історичного джерела — «Реєстру всього війська Запорізького»<sup>1</sup>, цієї живої криниці нашої національної культури і духовності. На його 808-ми поживклих сторінках світло-рудий атрамент закарбував надзвичайно широку і розмаїту, часто ніде не задокументовану інформацію про духовний і матеріальний спосіб життя українців ще дохристиянської доби. Це стосується мови, діалектології, етнографії й фольклору, власне історії та літератури, переселень наших далеких предків і їхніх взаємин з сусідніми племенами й народами, флори та фауни краю.

Цей міжнародний документ створено козацьким урядом восени 1649 року за сприятливих умов у перші місяці існування суверенної Української держави, коли не було вже залежності та ідейно-політичного тиску з боку сусідньої Речі Посполитої та Росії, а головне — українська мова стала державною. На останній сторінці «Реєстру» стоять власноручні підписи видатних державних діячів України — гетьмана Богдана Хмельницького та генерального писаря Івана Виговського, останнього ще й польською мовою. Виговський як представник молодого покоління державотворців, випускник Київської колегії, був одним із найосвіченіших українців своєї доби. «Реєстр» засвідчив один із найважливіших елементів Української держави — козацьке військо, яке визнавала супротивна сторона Річ Посполита. Він скріплений також і державною печаткою із



зображенням козака з рушницею.

Перепис козаків здійснено сотенними і полковими писарями відразу ж після тріумфальних перемог під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями та подальших національно-визвольних змагань українського народу, які увінчалися Зборівською угодою 8 серпня 1649 року. Тоді новий король Польщі Ян II Казимир, скориставшись зрадою кримського хана Іслам-Гірея III, змусив Богдана Хмельницького підписати не вигідний для України договір. За ним польський уряд збільшив козацький реєстр із 6-8 тисяч (20-30-х роках XVII ст.) до 40 тисяч, тобто оголосив козаків вільними людьми й зобов'язався видавати їм платню. Віднині реєстрове козацтво утворило окремих суспільний стан, незалежний і привілейований.

Тим переписом було охоплено великі землі Наддніпрянської України, котрі щойно входили до Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. На цьому терені виникла суверенна Українська козацька держава, що мала в своєму складі 16 полків: Чигиринський, Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Кропив'янський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський та Чернігівський. Незабаром кількість полків збільшено. У 1649-1657 роках існував 21 полк. Полкові й сотенні міста стали військовими й адміністративно-територіальними одиницями: скрізь було запроваджено козацьке самоврядування.

Польський уряд ще 1524 року намагався набрати козаків на військову службу, переважно для надійного захисту південних рубежів від наскоків степових кочівників<sup>2</sup>. Але цей план вдалося здійснити за правління короля Сигізмунда II Августа, коли в реєстрі значилося 300 козаків. Та впродовж незначного проміжку часу, 1578 року реєстровців збільшилося на половину. Перший, другий і третій реєстри 1583 року, що налічували 600 чоловік, швидко розпадалися, бо скарбниця не регулярно або й зовсім припиняла видавати платню, і козаки поверталися до своєї матері Запорозької Січі, до своїх традиційних промислів і походів у чужі краї. 1590 року списки реєстровців нараховували до тисячі чоловік, 1619 року — 3 тисячі, 1625 року — 6 тисяч, 1630 року — 8 тисяч, і, нарешті, 1637 року 6 тисяч козаків. Звичайно, під час воєн козацький

реєстр міг різко зростати. Скажімо, гетьман Петро Сагайдачний здолав під Хотином 1621 року своїми сорока тисячами велике турецьке військо. (До речі, в ті часи європейські армії складались десь із 40-50 тисяч воїнів). Прибираючи до рук Українську державу 1654 року царат, як і польський уряд згідно з Гадяцькою угодою 1659 року, обіцяв збільшити козацький реєстр до 60 тисяч.

У польських архівах давніх актів Варшави «Скарбі короннім» уже 415 років зберігаються пожовклі аркуші, на яких літерами польського алфавіту викарбувано, точніше протранскрибовано імена, прізвища і міста козаків реєстру 1581 року<sup>3</sup>. Цей надзвичайно важливий документ обійдено нашою історіографією. Польський уряд зобов'язувався платити козакам за службу грошима й сукном щоквартально чи щорічно. Давні архіви Варшави зберегли список 532 козаків і старшин-шляхтичів, яким 30 березня 1581 року видавали платню за участь у Лівонській війні. Цей список є найдавнішим реєстром козацького війська. Дуже важливо, що в реєстрі замість прізвищ, які були властиві українцям того часу, писар для зручності вказав місце народження чи походження козака. З цього погляду — це унікальне джерело, яке дає можливість у такий спосіб визначити національність реєстровців. Від назви міст і сіл утворено і прізвища: Білоцерківець, Дроздович, Туровець тощо. Аналіз імен і географічних назв показує, що близько сотні козаків походять з Білорусії, близько трьох десятків поляків і півтора десятка козаків з інших країн.

Серед козаків-українців подибуємо вихідців з усієї України — Полісся, Наддніпрянщини, Поділля, Галичини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння, крім Чернігово-Сіверської землі, яку на початку XVII ст. захопила Московська держава. Такий склад українських воїнів був тільки за часів Київської держави і Козацької держави Богдана Хмельницького. Тоді Україна відчувала свою політичну єдність, однорідність, злітовану єдиною мовою, релігією, звичаями, піснею, побутом, хліборобською творчою працею, яку треба було захищати.

Позаяк реєстр складав поляк Себастьян Недзвецький латинськими літерами і невпорядкованим польським фонетичним правописом безпосередньо з уст козака, то в іменах, прізвищах та географічних назвах відбита жива мова українців і білорусів, яка й досі звучить у цих краях.



Національну приналежність козаків переконливо розкривають їхні імена. Новонародженим в Україні і в Білорусі під час хрещення церква давала імена за православним календарем, а костюл дотримувався римо-католицького. Цей перший реєстр налічує близько 120 таких імен, що вже понад п'ять століть за звичаєм передавалися з покоління в покоління разом з дохристиянськими. Власні імена — найдавніший і найрухливіший пласт лексики, адже вони повторюються в спілкуванні щохвилино. У списку козаків подибуємо кільканадцять корінних імен ще з дохристиянської доби, коли вірили в магічну силу слова: Богдан, Бут, Ждан, Кулага, Орел, Позняк, Собко, Святогор, Станко, Трушко, Хмара, Щербина, Ярош...

Із загальної кількості імен реєстру майже четверта частина закінчується на український суфікс -ко: Васько, Левко, Мисько, Панько, Яцько і т.д. Подібні імена, як свідчать матеріали «Словника староукраїнської мови XIV-XV ст.», притаманні українській мові попередніх двох століть, а також наступних, включно із козацьким «Реєстром» 1649 року. Вони зустрічаються у найвіддаленіших західноукраїнських краях від найдавніших часів і до наших днів.

У реєстрі 1581 року найчастіше (з варіантами «Іванко», «Івашко») зустрічаються імена: Іван 56 разів, Мисько — 22, Васько — 21, Федір — 18, Гришко — 17. Дев'ять разів подибуємо варіанти «Хведір», «Хветько», «Ходір», «Хведина». Михайло також має варіанти: «Мисько», «Мишко», «Мигаль»; Василій — «Васько», «Василь»; Олексій — «Олекса», «Олелько»; Акула — «Окула», «Вакула» тощо.

У пам'ятці давньоукраїнського літописання «Літописі Руському» («Повісті временних літ») в українській фонетико-морфологічній одежі зустрічається — Василько (послідовно), Володимерко, Володар, Володислав, Гаврило, Гаврилко, Данило, Дмитро, Ігнат, Іванко, Іюда, Йосиф, Євтух, Єремія, Костянтин, Курило, Клим, Корнило, Микита, Микола, Микула, Михайло, Михаль, Михалко, Малько, Марко, Олександр, Олекса, Одрій, Офанасій, Остафій, Павло, Петро, Романко, Радько, Степан (Стефан), Сенько, Федось, Федорець, Хома (Тома), Вольга, а також окремі жіночі імена — Катерина, Ксеня, Олена...

У найдавнішій пам'ятці писемності Київської Русі «Ізборнику Святослава 1037 року», що містить твори церковно-

релігійного змісту, на різні морально-етичні теми (дійшов до нас в оригіналі), на 241-му одному тільки аркуші у прямій мові «Вопроси і отвіти Григора Богослова і Василя» я нарахував 14 разів форму Григір і 10 разів Василь. Отже, тільки один раз Василій у заголовку і жодного разу Григорій.

На цю вельми важливу рису українського фонетико-морфологічного написання канонізованих церквою християнських імен у пам'ятках XI-XII ст. свого часу звернув увагу видатний вчений-мовознавець Іван Огієнко, коли студював «Остромирове Євангеліє» (1056 р.). З цього приводу він зазначив: «Надзвичайно цікаві ті хресні ймення, що їх подає календар нашої величної київської пам'ятки 1056 р. «Остромирове Євангеліє». Багато імен тут уже українізовані, цебто змінили свою грецьку форму під впливом нашої мови, наприклад (в родовім та давальнім відмінку): Василю, Дмитра, Дмитру, Євтуха, Григора, Герваса, Протаса, Доментя, Николи, Саввата, Гаврила, Порфира, Авксента, Костантина, Курила та ін. Цей список імен, робить висновок дослідник, «надзвичайно цінний і цікавий, бо він переконливо свідчить, що вже в половині XI-го віку грецькі ймення зукраїнізувалися, а це говорить за те, що ці ймення мусли давно тут появилися до 988 року і що церква в давнину вільно вживала хресних імен у живій українській формі, а не конечно в повній грецькій»<sup>4</sup>.

У реєстрі 1581 року вчувається тривала шаноблива традиція литовських і польських писарів щодо української і білоруської мов. Подібне транскрибування латинськими літерами української мови зустрічається в документах XIV-XV століть і пізнішого часу: Hryhoriy (Григорій), Hryhogowycz (Григорович), Hanny (Ганни), Bohdana (Богдана), Petra (Петра), Hawryła (Гаврила), і Wasyla (Василя) брати Marty (Марти)..., Iwanom Jackowiczem Borzobohatym (Іваном Яцьковичем Борзобогатим), Mychajlu Semaszku (Михайлу Семашку), Awhust (Август)<sup>5</sup>. У реєстрі також відбито живу стихію історичної діалектології української мови.

Літеру «Ф» передано відповідно до східноукраїнської вимови послідовно через — «Хв», «Х», — Хведір, Хветько, Хведина, Тимохвій, Хрол, Хома тощо, зустрічається й Филип.

Дзвінкий приголосний «Д», «Б» оглушується у вимові козаків, що вловив писар: Хветько, Глатжий, Демит Серпської, Живоглять



Ненаголошене «А» передано через «О» — Порхім, Горковий (можливо Горкавий чи Гаркавий — прізвище надто поширене у реєстрі 1649 року).

В іменах зафіксовано початкове українське «О» — Олександр, Олексій, Окула, Опанас, Онисько, Оникий, Осип.

Зрідка «Г» передано через польське «Х», позаяк у польській і російській мовах звука «Г» немає: Хришко, Богдан, або ж його пропущено: /Г/Омля, /Г/Аврило, /Г/Осподарик, Мо/г/илева, і навпаки, замість «Х» писав «Г» — Гойники, Мигайло. Через польську літеру «Х» передано низку прізвищ і в козацькому реєстрі 1649 року.

Відбито й білоруське «дзекання»: Худзяк, Дзед тощо.

Отже, козацький реєстр 1581 року — надто важливе джерело першопочатків історії козацтва, його національного складу, оригінальна пам'ятка живої української мови, в якій відображено понад сотню народних імен, що побутували серед нашого народу від часів прийняття християнства, а окремі й давніше. Географія імен реєстру переконливо свідчить, що козацтво з перших кроків мало загальноукраїнський характер. Цей документ дуже цінний і для розкриття історії імен і прізвищ козацького реєстру 1649 року, як щабель до назвознавства Київської Русі.

Найповажніший дослідник Хмельниччини академік Іван Крип'якевич зазначає, що в квітні 1648 року Богдан вирушив із Запорозжя з чотири-п'ятитисячною армією козаків<sup>6</sup>. Під Корсунем козацькі сили вже становили 15 тисяч війська, під Білою Церквою вже 70-80 тисяч козаків, а у вересні під Пилявцями ця армія сягала 150-ти тисяч повстанців<sup>7</sup>. Польський хроніст Самуїл Кушевич, який брав участь у переговорах Львівського магістрату з гетьманом Хмельницьким, засвідчує, що під містом восени 1648 року стояла двохсоттисячна армія, за донесенням папського нунція Йоганна Торреса з Варшави, українське військо складало 300 тисяч чоловік, а от корсунський сотник Федір Калина на допиті під Замостям зізнавався, що до кордонів Польщі наближається 400 тисяч козаків. І справді, учасник цієї війни, творець найдостовірнішого джерела про ці історичні події «Літопису Самовидця» Роман Ракушка-Романовський зауважує з цього приводу: «Все живе піднялося в козацтво», навіть ті, «хто ніколи козацтва не знав»<sup>8</sup>. Отож і не дивно, що в серпні 1649 року напередодні

зведення «Реєстру», козацька армія під Зборовом, за підрахунками гетьмана, мала не менше 300 тисяч козаків. Але ще раніше, 23 лютого того ж року, в Переяславі Богдан запевняв королівських послів, що збере 200-300 тисяч і цією силою визволить і Львів, і Галич, і Холм, навіть вийде на береги Вісли.

Таким чином, до козацького «Реєстру» 1649 року потрапила, можливо, тільки десята частина всього війська. Адже польський уряд завжди протиставляв реєстрове козацтво вільнолюбному і непокірливому запорізькому, яке не мало від короля платні. Тому весь час точилася боротьба за розширення списків реєстрових козаків.

На восьми сторінках «Реєстру» польського варіанту цього документу, після списку козацьких полків, вміщено дуже цікаву історичну віршу «Сорок тисяч Богдан війська споряжає», в якій зазначена на рівні з гетьманом і заслуга Івана Виговського у відновленні Української козацької держави. В ній викладено основні ідеї Зборівського договору. Радісним проголошення думки, що Київська княжа держава знову відродилась 1649 року за Богдана Хмельницького та Івана Виговського, автор завершує свій панегірик:

З синів Володимирових Русь упала —

З Хмельницьких за Богдана на ноги повстала!<sup>9</sup>

Оточений під Зборовом король Ян Казимир наприкінці серпня 1649 року дав Хмельницькому грамоту-привілей «Декларація ласки», де змушений був тимчасово задовольнити всі вісімнадцять вимог гетьмана: про давні козацькі вольності і суди; про межі Української держави, де заборонялося перебувати польському війську; про скасування унії й надання незалежності Київському митрополитові; про повернення захоплених уніятами церков та монастирів, їхніх маєтків і фондаций; про свободи віри і церковних відправ та обрядів; про заборону в Києві та інших містах єзуїтських шкіл й інших установ; про амністію повстанцям та надання земських і міських посад особам православної віри; про Київського митрополита з двома владиками в сенаті тощо. Це й стало юридичною підставою для складання «Реєстру» і підписання Зборівського договору. Про нього винесла ухвалу Козацька



рада на річці Росаві біля Канева в жовтні 1649 року. Всю роботу очолював генеральний обозний Іван Чернята та генеральний писар Іван Виговський, полковники, їхні писарі та сотенна старшина. Записували, насамперед, заслужених козаків, потрапила до реєстру і мізерна кількість чужоземців, що здавна мешкали в Україні або ж на порубіжжі, зокрема з Молдавією. Тому серед охочих раз-у-раз спалахували заворушення. Коли, скажімо, 1651 року після невдалої Берестецької битви реєстр скорочувався до двадцяти тисяч і сто тисяч козаків мали повернутися в кріпацьку залежність, було вбито білоцерківського полковника Михайла Громика, що керував складанням нового реєстру.

На початку січня 1650 року п'ять козацьких послів: герой Кодацької битви 1635 року Максим Нестеренко — старший, крилівський козак Ясько Войченко, козацький писар Іван Креховецький, Гарасим із Черкас та Сербин із Канева вручили завершений «Реєстр» королеві. Крім підписів гетьмана і генерального писара, реєстр супроводжував мальований герб «Абданк» та вірша про старожитний клейнод роду Хмельницьких. Оскільки рукопис був великий за обсягом і незручний для читання, то склали короткий перелік полків і сотень, переписаний латинськими літерами разом з віршем.

Козацькі писарі не з пам'яті чи з паперів, а безпосередньо на місцях з народних уст занотували безліч сіл, містечок, міст та сорок тисяч чоловічих національних імен та майже стільки ж прізвищ, прізвиць, своєрідних, барвистих, дотепних, що віками, відстоявшись в часі жили, ще юридично не затвержені, не скам'янілі в океані рідної мови і передавалися згідно з нормами українського звичаєвого права з покоління в покоління. Історія мовби подарувала нам зі своїх першопочатків пракорені нації, статистичне джерело етнічного складу населення Української козацької держави середини XVII століття, а точніше національний паспорт 40 тисяч голів родин, тобто півмільйонного населення, якщо рахувати нашу родину п'ятидідною. Отже, маємо етнічний автопортрет української нації кінця XVI — перших двох десятиріч XVII століття.

Чимало сучасних учених твердять, що українські прізвища оформилися чи з'явилися наприкінці XVIII століття. Насправді вони відродилися зрусифікованими і полонізованими, онімеченими. Кілька документів переконливо свідчать про те,

що ще до 1645 року, в Речі Посполитій і в Московській державі були усталені імена і прізвища їхніх громадян. Воеводи зобов'язували адресувати листи: «Сенатору — спочатку Ясновельможному панові, радному Коруни Польської або Князівства великого Литовського, потім ім'я і прізвище шляхетське». А іншим шляхтичам польським і литовським, не сенаторам, писати: «Пану, потім ім'я його і прізвище, а простим людям писати просто його ім'я і прізвище»<sup>10</sup>.

Козацькому реєстрові 1649 року польська інструкція щодо написання імен і прізвищ була чужою. На його сторінках жодного разу не зустрінемо слів «ясновельможний», «пан» тощо. У ньому, до речі, графічно ім'я гетьмана і козацької старшини нічим не відрізняється від імен і прізвищ простих козаків, що яскраво свідчить про козацький демократизм і рівність.

Подаємо таблицю найпоширенішого суфікса *-енко*, характерного тільки для українських прізвищ. А також суфікси, притаманні шляхетським прізвищам *-ич*, *-ський*, *-цький*.

### РЕЄСТР КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ

Назва полку	Кількість козаків	Суфікси прізвищ на:				%
		-ич	-ський	-цький	-енко	
1. Чигиринський	3221	155	126	53	1892	60
2. Черкаський	2986	427	69	24	1758	59
3. Канівський	3169	425	65	33	1916	61
4. Корсунський	3470	110	122	38	2407	70
5. Білоцерківський	2989	25	141	42	1621	54
6. Уманський	2965	46	198	34	1618	55
7. Брацлавський	2653	21	244	35	1178	45
8. Кальницький	2049	34	100	29	1109	54
9. Київський	2012	117	93	50	1101	55
10. Переяславський	2982	81	76	37	1186	63
11. Кропивенський	1992	124	38	19	1252	63
12. Миргородський	3020	45	101	36	1486	49
13. Полтавський	2970	69	116	35	1628	55
14. Прилуцький	2006	58	35	7	1428	71
15. Ніжинський	991	31	21	9	609	62
16. Чернігівський	997	38	33	10	611	61
	40472	1806	1578	491	23480	60



Аналіз національних імен і прізвищ, географії їх рівномірного поширення, топоніміки, родових і рідинних понять переконують, що українці на своїй землі були споконвік корінним народом, державнотворчою спільнотою. Бо як тоді пояснити, що 60% козацьких прізвищ кінця XVI — початку XVII ст. закінчуються найхарактернішим і найпродуктивнішим суфіксом -енко, що й досі є візитною карткою українця. До речі, у реєстрі він виступає у другому, третьому і т.д. поколінні, тобто був похідним від первинного прізвища. У Корсунському і Прилуцькому полках цей суфікс сягає 70%, не враховуючи інших національних суфіксів: -ко, -ейко, -ець, тощо. Сьогодні в цих же краях Наддніпрянщини внаслідок русифікації, денационалізації, голодоморів, переселень суфікс -енко, за підрахунками Юлія Редька, впав до 25 %<sup>11</sup>. Українізувалися й поодинокі запозичені з чужини імена і прізвища — Шингіреєнко, Ференценко, Мултяєнко, Радуленко, Маликбашенко, Яненко тощо.

Четверта частина національних імен також закінчується суфіксом -ко: Левко, Лесько, Мисько, Стецько, Яцько, Юрко, Васько тощо.

Хоча реєстр складали на землях Наддніпрянської України, він зберіг дуже багато імен і прізвищ, які й досі живуть у Західній Україні, що свідчить про духовну єдність населення обох регіонів з часів Київської держави. Так, приміром, у моєму прикарпатському селі Трушевичах, що лежить на крайньому заході Української держави і нараховує 120 хат, я виявив у реєстрі понад 100 прізвищ і прізвицьк моїх краян та майже усі давні імена. Ця ж картина з прізвищами і в сусідніх селах.

І в XVI — на початку XVII ст. наш народ зневажав відступників своєї нації, мови, віри, звичаїв, висловлюючи свої погляди в прізвищах, які, мов тавро, мусили носити і їх невинні нащадки: Полулях, Отурчиненко, Унієць, Штокало, Какало, Дзекало, Перекидень тощо. Дбаючи про чистоту і консолідацію нації, наші предки не засмічували рідної мови, національних паспортів чужими, незрозумілими словами, а перекладали їх з позначкою рідною мовою — Перехрист, Перехриста, Перехристів, Перехристенко. Таких прізвищ у реєстрі нараховується 24.

У національно-визвольній війні активну участь брало багато представників національного духовенства кількох поколінь і різних санів. У реєстрі бачимо 112 Попенків, Поповичів, одного Ксьондзенка, 44 Дяків і Дяченків, 14 Паламаренків і навіть двох Владиченків і 2-х Біскупенків.

Велике число з-поміж козаків складає українська шляхта. Ще упорядник реєстру Осип Бодяньський з цього приводу зауважив, що величезна кількість прізвищ (3875 козаків, тобто 10%) закінчуються суфіксами -ч, -ський, додаймо й -цький. Козаки, які носили такі прізвища, походили з української шляхти переважно Правобережної України і незначною мірою Лівобережжя. За словами Бодяньського, вони свідчать, що не вся наша шляхта на той час денационалізувалась, ополячилась, і значна її частина з перших днів війни влилася в козацькі полки і воювала проти визискувачів за свій рід, землю і віру. Справді так. Скажімо, 24 представники шляхетського роду Гуляницьких стали воїнами. Чимало шляхтичів мали у прізвищах інші закінчення — Іван Богун, Данило Нечай, Остап Гоголь, Іван Брояка, Михайло Громика, Михайло Криса, Павло Тетеря тощо.

На основі аналізу імен козаків, які їм давала українська церква, можна виявити у реєстрі мізерну кількість представників інших народів. Вони розпорошені по одному, по двох на всіх сторінках реєстру. Отже, вони можуть бути чужинцями хіба що за походженням, або ж ці прізвища є суто мовними запозиченнями слів, які залишалися за українцями.

У реєстрі ми не виявили жодного росіянина Москаленка чи Дінця. Польське топонімічне джерело «Słownik geograficzny państwa Polskiego» фіксує чимало назв «Москалівка», «Московче», «Московичі», «Москалин», «Московка», які існували у той час на території всієї України і поза її межами. Навіть у реєстрі у Миргородському полку бачимо село «Москалевка». Тому і вихідці із цього села мали прізвища «Москаленки». Відомі Москаленки і на Київщині.

Також і прізвище «Дінець», «Дінченко» належали тим українцям, які проживали на Дону і Дінці і в перші дні війни повернулися захищати рідний край. Як свідчать російські документи «Посольського приказа», напередодні національно-визвольної війни українці воювали з донськими козаками і стрільцями, чинячи опір російській колонізації південно-східної



частини України. Керували цією боротьбою Іван Богун, Тараско Чорний, Олешко Зінченко, Торський, Марченко, Грицьківський, Петрушка, Жадайко, Грицько Павлик та ін. Їхні загони нараховували до 2 000 чоловік.\*

Друкована історія українських національно-визвольних війн і повстань XV-XX століть, по суті, знеособлена, позаяк збереглися імена та прізвища, псевда переважно козацьких та селянських ватажків, національних героїв, а також незначної частини рядових учасників, яких, як правило, визначають лише в голому цифровому вираженні. До того ж, майже всі могили народних героїв і месників, учасників УПА невідомі, або ж місце їхнього поховання знаємо приблизно. Це зауважив ще у своїх «Гайдамаках» Тарас Шевченко, коли закликав своїх сучасників згадати «праведних гетьманів», знайти їхні могили: Наливайкову, Острияниці, Трясилову, Богунову та й Хмельницьких, Гонти, Залізняка та й, без сумніву Виговського, Мазепи та багатьох інших. У часи Шевченка тіло лицаря честі і справедливості Устима Кармелюка поховали потайки, вночі, не насипаючи могили. Так само з українською національною інтелігенцією і месниками, воїнами УПА поступали і в советський період московські окупанти.

Тим часом «Ресстр» 1649 року містить не тільки поіменні списки українських сотень і полків, а й часто вказує старовинні міста і села, де народилися і жили козацькі лицарі та їхні предки. Хоч і не конкретно, «Ресстр» все ж таки допомагає нам відновити імена і прізвища тисяч козацьких воїнів, які під орудою Івана Виговського вщент розгромили 29 червня 1659 року під Конотопом велику російську армію, якою командував князь Олексій Трубецькой. Зокрема, проти московського війська воювали Лівобережні полки: Ніжинський, Прилуцький,

---

\* «... Да того ж лета (1646) послан царского величества из украинного города Воронежа рекою Доном в стругах для поиска над Крымскими татараы. И как они будут на Дону, на Казанском перевозе, и они для обереганья от татар зделали городок и на тех царского величества людей приходили с королевского величества стороны ис порубежных городов, ис Хомутца да ис Сорочина черкасы конные человек з двести, а старшины у тех черкас были Ивашко Богун да Федька, а чей сын и как ему прозвище и того не ведомо; и к тому городку приступали и царского величества люди четыреста человек побили досмерти, а иных поранили...»<sup>12</sup>

Чернігівський, Миргородський. Адже від складання реєстру не минуло ще й десяти років і тисячі воїнів і козацької старшини залишилися служити у козацькому війську. Ось найпоширеніші прізвища реєстру 1649 року: Андрієнко — 105 козаків, Андрущенко — 60, Антоненко — 76, Богданенко — 56, Богун — 20, Бойченко — 24, Борисенко — 68, Бут — 236, Бутенко — 66, Василенко — 134, Ващенко — 118, Великий — 67, Волошин — 136, Гавриленко — 102, Герасименко — 74, Гладкий — 70, Горкавенко — 40, Гордієнко — 55, Гриценко — 173, Гриценко — 124, Даниленко — 111, Дінець — 61, Дяченко — 30, Зінченко — 58, Захарченко — 44, Іваненко — 205, Іванович — 249, Ігнатенко — 109, Ємець — 39, Євхименко — 37, Жученко — 40, Жданенко — 56, Карпенко — 108, Клименко — 104, Коваленко — 132, Калениченко — 69, Кіндратенко — 94, Костенко — 65, Коломиєць — 45, Кузьменко — 115, Куриленко — 107, Куценко — 43, Левченко — 122, Лавриненко — 66, Лещенко — 58, Лисий — 79, Лук'яненко — 92, Мищенко — 168, Михайленко — 110, Москаль — 132, Максименко — 114, Мартиненко — 116, Марченко — 109, Матвієнко — 111, Нечипоренко — 62, Нестеренко — 62, Назаренко — 40, Науменко — 40, Остапенко — 76, Онищенко — 80, Омеляненко — 71, Олексенко — 56, Олексієнко — 53, Олещенко — 63, Опришко — 21, Охрименко — 43, Павленко — 199, Петренко — 213, Паньченко — 58, Пархоменко — 50, Пилипенко — 112, Попенко — 34, Прокопенко — 65, Проскурненко — 61, Проценко — 68, Романенко — 98, Радченко — 65, Руденко — 32, Рудченко — 30, Русин — 3, Русиненко — 5, Савченко — 135, Семененко — 144, Степаненко — 143, Стефаненко — 8, Сидоренко — 98, Сахненко — 94, Сергієнко — 76, Стасенко — 62, Стеценко — 56, Тимошенко — 99, Тищенко — 78, Трохименко — 74, Тарасенко — 46, Терещенко — 42, Тимченко — 55, Уласенко — 59, Федоренко — 205, Федьченко — 43, Фесенко — 23, Хоменко — 114, Харченко — 56, Хведоренко — 50, Хведченко — 33, Чорний — 106, Шульга — 68, Шевченко — 32, Шило — 27, Щербина — 66, Ющенко — 109, Юрченко — 100, Юхненко — 32, Ященко — 113, Яценко — 119, Яременко — 78, Ярошенко — 70, Якименко — 66, Яковенко — 82, Яхненко — 34, Ярмоленко — 61 тощо. На сторінках козацького реєстру 1649 року зустрічаються імена — Тарас Шевченко, Іван Гончар, Михайло Вербицький, Михайло



Донець, Левко Лук'яненко, Іван Світличний, Василь Симоненко та низка інших, які умовно кажучи, також могли громити московську армію і захищати Українську державу, мову і культуру, як і їхні далекі нащадки — тезки.

Наш сучасник може зацікавитись іменами героїв Конотопської битви. Знову звернімось до найпоширеніших імен цього ж реєстру: Іван, Васько, Федір, Степан, Грицько, Мисько, Семен, Андрій, Яцько, Гаврило, Данило, Дмитро, Ігнат, Матвій, Кіндрат, Левко, Лесько, Лук'ян, Максим, Марко, Мартин, Матвій, Микита, Остап, Павло, Петро, Пилип, Роман, Савка, Юрко, Ярема, Ясько, Антін, Гарасим, Гордій, Дацько, Денис, Ісай, Карпо, Кирик, Клим, Кузьма, Каленик, Лаврин, Макар, Мирон, Назар, Онисько, Панько, Пархім, Прокіп, Сидір, Тарас, Тиміш, Трохим, Улас, Харко, Хома, Яким тощо. У реєстрі вони часто подані у народних варіантах, аж до односкладових форм — Вась, Мись, Гриць, Сень, Дань, Яць, Проць, Даць, Пань, Хар, Лесь, Кузь, Тим, Гринь тощо.

Діалектні особливості нашої мови найвиразніше виявляються у фонетиці. За аналогією до латинського і польського письма і передачі українських імен і прізвищ польськими літерами Іван Виговський застосував, крім передачі голосних «О» та «Е» в закритих складах (зрідка зустрічається «і» — Бирченко, Пединив, Діненко, Макивка, Чудомій, Зирчин, Зирківський, Басаробій, Никиноненко, Бибченко тощо) фонетичний правопис. Згідно з фонетичним письмом: пиши, як чуєш, читай як бачиш, тобто звукова система мови відповідає літературній, живий звук передається на папері окремою літерою. До речі, у прізвищах та іменах козаків з Полісся у закритих складах повністю збережено місцеву вимову: Луй, Снуп, Руг, Кунь, Муст, Друзд, Антун, Кунаш, Тимуш, Масюв, Васюв тощо. Адже поліська говірка була рідною для Виговського, тут він народився.

У написанні імен та прізвищ козаків не вжито жодної титли, яка поширена була у загальновідомих словах книжної мови. З алфавіту було вилучено ще за піввіку до реформи Петра I в Росії кириличні букви — *ксі, псі, їжцю, фіту, юси*. Саме вони найчастіше вживалися в іменах грецького походження — Максим, Олексій, Олександр, Федір, Теофан, Хома, Потій тощо.

Літерами української абетки позначені всі живі звуки

національної мови. Отже, за 200 років до запровадження Паньком Кулішем фонетичного нашого письма воно було введене в середині XVII ст. генеральним писарем Іваном Виговським, який зробив вдалу спробу створити й узаконити національну абетку. Адже до цього його зобов'язувала й посада генерального писаря уряду Богдана Хмельницького.

Вилучив Виговський із національної абетки літеру «і» (десятиричне), яке широко вживалося в церковнослов'янському та російському письмі. Вона заважала точно передати сучасний звук «і»; його він позначав і передавав через «И» (восьмиричне) та «ѣ» (ять) — Зима — Зѣма, Пирижок — Пѣрижок тощо.

В окремих полках цілковито, а в більшості частково, літеру «Щ» замінено буквосполуками «ШЧ», «СЧ», зрідка «Ш»: Шчербина, Счербина, Шербиненко, Полішук тощо. Таким чином прояснено етимологію, тобто відтворено корінь низки прізвищ: Мисьченко (від Мисько), Васьченко (Васько), Лесьченко (Лесько), Юсьченко (Юсько), Ясьченко (Ясько), Крисьченко (Крисько), Зосьченко (Зосько, Зоська), Пасьченко (Пасько) тощо.

Дуже важливо для розкриття невідповідності між літерною і звуковою системою старої книжної української мови є відбиття звукового змісту церковнослов'янської літери «Л». Відповідно до живої вимови козаків маємо написання «В» — Товстий і в похідних від цього слова — (тут і далі цифра охоплює і похідні форми прізвищ) — 71 прізвище і лише один раз Толстенко. Прізвище «Вовк», «Вовченко», «Вовкодав» зустрічаємо сорок разів, а «Волк», «Волченко» тільки — 8 разів. Прізвище «Довгий» подибуємо — 66 разів, а «Долгий» — 10 разів. Отже, з сивої давнини для українців характерною була вимова — Товстий, Довгий, Ковтун, Вовк, Мовчан тощо, хоча таке їхнє написання в книжній українській мові зустрічається дуже рідко. Адже імена не були якимись неологізмами, а належали до того лексичного складу, що вимовляються щохвилини.

Водночас відображено в реєстрі і м'яке (полтавське) «Л» — Полюляшенко, Ляпенко, Тулубенко тощо поряд із Полуляшенко, Лапенко, Тулубенко тощо. Останніх значно більше, ніж перших.

Вживається в реєстрі властива тільки національній абетці



літера «І», яка мала в давньому письмі до двох десятків різних графічних зображень. У реєстрі вона позначалася як «Й» — Висоцької, Браїловець, Кропивної, Заїчка та Довгої.

Зімкненим звуком «Г'» починається понад сотня прізвищ. Передається на письмі він, як правило, через дві літери «КГ», або ж «К», один раз і через «Г'» — Гонтар, Гвалт, Грунт, Гречний, Гузь, Гандзенко, Ганжа, Канжа, Шинкирей, Грек, Гратович тощо.

Можна нарахувати з два десятки прізвищ, що тільки починаються українським звуком «ДЗ» — Дзинигородський, Дзигар, Дзекало, Дзедзуленко, Дзеня тощо, а також близько трьох десятків прізвищ, котрі починаються другим національним звуком «ДЖ» — Джура, Джеджеря, Джеджула, Джалалий, навіть Дождженко тощо. Ці звуки внаслідок русифікації української орфоєпії тепер зникають у живій мові надніпрянців.

Вже в козацькому реєстрі робилася спроба вилучити як у середині, так і в кінці слів церковнослов'янську літеру «Ъ» шляхом винесення кінцевої приголосної літери над рядок, а «Ъ» над рядок не виносився. В XIX ст. наша інтелігенція насміхалася з «Ъ», бо ця буква, за її словами не позначає живого звука, а лише марнує чорнило і папір та шпигує за іншими літерами слова. Так, у реєстрі Київського полку, що нараховує 4024 слів, перший писар вжив «Ъ» лише 186 разів. В середині слова «Ъ» ставився довільно після приголосної літери.

Іван Виговський виявився блискучим майстром українського барокового письма — пишного, мальовничого, орнаментального, пов'язаного з народним мистецтвом, яке є ключем для розуміння і пояснення важливих законів книжної української мови стосовно правильного вичитування голосних літер і окремих приголосних. В українській мові букви загалом відповідають звукам, хоча ці графічні знаки не завжди точно передають вимову, про що яскраво свідчить реєстр. Вся складність українського правопису в передачі саме голосних звуків, зокрема ненаголошених. Таким чином маємо не тільки бароковий стиль у літературі, музиці, архітектурі, мистецтві, а й національне барокове письмо як мистецький витвір кожного писаря.

Емблематичність мови, закон розрізнення, індивідуальна

форма написання імені та прізвища за допомогою передусім різних форм діалектно вузько говіркової, місцевої вимови звуків, особливо голосних — важлива риса українського правопису XVI-XVII ст. В такий спосіб наша мова може озвучитись і історія заговорить голосом. Цей закон яскраво ілюструють однакові родинні прізвища, часто також імена одного села, містечка, сотні, які написані підряд. Таких випадків усвідомленого розрізнення у реєстрі нараховується понад півтори сотні прикладів, а в цілому їх тисячі. Наприклад, Корчівська сотня — Семен Корчевський, Данило і Мартин Корчовські, Мисько і Федір Корчувські; Іван Хведоренко, Микола Федоренко; Іван Бурак, Мисько Буряк; Ничипір Козерацький, Іван Кузерацький; Григорій Пішченко, Євтух Піщенко, Юсько Торопило, Грицько Тарапилів зять; Давид Кловаченко, Яцько Гловаченко; Федір Бовдун, Лесько Бовдюк; Іван Ширнкар, Павло Шинкар; Ярема Телиженко, Семен і Гриць Телъженко; Грицько Безмерненко, Тишко Безсмертненко; Іван Залюбовенко, Костюк Залубовенко; Іван Писоренко, Максим Писаренко; Васько Чорниченко, Семен Черниченко; Жадько Сыч, Васько Сич; Ярема Уролшович, Василь Урушович; Пилип Зезуля, Семен Зезюля; Богдан Шамшура, Грышко Шамщур; Семен Тарабаренко, Іван Тарабаренко тощо.

На сторінках реєстру подибуємо дуже багато прізвищ та імен, в яких зафіксовано паралельне написання «Е» — «И» і навпаки, «И» — «Е», переважно ненаголошених, характерних для сучасних південно-східних та південно-західних говірок. Наприклад, зустрічається 53 прізвища з написанням через «Е» Денисенко і 7 — з «И» — Динисенко; 38 прізвищ з написанням через «Е» Демиденко і 10 — через «И» — Димиденко; 14 — Артеменко і 10 — Артименко; 13 — Германенко і 6 — Гирманенко тощо. І, навпаки, замість сподіваного літературного «И» зустрічаємо місцеве «Е». Двічі — Устеменко і 15 — Устименко; тричі — Цебуля з варіантами і відповідно 27 — Цибуля, а прізвище Олихвіренко 23 рази написано через «И» і лише один раз через «Е» — Олехвіренко. Таким чином місцева вимова стала відтоді нормою. Для передачі середнього звука між «Е» та «И» писар в окремих полках запровадив спеціальну літеру «є»: Петро, Зіновєць, Іванєць тощо.

Літери «Ы» та «И» часто вживались в одних і тих же іменах



та прізвищах довільно, зокрема й для розрізнення: Іван Мозыренко, Грицько Мозиренко; Ярема Бобыренко, Жадан Бобиренко; Фесько Борысенко, Конін Борисенко; Максим Рыхличенко, Сергій Рихличенко; Іван Кобыляцький, Іван Кобиляцький і багато інших, які написано підряд. Коли ж вживання «Ы» або ж «И» може змінити зміст слова чи надати йому смислового відтінку, писар вживає або першу, або ж другу літеру, як правило, послідовно. Скажімо, прізвище «Чорный» він без жодного винятку у 106 випадках пише через «Ы», щоб не сплутати його з «Чорній». Так само через «Ы» він подає прізвища «Нагірный», «Білый», «Сірый», «Рудый» тощо.

У кількох прізвищах, очевидно помилково, писар вжив «і» десятиричне після голосних: Кирієнко, Кіяниця, Корсунській. Послідовно з початковим «И» пише він прізвища «Ігнатенко» — 144 випадки, а також саме ім'я Ігнат. Тимчасом немає початкового «і» у прізвищах: Сидоренко, Сакович, Саєнко, Политика, Ляшенко, Змайлів тощо. Понад 10 прізвищ починаються згідно з українською вимовою літерою «И», Іленко з варіантами — 137 прізвищ, а також Ікавець, Индиченко, Иржышчівець, Ирод, Ирха тощо. На початку 30-х років ХХ ст. задля зближення українського алфавіту з російським із правопису і словників не виправдано було викинуто всі слова, що починаються літерою «И». Словник Бориса Грінченка їх нараховує до сотні.

Від слова «білий» утворено 240 прізвищ з написанням через деревлянську літеру «ѣ»: Бѣлик, Бѣлоштан і под. і 160 прізвищ через літеру «И»: Билик, Билоштан і под., а також 56 прізвищ через букву «Е»: Белик, Белан і под. Останні козаки, очевидно, з Поліських країв, де написання через «Е» відповідає вимові. Таким чином, маємо всі підстави і аргументи, щоб заперечити і відкинути теорію авторитетних російських мовознавців про наявність якогось «нового ѣ» навіть у тих наших пам'ятках, що написані водночас з реєстром («Перло многоцінное», 1646 р.)<sup>13</sup>, а також твердження про якесь нібито сплутування «ѣ» з «И», «Ы» з «И», що насправді є характерною рисою українського барокового письма і ґрунтується на живій основі національних говірок і законі розрізнення, навіть одного і того ж слова, якщо воно пишеться підряд двічі. Приміром, сотня Андрѣєва і він же Андрій, сотник; сотня Зѣнченка, а сам він Зинченко Іван; сотня Бѣлецького, а сам він Белецький Іван;

сотня Р҃сченкова, а сам він Росченко Петро.

Також, наприклад, і від слова «дід» нараховується 28 прізвищ з літерою «҃», 21 прізвище з літерою «И» і навіть одне з літерою «ІІ» — Дыденко тощо. Отже, деревлянська літера «҃» з сивої давнини вимовлялась на Подніпров'ї як «і», «И», а в північних поліських говірках як дифтонг «іЕ», а не під наголосом як «Е» — Дедок, Песок тощо, але аж ніяк не як російське «Е».

Подібну неоднозначну передачу вимови зустрічаємо в реєстрі і щодо нашої літери «Ф» — «ХВ», «П», «Х», «Т». Через наддніпрянське «ХВ» подано 115 прізвищ «Хведоренко», «Хведьченко», «Хведорович» і водночас 65 прізвищ зафіксовано через «П» — Педоренко, Педорченко, Педченко, Пединів. Прізвище «Хвесенко» разом із варіантами зустрічається 30 разів, а також 16 прізвищ — «Олихвіренко», 18 — «Хвиленко». Водночас подано 136 прізвищ «Пилипенко», 57 — «Пархоменко», 2 — «Парфисенко», 2 — «Пархвиленко», 1 — «Партола» тощо. Отже, наддніпрянське «Ф» вимовлялося українцями цих країв, як «ХВ», «П», «Х» ще задовго до прийняття християнства, позаяк саме з церковного календаря з'явилися тут імена Федір, Филип, Филимон, Феофан, Фома, Парфен тощо, і мешканці цих країв вимовляли їх згідно з місцевою артикуляційною традицією щодо вимови грецького «Ф». Це надто важливий аргумент для доведення, що українська мова в Придніпров'ї сформувалася задовго до прийняття християнства. Водночас у реєстрі зустрічаються і поодинокі написання «Олифір», «Филип», «Панфіл», а також п'ять прізвищ «Стефаненко» і три «Стефанович» і часто «Стефан», «Стафван» тощо, так характерні для західноукраїнських говірок.

Від імені «Фома» утворено 128 прізвищ «Хоменко» із варіантами і водночас 42 — «Томченко», «Томашенко» і похідних, поширених на західноукраїнських землях і в польській мові.

У прізвищах реєстру часто подибуємо тверде «Р», характерне для говірок Правобережжя. Скажімо, прізвище «Кудра» зафіксоване з прикінцевим «А» 19 разів, а з прикінцевим «Я» лише один раз «Кудря», а також Кудрявий і Кудравий, Кудрявченко. Можна нарахувати 18 прізвищ з м'яким «Р» — «Рябий» і 8 — з твердим «Р» — «Рабий», а також 9 з написанням «Рєбий».



Зустрічається чимало випадків передачі місцевої вимови йотованих «Ю», «Я», як «Е», «Є», «І». З написанням через «Я» подано 16 прізвиськ «П'ятаченко» і «П'ятигорець» і 4 через «Е» — «Петигорський», «Петиченко», навіть один раз «Патаченко», а також 15 — «Коляда» з варіантами та шість «Коледа». 22 прізвиська написано «Слюсаренко», «Слюсар» і три «Слісар».

Часто відсутнє пом'якшення приголосних кінцевими йотованими «Я», «Ю» (третя йотована літера «Є» графічно збігається з «Е»). Наприклад: Кияниця — 12 прізвиськ, Кислиця — 6, Лисиця — 5, Палениця — 1, Копиця — 1, Метелиця — 1 тощо. Тимчасом у похідних прізвиськах від цих слів засвідчено, що кінцевий приголосний міг бути м'яким — Кисляк — 7, Метеля — 1, Лисяненко — 7 тощо.

Важко було освіченим українцям у давнину передавати пом'якшення приголосних як в середині, так і в кінці слів, позаяк в різних говірках нашої мови вони й досі вимовляються твердо і м'яко — хлопець — хлопец, говорю — говору, трьох — трох, Пирятин — Пиратин, Цицура — Цицюра, козацький — козацкій тощо.

Усе ж таки окреме графічне зображення чи позначка літери «ѣ» у старому українському письмі зустрічається, і її зрідка вживали писарі, але чомусь її не хочуть визнати радянські палеографи і археографи. Вони воліють нехтувати не тільки м'яким знаком, але також ще двома українськими літерами — «Й» та «Ї». Вже майже чотири десятиріччя як «Наукова думка» публікує пам'ятки нашої писемності, по суті, як академічну макулатуру. На превеликий жаль, за такими правилами В. Русанівського та М. Пещак щойно видрукувано й козацький «Реєстр» 1649 року. Палеографи Інституту археографії у спотворенні української мови перевершили всіх, передавши згідно з російською вимовою літеру «е», як російське «е». По суті, радянські археографи і в наш час дотримуються правил ганебного царського указу 1876 року, згідно з яким «чтоб при напечатании исторических памятников безусловно придерживались правописания подлинников». Далі указ зобов'язував археографів передавати наше старе письмо поросійському, бо, мовляв, «никакого малороссийского языка не было», а «украинская мова есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши»<sup>14</sup> Таким чином, радянські археографи до невпізнання спотворюють нашу живу

національну мову XVII ст.

В «Реєстрі» 1649 року ми виявили сотні слів, у яких в середині і в кінці слів Виговський, як і його сучасники, ставив «ъ» — Андрусь, Василь, Гринь, Івась, Кость, Стась, Ясь, Безштанько, Воронько, Опаньчин, Зінківський, Лавринь, Лесь, Щербань, Мозуль тощо. Приміром, у реєстрі Браславського полку «ъ» подибуємо 85 разів.

Часто зустрічаються в реєстрі прізвища з паралельним написанням ненаголошених «а» та «о». Так, приміром, маємо двадцять одне прізвище, написане через «о», — Богатий і 17 — Скоробогач разом з похідним, Колаченко — 6; Кочан — 4, Холява — 5 і відповідно — через «а» Багатий — 5, Скоробогач — 10, Калач — 9, Качан — 8 тощо. Перші властиві західноукраїнським говіркам, другі — східноукраїнським.

Це ж фонетичне явище подибуємо і з початковими «о» та «а»: Олександренко з варіантами — 3 прізвищ, Александренко — 12; Овдiєнко — 20, Авдiєнко — 6; Онанченко — 24, Ананченко — 6; Оксаків — 3, Аксаченко — 1; Ольшанський — 1, Альшанський — 1 тощо. Відомо, що «акання» характерне для поліських говорів. Тим часом немає жодного з поширених прізвищ, які б починалися літерою «А» — Олійник, Онищенко, Олексенко тощо. Водночас зустрічається історичний топонім «Озівський».

У реєстрі подано чимало прізвищ північно-поліських говірок з «аканням» — Вароненко, Гарбаченко, Ганчар, Саратина, Шарамет, Кавганенко, Альшанська, Баришпольченко, Ігати́нський. Водночас у реєстрі зафіксовано літеру «а», яка у вимові наддніпрянських говірок наближається до «о» — Бондоренко, Бородовка, Гольченко, Горбузенко, Горкавий, Горкуша, Заподинець, Самохволенко, Хоритон. До речі, 55 прізвищ — Горкавий, Горкуша, Горкавець, Горкушенко і под. подано через «о», і лише один раз «Гаркуша» через «а», що стало літературною нормою. Також у реєстрі нараховується 74 прізвища «Гарасименко» з варіантами, поданими через «а», не рахуючи сотні імен, а також дванадцять написань прізвища «Иленко» і лише один раз «Ильенко». До речі, в імені Илля і прізвищі Иленко дуже часто літера «л» подвоюється.

На сторінках реєстру досить широко відображено місцеву вимову, переважно ненаголошеного голосного «о», а також «у», характерних для південно-західної та північно-західної говірок.



Це явище діалектологи і лінгвісти визначають як перехід «о» в «у»: Животовський — 16 прізвищ, Животувський — 1, Богун — 20, Бугун — 1; Отрощенко — 10, Отрущенко — 6; Полтавець — 2, Пултавець — 4; Соломка — 11, Суломка — 1; Хоружий — 19, Хуружый — 1; Ярмощенко — 126, Ярмущенко — 1. Зафіксовано і зрівноваженіше вживання цих форм — Оноприєнко — 21 прізвище і Онупрієнко — 10; Удоденко — 3 прізвища і Удуденко — 2 (самець і самка), Курочка — 1, Куручка — 1; і тільки південно-західного наріччя — Кугут — 4 прізвища.

Приклади місцевої вимови, які відступають від норм сучасного правопису, тобто перехід «у» в «о» — Бовкуненко — 1, Бовконенко — 2; Ворвуль — 2, Ворволь — 6; Цибульченко — 27, Цибольченко — 2; Чепурний — 1, Чепорний — 1; Чугуєвець — 13, Чугоєвець — 1; Шульженко — 10, Шольженко — 2; Обухівський — 3, Обохівський — 1; Проскурненко — 65, Проскорненко — 1 тощо. Як бачимо, говіркові форми наведених вище слів, у порівнянні з сучасними літературними, займають мізерне місце.

В реєстрі широко відбито варіанти місцевої вимови йотованих — «я», «ю», «є», характерної для південно-західних і північно-західних говірок — Євтушенко — 32 прізвища, Явтушенко — 3; Слезький — 6; Євченко — 3 тощо. Майже пропорційне число маємо у прізвищах — Євхименко — 47, Юхименко — 57. Значно переважає початкове «Я» у прізвищах: Ярмоленко — 125, Єрмаченко — 12; Яременко — 101, Єременко — 21, Веремієнко — 6; Яценко — 117, Єценко — 7; Якименко — 80, Єкимович — 1; Ярошенко — 81, Яхненко — 39, Єхненко — 2, одинокі Єценко тощо.

Всі говіркові варіанти відображено у прізвищі, утвореному від імені «Йосип» — Йосипенко — 7, Єсипенко — 13, Юсипенко — 14, Осипенко — 10. Однак найпоширенішим було і залишається на західноукраїнських землях прізвище Юценко — 116 випадків. Утворено воно від варіанта «Юсько». Одне прізвище зустрічається з початковим «І» — Ісупенко. Цю ж вимову подибуємо і в кількох інших прізвищах — Ігатинський — 6, Яготинський — 3; Іхненко (Яхненко) — 1, Іценко (Яценко) — 1. Останнє прізвище історики помилково визначають як єврейське. Зустрічаємо й одне Єаценко тощо. Від імені Євген утворено прізвище Гененко.

Маємо також паралельні форми прізвищ з початковим «О» та «Є» — Євсієнко — 23, Овсієнко — 5, водночас тільки одну форму Охріменко — 52 і жодної Єфременко, Єрофієнко, Ієремієнко тощо. В окремих прізвищах зафіксована йотація початкового «А» — Ядаменко.

Як на початку, так і в середині слів, у реєстрі зустрічається приставне «В» — Вакуленко — 24 прізвища, Акуленко — 1; Веремієнко — 6; переважно по одному разу — Варбуз, Ватаманенко, Вонтоненко, Ворленко, Вурбаненко, Вульшанський, Радивоненко, Семивон тощо. Також приставне «в» зустрічається і в іменах: Вонтун, Госип. Зрідка передано в реєстрі і приставне «Г» — Гуманський, Гандрієнко, Гаценко, Госипенко, Гадей тощо.

В реєстрі, як і в давньому письмі в цілому, згідно з живою вимовою випускається літера «й», що відображена в реєстрі; Прима — 10 прізвищ, Прийма — 11; Гадученко — 2, Гайдученко — 41; Гадаренко — 1, Баструченко — 1 тощо.

Тільки зрідка подибуємо в реєстрі оглушення дзвінких приголосних: Глаткий, Медвітьченко, Дутка, Волоцько, Ратченко, Тулюпенко тощо. Ця фонетична риса властива південно-західним говіркам.

З погляду нинішнього правопису важливо, що писарі послідовно у 170 прізвищах писали префікс «без-»: Безпоясенко, Безпосло, Безпечний, Безпальчий, Беззубенко, Безкиценко, Безкороговний, Безсело, Безсмертинко, Безсокирний тощо. Під час написання префікса «без-» Виговський, очевидно, опирався на польську мову. Тому історично вмотивовано для українського сучасного правопису написання префіксу «без-». Префікс «роз-» також зустрічається, за кількома винятками, в написанні прізвищ козацького реєстру. Зрідка подибуємо дисиміляцію приголосних, послідовно в імені «Вихтор», «Вихтенко», «Яхотинський» тощо, одначе збережено старе написання «Дхоровський».

Буквосполуккою «ю» в давньому письмі, включаючи й писарів реєстру, і Тараса Шевченка, передавали пом'якшення попередніх приголосних; вона часто відповідала нашому «ьо». Одначе в реєстрі її важко відчитати, бо вона нагадує зображення літери «ю»: Дюхтюренко, Дьохтеренко, Магльований.

З метою розрізнення Виговський часто вдається до чисто формальних літерних засобів, таких, як подвоєння букв,



різних форм їх зображення, надрядкових виносних літер — Бовван, Биличченко, Ігровецький, Ічченко, М'який, Татарринченко, Каленичченко, Калениченко; Олесченко, О'леченко тощо. Написання «Чигринченко, Чигиринченко, Чегринченко» і подібні відповідали живій вимові українців різних країв. Часто зустрічається подвоєння приголосного «л» в імені «Илля» та в похідному від нього прізвищі «Илленко».

За аналогією до прикметників «Грузьський», «Запорізьський», «Забузський», «Збаразський», «Завацьський» і под. утворено й синонім до прикметника «український» прикметник-етнонім «Русьський».

Іноколи для розрізнення козаків, що мали однакові імена і прізвища, додавали слово «другий», оскільки по-батькові не вживалося: Гапон Великий другий; Іван Качало другий; Іван Попенко другий. Ця традиція жила в галицьких школах до 1939 року, позаяк по батькові не вживалося.

У старому українському тексті, протранскрибованому літерами польського алфавіту, часто подибуємо сплутування окремих українських звуків з близькими до них польськими. Це, зокрема, стосується нашого гортанного звука «г» (гомоніти, гай), якого не знає ні польська, ані російська звукова система. Український гортанний звук «г» передають в польській мові через національну літеру «х». Ця традиція позначилася і на передачі українських імен і прізвищ обох козацьких реєстрів 1581 та 1649 років. Очевидно, що козаки із реєстру 1649 року, прізвища яких передано замість української літери «Г» через польську «Х», були вихідцями із суміжних із Польщею земель, або ж проживали в польському оточенні чи народилися в змішаних родинах. Це ж саме можна сказати і про писарів сотень і полків, які занесли їх до реєстру. Тому маємо паралельні написання: Ганків — Ханків, Галієнко — Халієнко, Ганчич — Ханчен, Галин — Халинич, Грицьченко — Хрицьченко і низку інших, зокрема й Ганенко (Ганненко) — Ханенко. В зв'язку з останнім написанням цікавим є розглянути прізвище гетьмана Михайла Ханенка. Батько гетьмана, Стефан, ще за козацької доби Петра Сагайдачного служив у Запорозькому війську і потрапив до татарської неволі. Звідти його викупив польський староста, й Стефан одружився з його дочкою<sup>14</sup>. Отже, маємо два аргументи для пояснення етимології написання «Ханенко» є польський і татарський, а також головну

причину, чому майбутній гетьман Михайло дотримувався польської орієнтації. Для українського шляхтича-християнина чи людини з високою урядовою посадою ім'я «Ханенко» навряд чи було б оправданим. На нашу думку, перша літера його прізвища «Ханенко» є польським варіантом звуку «Г», яким починаються з два десятки прізвищ реєстру, утворених від «Ганни», «Гані». Адже Михайло був напівполяком, і походив з родини, де, мабуть, панувала польська мова. В козацькому реєстрі прізвище «Ханенко» зустрічається один раз — Лаврін Ханенко — серед козаків Білоцерківського полку, краю, де мешкало тоді чимало поляків. Таким чином, вважаємо, що справжнє прізвище Михайла Ханенка і всього роду Ханенків є Ганенко.

Згідно з вимогами мистецтва барокового письма подибуємо в реєстрі чимало неоднозначних, нечітких і невиразних універсальних зображень літер, які можна відчитувати як дві, три різні букви: А-И-Е, А-Л, У-Ъ, О-СО, П-К, Т-Г, Л-Г, Ф-Р, Е-Г, Ю-ЙО, ЙО-ГО, МО-ЛЮ, Г-Ч тощо (Губенко — Чубенко, Кайдашенко — Найдашенко, Федьченко — Редьченко, Гаценко — Яценко, Юсипенко — Йосипенко, Новаченко — Коваченко, Яцько — Янко, Петро — Питро тощо). Навіть графічне написання двох чи трьох літер в одному слові часто має відмінне зображення — Цароцьоценко, Кучеренко, Шчосчок тощо. Майстри барокового письма редагували літери так, як в наш час редагують текст, шукаючи синонімів, щоб не повторювалися однакові слова в одному реченні. Таким чином, для барокового письма характерна емблематична мова, індивідуальна форма написання імен, особливо тих, котрі повторюються. З цією метою писарі створюють і використовують розмаїття і багатство форм зображень літер, куців і гірлянд букв, зокрема пов'язаних з надрядковим «Р». Усі літери мають по кілька, а окремі (Д, В, Б, Ж та ін.) по кільканадцять графічних зображень. Це ж стосується, хоч і меншою мірою, надрядкових, виносних літер: Н, В, Ц, Д, Т, Х, Ж, Л, Й, Г, Щ, які інколи не тільки важко, а й неможливо розрізнити і правильно прочитати слово — Швед — Швець, Каракутень — Каракутець, Кулинич — Кулиник, Мамбороденко — Майбороденко, Рибець — Рибень, Янко — Яцько, Грицько — Гричко, Воднений — Водненик, Левонець — Левонен тощо. Навіть полки мають свої окремі, відмінні



зображення окремих літер. Їх творив Виговський для відображення закону розрізнення, а також вимог барокового мистецтва. В кінці реєстрів семи полків і однієї сотні знаходимо сім різних підписів і криптонімів генерального писаря, а восьмий, на останній сторінці реєстру, ще й польською мовою.

Свою абетку Виговський творив на основі церковно-слов'янського, грецького, латинського зображень літер, однак багато з них є витвором власної уяви і мистецького таланту генерального писаря, адже він був на два десятки років молодший за гетьмана та багатьох козацьких старшин. У такий спосіб він майстерно малював національний орнамент (рослинний і геометричний) імен і прізвищ рідного народу, його неповторність, що нагадує декоративне мистецтво, навіть прикмети візерунку східного письма.

Виговський створює складні літературні ребуси, які можуть вміщати в собі кілька різних за змістом слів, залежно від того, після якої літери у слові буде знесена виносна літера, як поділити словосполучення на слово — Олеченко — Ослеченко і Олесченко; Грицькозленко — Гриць Козленко і Грицько Зленко тощо. Він навмисне подає гумористичні прізвища: Бакум Гулецькая, Федір Ольшанська, Василь Жуковська, Матвій Великий, Федір Воевоєвода тощо. Непристойних прізвищ зустрічається одиниці — Пилип Пердимученко, Дупаченко, Йолоп, Хамунько тощо.

У живій українській мові завжди багато важила ритмомелодика, римування рядків, слів, як звукового явища. Вони підсилюють ідейне та емоційне звучання слів, їх музичність, яка обумовлена чіткою вимовою всіх голосних звуків, спрощенням збігу приголосних, привертають пильну увагу слухача, легше запам'ятовуються. В реєстрі можна зустріти римування імен та прізвищ козаків: Іван Баран, Басман, Караван, Мовчан тощо; Івашко Ватажко, Іванець Туболец, Протас Мукотряс, Матвій Постій, Роман Урван, Павло Давло, Гринець Козинець, Андрух Глух, Матвій Заморій.

Багато прізвищ, рідше імен, передають національну вдачу, народний гумор, дотепність, морально-психологічну та естетичну інформацію про родинні і громадські взаємини наших далеких предків. У багатьох прізвищах впізнаємо жіночу ласку українки, пестливі виражальні засоби української мови: Кіточка, Охонько, Золотко, Зозулька, Писанка, Голубчик.

Чудомій, Зірка, Мякенький, Смачний, Цибулечка, Бочечка, Діжечка, Каченя, Соменя, Руденький, Іванець, Іванчик, Матвісець, Лук'янець, Батьку-ненько тощо. Особливої материнської ніжності і любові сповнені імена їх синів: Яременонько, Никинонько, Зелененький, Іваноньченко, Курилонько тощо. Перераховані імена навряд чи можна зустріти в давньому письмі, хіба що в записах народних пісень XIX ст.

Барокове письмо було великим імпульсом для словотворення, збагачення фонетичних афіксально-суфіксальних засобів української мови тієї доби, який, на наш погляд, був багатший і вищий, ніж сьогодні. Скажімо, в реєстрі можна нарахувати до шести десятків форм і варіантів прізвищ, утворених від слова «ніс» (до речі, саме «ніс» у порівнянні з іншими частинами тіла вважався найбільшою окрасою середньовічної знаті), що свідчить про могутні словотворчі можливості української мови в давні часи: Ніс, Безніс, Гарбоніс, Кривоніс, Лупиніс, Ломоніс, Нетриніс, Перебийніс, Носач, Красноносенко, Носуля, Носицький, Кирнус, Широносенко...

Приміром, від імені «Григорій» утворені такі прізвища: Гриценко, Грищенко, Гриньченко, Гриненко, Григосенко, Григоревич, Григоренко, Григорець, Григір, Григорієвич, Григорів, Григорневич, Григорович, Гриневич, Гриненьченко, Гринець, Гринька, Гринцев, Гринців, Гринютенко, Гринященко, Гринь, Грисенко, Грихненко, Грищаченко, Грицев, Грицененко, Гриценків, Гриценченко, Грищина, Грищівченко, Грищютенко, Грицькевич, Грицьків, Гриківський, Грицько, Грицькович, Грищота, Грищченко, Гричас, Гриченко, Гричкань, Гричків, Гричченко, Гришасевич, Гришасико, Гришай, Грищенко, Гришів, Гришків, Гришко, Гришкович, Гришук, Грищанко, Грищенко, Гришин, Гришчишин, Григорієвич. Подібних варіантів прізвищ, утворених і від інших слів, надто багато, вони зустрічаються на всіх сторінках реєстру досить рівномірно.

Можна ілюструвати місцеві говіркові фонетичні риси української мови початку XVII ст. десятками і сотнями інших прикладів — Зозуля, Зазуля, Зезуля, Зезуля, Дзедзуленко, Чайка, Чайченко, Чыйка тощо.

«Реєстр» сповнений багатством синоніміки живої української мови, різних варіантів місцевих говірок: тут і Балакало, і Говір, і Гутаренко, і Розмова, і Повідайло, і Шокало, і Штокало, і Дзекало, а також Непитайло, Глагольченко,



Пустогвар тощо і подібні гнізда від інших слів.

Важливо, що в козацькому реєстрі зафіксовано близько сотні унікальних прізвищ, утворених від займенників, прислівників, словосполучень, особливо вигуків. Ставши прізвиськами, а згодом і прізвищами, вони одержали форми відмінювання, інколи змінили й наголос. Прізвища займенникового походження: Аз (можливо, утворене від церковнослов'янської букви «Аз»), Нетенко, Нічоговський, Себтый, Тебеченко, Тенетенко, Тикаєнко, Тикало, Тотій, Товаряцький, Чомак, Чомгаченко, Чомкало, Чомлежний, Шокаленко, Штокаленко тощо.

Авторитетний дослідник сучасної української антропонімії Юліян Редько зазначає, що «прізвищ, які виникли з прислівників, усього кілька»<sup>13</sup>. Тимчасом у реєстрі їх можна нарахувати понад два десятки: Невгад, Нема, Нетреба, Нетребенко, Пододня, Раз, Теперенко, Тутака, Тутченко, Тутенко, Ломакатрохий, Дупера, Нетераз (полонізм), Троханенко.

З точки зору історії української мови особливо цінним є ряд прізвищ, утворених від вигуків. Як пише Редько, прізвища відвигуківі також рідкісні у нашій антропонімії. Адже вигук морфологічно не розкладаються, вони не мають лексичного значення, граматичних категорій. Як слова прадавньої української звукової системи, вигуки разом з інтонацією іноді й мімікою, жестами виражають емоції українця, не називаючи їх, відтворюють нечленороздільні національні звуки. Вигуки в мові виступають заміниками речень. У школах вивчають тільки ті слова, які є спільними для східнослов'янських та індо-європейських мов, але чомусь замовчують ті слова і мовні явища, які є виключно національними. У реєстрі відвигуківих прізвищ нараховується близько п'яти десятків: Бемкало, Гагало, Гайдморенко, Гакало, Гейганко, Генакало, Гивканенко, Гетькало, Гогокало, Гойченко, Гойда, Гопкало, Гоця, Гупало, Гегун, Гвалт, Гонгало, Какаріченко, Кукурико, Дзень, Охонько, Тарадара, Таратута, Уханенко, Хихаленко, Цись, Чук, Шелеп, Шмигельський тощо. Кілька прізвищ утворено і від часток, які можна визначати і як вигуки: Хай, Нехайко, Нехайський, Тільченко і двоє від сполучників — Якало, Кобиз тощо.

До прізвищ, утворених від вигуків, слід зарахувати й такі слова та словосполучки, що виражають старовинні привітання.

прощання, подяку, здивування: Божебронь, Молибог, Простебіг, Здоровко, Батьку-ненько, Добродій тощо. Подібні прізвиська надавались людям, які часто без потреби повторювали згадані слова.

Щодо історії виникнення і поширення південно-східної говірки в Середній Наддніпрянщині вчені висувають різні думки, існують неоднозначні погляди, оскільки його діалектичні риси в давніх пам'ятках виявляються скупо, найменше. Яскравіше вони простежуються в дрібних документах переважно з початку XVII століття<sup>16</sup>. Тим часом козацький «Реєстр» щедро виявляє майже всі характерні говіркові риси цього діалекту, поряд із діалектними особливостями південно-західної і північної говірок. У середньовіччі землі середньонаддніпрянських говірок у діалектному відношенні були більш строкатими. Це пояснюється дозаселенням Середньої Наддніпрянщини, значним припливом у ці краї населення з південно-західних і північних етнічних територій. Про це яскраво і переконливо свідчать імена і прізвища козацьких полків. Отже, маємо документальні аргументи і всі підстави характеризувати повнокровне життя південно-східного наріччя в давні часи.

Властиві українцям прізвища з козацького «Реєстру», мізерна кількість іншомовних імен (національне походження козака слід визначати не за прізвисьцем, а за хрещеним ім'ям), наявність на всій території держави суфікса *-енко*, який є візитною карточкою українця і сьогодні. І складав він тоді 60% від загального числа козацьких прізвищ, назви сіл, містечок, міст, річок та рівномірне вживання повсюдно справді притаманних українцям імен та прізвищ, все це переконливо і незаперечно засвідчує етнічну однорідність і давнє закорінення українців у Придніпров'ї та інших наших етнічних землях, що сягає далеко поза історичну добу Київської Русі. Хоча «Реєстр» складала на землях Наддніпрянської України, він зберіг дуже багато імен і прізвищ, які й досі живуть у найвіддаленіших західноукраїнських селах і містах. І після втрати княжої держави український народ відчув свою політичну єдність, однорідність. Його єднала історія і культура Київської Русі і пізніших часів, православна віра, мова, психологія, звичаї, пісня, чесна хліборобська праця, яку він захищав віками від нашествия своїх сусідів. Він віками був



господарем на своїй землі і мріяв про свою суверенну державу. Отож, маємо надто важливий доказ — національний паспорт, щоб заперечити великодержавні російські й польські «теорії», починаючи від Михайла Погодіна, Олексія Соболевського, Францішка Равіти-Гавронського та Людвіга Кубалі та їхніх учнів, включаючи наших доморощених, хто пише про начебто запустіння придніпровських просторів після татаро-монгольської навали 1240 року аж до XIV—XV століть і прихід сюди українців з-під Карпат, які начебто дали нашій державі тільки своє ім'я. Деякі з них намагаються «доводити», що внаслідок Переяславської Ради 1654 року росіяни вернулися на свої прадідівські землі. В українській історіографії проти цих псевдонаукових висновків рішуче виступив автор «Історії русів» Григорій Политика, Михайло Максимович і, зокрема, Тарас Шевченко:

...Кажуть, бачиш, що все то те  
Таки й було наше,  
Що вони тільки наймали  
Татарам на пашу

Та полякам... Може, й справді!  
Нехай і так буде!  
Так сміються ж з України  
Сторонні люде!  
(«Стоїть в селі Суботові»).

Вісімдесят тисяч національних імен і прізвищ (а насправді півмільйонного населення), які вимовлялися щохвилини впродовж багатьох століть — це основна частина словникової багатства національної мови. Реєстр нараховує понад п'ять тисяч слів. Їхній неповторний фонетичний і музикально-ритмічний ляд, могутня словотворча сила, граматичні закони і чіткі форми зайвий раз доводять, що українська мова тисюч часів була давно впорядкована, живилася місцевими говірками, зрідка й чужоземними запозиченнями, була однією з найбагатших і наймелодійніших у світі. Так твердив 1657 року турецький мандрівник Елія Челебі, який в той час подорожував по Україні. Він писав: «Українці — стародавній народ, мова їхня багатша і всеосяжніша, ніж персидська, китайська»

монгольська і всілякі інші»<sup>17</sup>.

Козацький «Реєстр» спростовує голосливі вигадки про те, що українська мова виникла в XIV-XVI ст., зокрема її лексичний склад. На цю добу начебто припадає й становлення «української народності». Такі довільні «теорії» російської та советської мовознавчої та історичної науки навмисне заплутали і спростили саму проблему утворення українського етносу та його мови, зв'язавши чомусь їх з добою зміцнення Московської централізованої держави і утворення російської народності. У цей час існують інші народи — польський, чеський, болгарський — наші сусіди, а українці і білоруси тримаються на рівні населення. Шістнадцять козацьких полків з національним паспортом намалювали свій національний автопортрет й стверджують своє багатовікове існування усними автографами, які навіки закарбувалися на папері козацького «Реєстру», мов написи на єгипетських пірамідах, як київські графіті.

Цей загальнонаціональний диктант, який складався з імен, прізвищ, місць народження, можна вказати й десятиріч кінця XVI — перших двох XVII ст., зрідка інших родових понять, український народ виконав на «відмінно», не пропустивши жодної живої титли. Він не проковтнув, не приховав, не затаїв жодної літери, жодного складу, розкривши всі звукові й словотворчі закони рідної мови, синонімічне багатство місцевих говірок і мови в цілому від Дністра до Дінця і значно далі (Русин, Волинець, Поліщук, Подолян, Покутняк, Полянин, Забузький, Галицький). Вони й досі живуть серед корінного населення цих країв, які були охоплені реєстром. Тому цей документ — виняткове і єдине в своєму роді джерело, яке відобразило в один час мову української нації на великих просторах Української козацької держави.

Таким чином, міжнародний державний документ «Реєстру всього Війська Запорізького 1649 року», скріплений власноручним підписом будівничих української держави гетьмана Богдана Хмельницького та генерального писаря Івана Виговського і державною печаткою, що був переданий на початку січня 1650 року у Варшаві польському королеві з повним правом, цілком підставно треба вважати першим неоціненним загальнонаціональним джерелом української діалектології, а його упорядника, автора-переписувача, який усвідомлено пе-



редавав варіанти слів живої мови рідного народу, сприймаючи при цьому діалектичні варіанти і синоніми як норму літературної мови, основоположником діалектології як науки. Шляхом, вказаним Виговським, і розвивалась українська літературна мова в наступні сторіччя, аж до наших днів, адже в її основі лежить жива народна мова. Наша літературна мова ще за доби Київської Русі збагачувалась і продовжує збагачуватись з чистих віковічних безмежних народних криниць місцевих говірок, а згодом і книжних національних надбань. Відомий український мовознавець, дослідник національної діалектології Іван Матвіяс пише: «Народні говори дали життя українській літературній мові, зумовили її неповторну красу, різнобарвність, милозвучність і мелодійність, літературна мова об'єднує і зближує народні говори, розвиває в них нові якості і виражальні можливості. Літературна мова живиться соками народних говорів, народні говори завдяки літературній мові набувають більшої суспільної значимості. Літературна мова несе в собі всесвітнє духовне багатство, народні говори відбивають коріння і складну історію українського народу»<sup>18</sup>.

Отже, народні говори та літературна мова це одне нерозривне ціле.

Советські мовознавці-русифікатори трактували як «діалектизми», такі «архаїзми», як такі, що, мовляв, засмічують українську літературну мову і закликали вчителів, редакторів, письменників, студентів вести з ними рішучу боротьбу, а, отже, з нашим найдорожчим духовним скарбом та його творцем і носієм — українським народом.

Вплив фонетичного козацького барокового письма на утвердження фонетичного правопису української мови мав свої плідні наслідки в наступні два сторіччя. З українським фонетичним письмом жорстоку боротьбу вів російський царат, видаючи проти нього свої таємні і відкриті укази та циркуляри. Іван Франко наголошував, що фонетичне письмо є однією з найхарактерніших ознак національної літератури, його органічного зв'язку з живою мовою народу, тоді як історично-етимологічний правопис втілює в собі схоластицизм книжності письменників і вчених, що цуралися мови рідного народу. І в наші дні в Україні і поза її межами є спроби «москвофілів», агентів Росії відродити історично-етимологічний правопис в його російському варіанті, щоб завадити культурному

будівництву, консолідації української нації. Наші доморощені академіки голосливо заявляють, що начебто в часи Хмельницького не було української мови, що реєстр створено чужою мовою і його треба перекладати українською. Як же тоді перекласти українською мовою імена та прізвища козаків: Тараса Шевченка, Василя Симоненка, Івана Світличного, Левка Лук'яненка, Довженка, Квітки, Куліша...?

Козацький фонетичний правопис, разом з елементами барокового письма і зображенням низки давніх літер, лежить в основі фонетичного письма Тараса Шевченка<sup>19</sup>. Його поет засвоїв ще дитиною від своїх сільських учителів, батьків у рідній, ще не зрусифікованій, школі, адже Звенигородщину захопила Росія 1794 року, і тут ще сильні позиції утримувала польська шляхта, з якою царат вів політичну боротьбу. На Шевченків край не поширювались і укази Петра I та інших російських царів і чиновників про заборону української мови. Зазначимо, що Шевченко не навчався ні в гімназії, ні в університеті, де користувалися офіційним російським правописом і формою літер, алфавітом. Тому у рукописі Шевченкових творів, у рядках його віршів впізнаємо козацький правопис Івана Виговського:

Чи є крашчій на сим свити  
На всий України!  
Нема кра счого й не буде  
Дивуйтеся люди...  
Нащо ти кувала...

(«Сова»)

Або ж «Чигрине, Чигрыне». Зустрічаються й виносні.

До речі, поет як реформатор українського правопису вилучив із свого письма старослов'янську літеру «Ъ», замінивши її буквою «И», тобто сучасне «І».

Такий національний геній, як Тарас Шевченко міг народитися тільки на Правобережній Україні, на останньому острові волелюбства і державотворення Запорозької Січі — в «Холодноярській республіці» і поширити згасаючий вогонь прометеївського духу, нескоренності українців, української державності на всю пошматовану кровавими імперіями Україну.

Козацький «Реєстр» 1649 року чи не перша серйозна лексикографічна пам'ятка живої національної мови, в якій за



півтора сторіччя до Івана Котляревського зафіксовано понад п'ять тисяч добірних, вишуканих слів рідної мови її історичний дух. Він засвідчив багатовікове існування неповторної національної звукової системи, відображеної в сотнях дохристиянських імен.

<sup>1</sup> ЦГАДА Ф.196 оп. 1. № 1691.

<sup>2</sup> Грушевський Михайло Історія України-Руси. Козацькі часи до 1625 року.— Київ— Львів, 1909.— С.57,82,83,90,103,142—144. та інші.; Крип'якевич Іван Історія Українського війська.— Вінніпег, 1953.— С.174-175, 177-188 та ін.

<sup>3</sup> Див. Ярослав Дзира Перший паспорт козацтва // Літературна Україна.— 13.VI.1991.

<sup>4</sup> Огієнко Іван Наші особові ймення // Рідна мова.— Варшава, 1935.— Ч.7.— С.290-291.

<sup>5</sup> Архив Юго-Западной России. Ч.5 Акты о городах 1432-1798.— К., 1869.— С.49, 53, 55.

<sup>6</sup> Крип'якевич Іван Богдан Хмельницький // Львів, 1990.— С.130.

<sup>7</sup> Там само

<sup>8</sup> Літопис Самовидця— К., 1971.— С.51.

<sup>9</sup> Ярослав Дзира Диктант для цілого народу // Україна.— 1990, № 5.— С.9.

<sup>10</sup> Ярослав Дзира Документи "Посольского приказа" про українсько-російські відносини напередодні національно-визвольної війни 1648 року// Міфологія в українській історіографії (XIX-XX ст.). Тези доповідей I-ї наукової конференції Київського осередку Українського історичного товариства.— К.— 1993.— С.17.

<sup>11</sup> Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища.— К., 1966.— С.195.

<sup>12</sup> Ярослав Дзира Документи «Посольского приказа» про українсько-російські відносини напередодні національно-визвольної війни. — С.15.

<sup>13</sup> Медведєв Ф. П. Історична грамати́ка української мови.— Харків: вид-во Харківського університету.— 1955.— С.43, 88, 105-108, 114, 115.

<sup>14</sup> Див. Ярослав Дзира Михайло Ханенко // Гетьмани України.— К., 1991.— С.95.

<sup>15</sup> Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища.— С.180.

<sup>16</sup> Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови.— К.— 1966.— С.19.

<sup>17</sup> Найдорозжчий скарб Слово про рідну мову. Поезії. Вислови.— К., 1991.— С. 371.

<sup>18</sup> Матвієв І. Г. Українська мова і її говори.— К.— 1990.— С. 161.

<sup>19</sup> Ярослав Дзира Козацький правопис Шевченка// Літературна Україна.— 10.03.1994.

## ЮРІЙ НЕМИРИЧ ТА ЙОГО ПРАЦЯ "DISCURSUS DE BELLO MOSKOVITICO"\*

*Володимир ТИТОВ*

Говорячи про битву під Конотопом 1659 року, дослідники в основному акцентують увагу на ролі гетьмана Івана Виговського у перемозі над російськими військами, забуваючи про тих діячів, котрі були його співниками та однодумцями. На постаті одного з них, який справедливо вважався правою рукою Виговського, я хочу спинитися докладніше. Мова піде про Юрія Немирича — українського шляхтича, що походив з одного з найвпливовіших українських родів Волині. Немирич здобув блискучу, як на той час, європейську освіту — навчався у знаменитій Раківській академії, центрі сочиніанського руху, де привернув до себе увагу Мартіна Руара, який порекомендував того відомому філософу та політику того часу Гогу Гроцію. Далі Немирич мандрує по Європі — побував у Греції, в університетах Лейдена та Амстердама; навчався в Оксфорді і Кембріджі, слухав лекції у Паризькій Сорбонні. Цей період у Європі був часом розквіту суспільних наук. «Всі ці ідеї знаходять відгук у вразливій душі молодого українського шляхтича. Його державний ідеал, який він спочатку хоче здійснити в межах Речі Посполитої, а потім в українській козацькій державі — ідея республіканської федеративної держави типу Голандії чи Швейцарії»<sup>1</sup>. Навчався Немирич також у Падуанському університеті в Італії та в університеті м.Базеля в Швейцарії.

1634 року Немирич повернувся в Україну, брав участь (на боці Польщі) у боях з росіянами під Смоленськом, пізніше воював проти турків у війську Конецпольського. Вибух народного повстання під проводом Б.Хмельницького, здається, застає Немирича зненацька. На соймику 1649 року його обирають київським полковником, він бере участь у бою під Зборовом проти козаків. Потім настає корінний перелом поглядів Немирича і 1657 року він вступає на службу до Богдана Хмельницького. Документальні свідчення щодо появи Немирича у козацькому таборі досить суперечливі, але відомо,



що Хмельницький радо прийняв таку освічену і талановиту людину, як Немирич «і хоч степових маєтків не повернув... але дав йому скарб, належний йому як старшині Війська Запорізького, за його службу державі. Була це в певній мірі служба дипломатична, зносини з Юрієм Ракочі... скріплення союзу зі шведами»<sup>2</sup>. Після смерті Богдана Хмельницького Немирич — права рука Івана Виговського. Він же був творцем знаменитого Гадяцького трактату. Хоча діяльність Немирича як політика в цей період найбільш відома, все ж не можна забувати, що він брав активну участь і в безпосередніх воєнних діях. Хоч ми не маємо прямих свідчень про його участь у підготовці Конотопської битви 1659 року, однієї з найуспішніших акцій Виговського, але на одному моменті хотілося б наголосити особливо.

Юрій Немирич був автором праці «Discursus de bello Moskovitico», яка була видана у Парижі 1634 року (Немиричу на той час було років двадцять два). Виступив він там як теоретик та історик ведення війни. Книга ця була реакцією на війну між Польщею та Московією. Цікаво, що тут висловлено політичні ідеали молодого Немирича. Він ще не був таким противником кровопролитних війн, як це стане згодом, що приведе його у табір супротивників Хмельницького, тому ретельно виписує свої поради щодо ведення бойових дій. Разом з тим, перед нами — гарячий патріот своєї Батьківщини (недарма і свій твір він характеризує як «мій скромний, але відповідний до цієї хвилини і мого таланту вияв моєї любові до Вітчизни»)<sup>3</sup>, а також різкий противник Московії, яку не приймає через темноту і рабський послух, у якому там виховують молодь: «Москвинам вдалося завести у себе рабську залежність. Їхня країна з фортецями і численною силою вояцтва — це все раби... Так що, всі вони раби, ніколи справжньої свободи не знали, тепер не знають і знати не бажають, а неволі не відчують і від неї не втікають, бо вважають свою долю призначеною від Бога та царя»<sup>4</sup>.

Цікаво, що Немирич уже брав участь у війні з московитами (у битві під Смоленськом), але не як воєначальник. У Конотопській же битві бере участь як проводир війська (треба зазначити, що він на власний кошт найняв кілька тисяч «затяжного війська», на чолі якого виступав у битві) і теоретик та ідеолог Виговського.

Саме тому цікаво було б простежити аналогії між основними постулатами ранньої праці Немирича і перебігом самої Конотопської битви. Хоча ми свідомі того, що аналогії можуть здатися депо натягнутими, але людина, котра відповідала за зовнішню та внутрішню політику української держави на той час, не могла не брати участі у розробці стратегії битви. А Немирич не раз у своїй діяльності практично використовував свої ранні теоретичні розробки (фактично, маємо тут вельми оригінальний прецедент, адже, як правило, теоретичні узагальнення робить людина, яка має певний практичний досвід діяльності у певних сферах суспільного життя). Так у своїй праці він не раз підкреслював вигоди спілкування зі шведами, на яких «як на дуже близького сусіда мають певну надію і мосхи», союз з якими є важливим стратегічним моментом у веденні війни з Московією. 1655 року Немирич присягає шведському королю Карлу Густаву під Сандомиром, на боці якого і семиградського князя Ракоці перебував до 1657 року.

Немирич не раз підкреслював у своїй праці, що «угоду мосха з іншими країнами треба руйнувати... Не меншого успіху можна сподіватися, коли ми укладемо союз з чужинськими народами. Нам треба укладати союзи. Важко бо, здається, і вельми обтяжливо без союзу, без допомоги союзників тій державі, яка понад волю всіх ревно, власними силами протистоїть вельми могутнім ворогам..., яка самотужки стільки перемог стільки тріумфів на вічну славу свого імені здобуває»<sup>4</sup>. У Конотопській битві Виговський мав союз з татарами. Як відомо, він не пішов на виручку Гуляницького, який сидів в облозі у Конотопі, а дочекався приходу татарських сил, тому що козаків було 16 тисяч а татар 30 тисяч. Лише коли надійшли сили татар, він пішов усією силою на виручку. Під Шановалівкою зустрів його сильний загін московських військ, який був знищений Виговським.

Ще в одному місці праці Немирича читаємо: «...де ворог більш недбалний, тим краще треба і заволодіти всіма силами. Так і загроза від ворога буде меншою і буде укупі наша сила серед підступних лісів. Не можна всі наявні сили виставити в одній битві. Безнека військо залежить від місцевості і його розміщення на ній». Під Конотопом Виговський розташував більшу частину свого війська у закритому місці біля річки Соснівки, оточеному болотами. Сам же з незначним загonom



переправився через річку і вдарив на авангард московського війська. Пожарський легко відкинув цей загін назад, але відступ Виговського швидко перейшов у наступ, адже зі всіх сторін напали на московитів козаки і татари.

Цікавим є і зауваження, що «розташуванням військ, влаштуванням таборів на зручних позиціях і визначенням їхнього розміру повинні займатися начальники таборів і геометри». Немирич же був надзвичайно здібним математиком. Сам визначний у той час професор математики Раківської академії Іоакім Штегман, друкуючи у 1630 році свою працю «*Institutionum Mathematica*», присвятив розділ «Геометрія» своєму учневі Юрію Немиричу. Там же Штегман писав: «Геометрія стає також у пригоді в лицарських заняттях, з якими пізніше ти зустрінешся. Чи то при будові фортець, чи в накресленні мап, підкладанні мін, чи при обслузі гармат...»<sup>8</sup>. Геометрія справді пригодилася Немиричу — розташування військ під Конотопом було справді геометрично точним.

І нарешті, в порівняннях давньої юнацької праці Немирича з подіями 1659 року натрапляємо на майже дослівне цитування. «*De bello Moskovitico*»: «Коли ми на мосхів з одного боку нападемо, їхні постійні вороги (маю на увазі перекопських татарів) до Московії вдеруться. Спонукати татарів до такого союзу може майно тих мешканців, багата здобич, здобич легка і незахищена, від ворогів не загороджена»<sup>9</sup>. У Літописі Грабянки читаємо: «Під Путивлем Виговський розбив останніх (росіян — В.Т.) і визволив Гуляницького з облоги в Конотопі. Потім напустив татарські зағони далеко в Москву»<sup>10</sup>.

Звичайно, подібний ретельний аналіз можна було б продовжити, я ж просто хотів заакцентувати на ґрунтовній теоретичній базі військових дій Виговського і показати у новому світлі цікаву постать його сподвижника, видатного теоретика, людину складної долі і непересічного таланту — Юрія Немирича.

<sup>8</sup> Лоський І. Юрій Немирич — канцлер Великого Князівства Руського. // Поступ. — Львів, 1928. — № 8. — С.155.

<sup>9</sup> Литвинський В. Україна на переломі. — Філадельфія, 1991. — С.200.

<sup>10</sup> Немирич Ю. *De Bello Moskovitico*. // Хроніка 2000. — 1995. — № 1. — С.137.

<sup>1</sup>. *Ibid*, С.142.

<sup>2</sup>. *Ibid*, С.147.

<sup>3</sup>. *Ibid*, С.146.

<sup>4</sup>. Волк-Карачевский В. Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. // Университетские известия. — 1898. — № 11.

<sup>5</sup>. Брік М. Юрій Немирич. — Лоссер, 1970. — С.67.

<sup>6</sup>. Немирич Ю.Ор. cit, С.148.

<sup>7</sup>. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992.— С.120.



## ЛИСТИ ГЕТЬМАНА ВИГОВСЬКОГО

*Юрій МИЦИК*

Лист І. Виговського до коронного обозного Речі Посполитої Анджея Потоцького від 1 липня 1659 р., котрий наводиться нижче, був виявлений нами ще у 1979 р. Аж два його списки у незначно скороченому вигляді і перекладі німецькою були видані у складі анонімної німецькомовної брошури «Грунтовна і достовірна реляція про перемогу королівської величності Польщі під містом Конотопом над московитами...» («Gründlich und wahrhafte Relation von dem Siege der Königlichlichen Majestät von Polen bei der Stadt Konotop gegen der Moskowiter...»).

Не можна не побачити, що видавець, очевидно, відомий німецький друкар Давид Фридрих Рете, який діяв у Гданську, прагнув тенденційно показати Виговського — вірнопідданим короля Речі Посполитої Яна Казимира. Варто вказати також, що нами була виявлена ще одна німецькомовна брошура, де описуються події Конотопської битви, але вже не зі слів Виговського. Звичайно, всі ці матеріали не можна було оприлюднити у нас раніше. Тільки відносно недавно почалося наукове опрацювання даних джерел. Зокрема, на моє прохання аспірантка Дніпропетровського держуніверситету Наталя Підгорна переклала текст першої з брошур. Звідти й наводимо анонімне повідомлення з Варшави від 5 серпня 1659 р. З тієї ж брошури, що ґрунтується на листі Виговського, довідуємося і про реакцію Варшави щодо перемоги української армії. Текст же самого листа гетьмана ми наводимо за власним перекладом, зробленим з польськомовного списку, знайденого нами нещодавно. Цей список є без сумніву повнішим й, очевидно, точнішим, бо зберіг польську мову оригінальну, котрою бездоганно володів Виговський і писав нею листи до уряду Речі Посполитої.

Наведені документи, особливо лист Виговського, мають велику цінність. По-перше, це — невідомий раніше лист Виговського, котрий доповнює спадщину гетьмана, яку давно вже пора видати. По-друге, тут маємо, той випадок, коли про важливу подію історії України звітує сам керівник Української держави, активний учасник і свідок описуваних подій. У листі

Виговського маємо ряд важливих свідчень про їх перебіг, наприклад, про спробу гетьмана не допустити виходу з кільця ворожих сил. Звичайно, не можна не відзначити, що гетьман ще не мав достатньої інформації і тому подає неточні дані про Ромодановського (тому вдалося уникнути неволі), не міг він ще сповна уявити масштаби здобутої перемоги.

Оприлюднення листа Виговського та анонімної звістки з Варшави — це перша після довгої перерви публікація документальних джерел з історії Конотопської битви і, сподіваємось, що не остання.

Лист гетьмана України Івана Виговського до коронного обозного Анджея Потоцького.

*1659, липня 11. — Табір під Конотопом.*

«Я затримав посланця в м.м. пана насамперед через те, щоб його відправити назад з чимось певним і приемним. Дав Найвищий Господь, що за його святою милістю ворог на багатьох місцях не зміг торжествувати. Спочатку ж він прийшов з п'ятнадцятьма тисячами під Говтву, про що думаю в.м.м. пану вже відомо, де зразу після прибуття дістав такого прочухана від його м. пана Карач-бея; мало хто видостався звідти і вся Москва лягла на полі битви, а старші взяті до неволі, між котрими є і Силка, керівник оборони Зінькова, який був схоплений і приведений до мене, а тепер і досі залишається прикутим до гармати. Я йшов, щоб звільнити з облоги пана Гуляницького неспішно, чекаючи на хана його м., а як тільки той прибув, то ми поспішили і дня 29 червня за старим стилем, в день св. Петра й Павла ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви, котра боронила одну переправу. Друга частина (москви) стояла наготові. Її (наші) драгуни відбили від переправи, а потім (наша) кіннота переправилася і затримала їх герцями. Орда ж, примчавши з тилу, так їх змішала, що, майже не ставши до ладу, вони почали втікати, а ми на їхніх плечах гнали їх півтори милі аж до Конотопу, встеляючи густим трупом поля; і мало хто з них втік до (московських) таборів, як ствердили взяті нами язики. Там же потрапили до неволі князь Лев Прокоф'євич Ляпунов, два Бутурліни; всі полковники, ротмістри, капітани, або полягли на полі битви, або пішли в татарську неволю, однак там недовго вони пробули, бо вийшов ханський наказ, щоб всіх їх, від



старшого до найменшого, було страчено; це нині було виконано і жодного не залишено живим. Про Радановського (Ромодановського Г.Г. — Ю.М.) по-різному кажуть: одні кажуть, що поліг на полі битви, порубаний, інших голос такий, що його ногайська орда (у надії) на величезний викуп, який він обіцяє дати, ховає у себе і не віддає (?) під різними приводами й самому ханові його. Але то звідти очевидним є, що й Ромодановський не втік. Про це свідчить і те, що після тієї вікторії над неприятелем, зразу після заходу сонця, його (Ромодановського) табір, котрий від нашого приходу став, до табору Трубецького рушив і з ним з'єднався, через те, знати, що, втративши вождя, не мав мужності стати до оборони. Оскільки його табір відступив, то пан Гуляницький став повністю вільним від облоги і відважно напав на відходячих повз місто (ворогів) і там немалу частину возів відірвавши, поклав багато (ворожого) трупу, захопив три мортири, серед яких одна є страшно велика, чотири гармати, а також до дванадцяти возів вогнистих куль та провіанту, чим добре поміг війську. Трубецької, вражений такою поразкою, зараз же почав робити переправи на річці Конотопі і переправляти вози і, поки ми з табором в день св. Петра прибули під Конотоп, вже переправив значну частину таборів і гармат. Однак я дізнався з язиків про його замисли: він хотів, пройшовши ті переправи, відступати табором. Тоді я спішив цієї ж ночі все моє військо і наказав йому окопатися поблизу, що й було зроблено вночі. Це було зроблено для того, щоб ворог, дізнавшись про це (про наш підхід), не вдарив, відступаючи, на нас з усією своєю потугою. Якби я цього не зробив, то напевно б їхнє військо оволоділо б (нашим) табором, бо вже було й вломилося до нього. Там (у битві), коли я керував (військом) перед самим окопом, мені трохи дісталося: перший раз гарматним ядром відірвало ногу коневі, на котрому я сидів, а другий раз гарматною ж кулею розірвало (мундир) на поясі до самого тіла. Однак всемогутня рука Провидіння мене врятувала від загибелі, за що хвала Марії (?). Тут завдяки Господу Богу прийшла б (остання) погибель ворогові, коли б прийшла на підмогу чужоземна піхота, яку обіцяв мені його королівська мосьть, пан мій мостивий. Та нещасний я син матері моєї, вітчизни, що мені випало бути в таких страшних приступах, протидіяти досить потужному ворогові, а якби я з ним (ворогом) не зійшовся (на полі бою)

відважно, то прийшлося б оплакувати втрату не тільки всього краю, а й нові, може, й непереборні труднощі для вітчизни. То ж вчиню те, що мені сама річ і любов до Вітчизни кажуть вчинити, те, що зможу, покладаючи міцну надію на Господа Бога і Пречисту його Матір, котрі згідно з своєю волею самі роздавлять ворога; цей неприятель і тепер знаходиться у досить міцній облозі, і не знаю, як з неї зможе видостатися, бо й переправи, зроблені ним на річці Сейм у трьох милях від Конотопу, вже попалені, а орда навколо геть усі шляхи їм перерізала, та й ми, ясна річ, з тилу та флангів не будемо бездіяльно стояти. Давши це до відома в.м.м. пану, etc.

Дано, як вище вказано.

Покірний брат і слуга Іван Виговський, гетьман.»

*Запис копійств:* «Копія листу від його м. пана Виговського, гетьмана Військ Руських, до його м. пана коронного обозного під датою першого липня з табору під Конотопом року 1659».

*Запис:* «Копія листу п. Виговського до п. коронного обозного стосовно розгрому військ під Конотопом».

Уривок з анонімного листа, вміщеного на сторінках німецькомовної друкованої брошури «Грунтовна і достовірна реляція...»

1659, серпня 5. — Варшава.

«З Варшави від 5 серпня.

Я не можу приховати від пана, що ми тільки-но отримали з України радісну вість, згідно з якою руський гетьман Виговський кілька разів вщент розгромив московитів, причому захопив добру здобич і взяв у полон багато значних князів. Гетьман Виговський був при цьому у великій небезпеці, бо під ним було гарматним ядром вбито коня. Як тільки дійшла достовірна звістка (про ці події), вона викликала тут велику радість і в усіх церквах співали «Тебе, Боже, хвалимо...»



### 3-Й РОЗДІЛ

## МІЖНАРОДНА СИТУАЦІЯ В ЄВРОПІ ПЕРІОДУ 1-ОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

### КОНОТОПСЬКА БИТВА 1659 РОКУ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ СИТУАЦІЇ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

*Тарас ЧУХЛІБ*

Конотопська битва, яка відбулася 28.VI.1659 р., стала кульмінаційним моментом українсько-російської війни 1658-1659 рр. Загальновідомо, що її причини, хід та наслідки досить довго замовчувались російсько-радянською історіографією. Лише відродження незалежної Української держави дало змогу вітчизняним історикам приступити до об'єктивного висвітлення процесів, пов'язаних з блискучою перемогою українського війська під керівництвом гетьмана І.Виговського над стотисячною московською армією (тут слід згадати праці В.Степанкова, Ю.Мицика, О.Апанович, О.Путро)<sup>1</sup>. Разом з тим, дослідження питань, які торкаються зовнішньополітичного контексту Конотопської битви перебувають на початковій стадії наукової розробки. У зв'язку з цим хотілося б зупинитися на деяких аспектах міжнародної ситуації, що склалася у Східній Європі напередодні цієї вікопомної події і певним чином вплинула на неї.

Початок українсько-російської війни 1658-1659 р.р. зумовлений підписаною між Українською державою та Річчю Посполитою угодою, що отримала назву Гадяцької (6.XI.1658 р.). Головним наслідком цього міжнародного акту було перекреслення статей Переяславсько-Московського договору 1654 р., що докорінно змінювало співвідношення сил між східноєвропейськими державами та геополітичну ситуацію в регіоні. Звичайно, що політичні кола Московщини не бажали миритися з втратою такого важливого союзника, як козацька Україна у

боротьбі проти реальних і потенційних противників, якими для неї були Річ Посполита, Османська імперія, Швеція і Кримське ханство. Саме тому у Москві розпочинають кампанію проти гетьманування «зрадника» І.Виговського, яка полягала у підтримці опозиційної до нього козацької старшини — самопроголошеного гетьмана І.Безпалого, полковників М.Пушкаря, Я.Барабаша та ін. На початку жовтня 1658 р. в Україну вступає військо під командуванням російського воєводи Г.Ромадановського, що з міжнародно-правової точки зору означало вторгнення на територію іноземної держави і початок військових дій між Україною та Росією.

Своєрідну позицію у цих подіях займала Річ Посполита, яка вела щодо України подвійну гру. Коли восени 1658 р. знову мали відбутися польсько-московські переговори у Вільно для укладання так званого «вічного миру» до однієї з численних інструкцій польським комісарам був включений і такий пункт: «Україна після укладення вічного миру між королем, Річчю Посполитою і царем, государем Московським, повинна залишатись при Речі Посполитій як провінція, що належить Короні Польській»<sup>2</sup> (це при тому, що у Гадацькому трактаті говорилося зовсім протилежне — про перетворення України-Гетьманщини у Велике князівство Руське). А ось, що, наприклад, говорив у листопаді 1658 р. литовський канцлер К.Пац — «...треба спочатку з Москвою укласти договір, а потім армією спільно з Москвою шведів привести до згоди... Заспокоїв ці дві сторони нам легко буде схилити на свій бік козаків і знову їх холопами зробити»<sup>3</sup>. Однак московські підрозділи ще до початку спільних засідань зненацька напали на литовські відділи, що мали охороняти представників польського короля. Таким чином, переговори було зірвано, а військові дії між Москвою й Польщею за право поширення протекції на Україну, які перервалися на два роки Віленським перемир'ям 1656 р., відновлювалися.

Після наступу російських військ на Україну і відновлення польсько-московської війни, Московщина змушена була підписати мирний договір зі Шведським королівством (м.Валісар, 20.XII.1658 р.). Текст цієї угоди підтверджував, що із зовнішньополітичної альтернативи — балтійської чи української — московський уряд вибрав напрям на завоювання українських земель. У даному випадку Московська держа-



ва не могла проводити війну на два фронти і щоб продовжити боротьбу за «зібрання всіх руських земель» відмовлялась від подальшої війни зі Швецією за вихід до Балтійського узбережжя. Вихід царів до Балтійського моря був відкладений майже на півстоліття.

Саме після укладення Валісарського договору для панівних кіл Речі Посполитої стає зрозумілим, що проблема повернення України знову повинна стати головним питанням її зовнішньої політики (Польща також вела війну зі Швецією). А тому Річ Посполита, щоб мати змогу воювати один на один з Московською державою, теж укладає перемир'я зі шведським королем Карлом Густавом Х. Свою роль тут відіграла і польсько-українська угода. За словами одного з впливових польських політиків Я.Лещинського, Гадяцький договір з Україною «...занепокоїть шведа, так якщо він навіть не хоче, змушений буде з нами помиритися»<sup>4</sup>. Поряд з цим, шведська військова загроза поступово підштовхувала поляків і московитів до сепаратних мирних переговорів, які б передбачали розподіл сфер впливу над Україною.

Отже, як бачимо, міжнародне становище України-Гетьманщини у другій половині 1658 — на початку 1659 р.р. було дуже складним. Але, щоб зрозуміти, чому через чотири роки після українсько-московського союзу 1654 р. між двома державами розпочалася жорстока війна, треба розглянути зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду у даний період. Дипломатія І.Виговського у цей час розвивалась по таких основних напрямках — польському, московському, шведському, кримському, — кожний з яких був важливий для справи утримання, здобутої козацькою Україною, незалежності.

18.X.1658 р. І.Виговський пише листа до шведського короля Карла Густава, де висловлює жаль з приводу невідомості українсько-шведського союзу, який був укладений перед тим у Корсуні<sup>5</sup>. Одночасно він звертається до брата Карла Х герцога Адольфа з проханням про заступництво перед польським королем<sup>6</sup>. 19.X. до шведського монарха пише відомий дипломат Данило Олівеберг і радить йому прислати тисячу шведських солдат на допомогу І.Виговському, а також укласти мир з Польщею<sup>7</sup>. Однак Швеція не зважала на настирливі прохання українських політиків. Підписавши мирний договір

з Московською державою, вона тим самим порушувала дипломатичні плани гетьманського уряду і позбавляла його надії на допомогу з боку Швеції у боротьбі з російськими військами. Московський посол в Україні повідомляв московському цареві про те, як на звістку про шведсько-російський мир реагував один з найближчих сподвижників І.Виговського полковник Г.Гуляницький: «Свейський король у великого государя... милості пошукав і згоду з великим государем... учинив. І Гуляницький, вислухавши про те, почав лаятися всілякою непристойною лайкою, і казав, : «...Шведський король ніколи згоди з царем не учинить, завжди буде з нами у згоді»<sup>8</sup>.

Ще на початку 1658 р. І.Виговський уклав військовий союз з кримським ханом Мухаммет-Гіреєм IV, згідно з яким Крим зобов'язувався підтримувати гетьманський уряд як у зовнішньополітичних акціях, так і у внутрішніх конфліктах, що набирали сили в Українській державі<sup>9</sup>. Це викликало невдоволення серед певної частини козацької старшини, яка підтримувала гетьмана. Адже присутність татарських загонів супроводжувалась винищенням українських сіл і міст. Однак саме 40-тисячне татарське військо допомогло І.Виговському розгромити російську армію під Конотопом у червні 1659 р.

Проблема українсько-польських стосунків, незважаючи на Гадяцький договір, залишалася досить складним питанням міжнародних відносин у Східній Європі. Не підлягає сумніву той факт, що саме експансіоністські наміри московського уряду підштовхували І.Виговського до союзу з Польщею. Але, на жаль, після підписання договору Україна не отримувала від поляків обіцяної військової допомоги. 5.XII.1658 р. гетьман писав до великого коронного канцлера М.Пражмовського: «...хоча б також прибуло скільки-небудь і кінного війська (від поляків — Т.Ч.), то я був би радий; по іншому, введений в оману надією на отримання обіцяної договором допомоги, я не знаю, як буду у стані привернути на користь його королівської милості і Речі Посполитої народ, одним словом, що не довіряє укладеному миру»<sup>10</sup>. Перед тим І.Виговський відправив до С.Бенєвського П.Тетерю з пропозиціями польському уряду якнайшвидше укласти мир зі Швецією і направити певну кількість війська на допомогу українцям<sup>11</sup>. У середині грудня до Варшави з повторною місією від гетьмана прибув полковник А.Жданович<sup>12</sup>. Лише на початку 1659 р. до І.Виговського



«прийшли тепер на допомогу ... ляхські і німецькі війська великі» (всього близько 5-6 тис. чол.)<sup>13</sup>. 16.I.1659 р. український гетьман пише листа до Яна Казимира з подякою за прислане військо, але знову прохає додаткової допомоги<sup>14</sup>. Просування російських полків углиб України змушує Виговського знову вислати до короля окреме посольство у складі Ю.Немирича, Г.Лісницького та С.Мазепи «просити людей на поміч»<sup>15</sup>.

Слід відзначити, що, одночасно з цими заходами українського зовнішньополітичного відомства, продовжувався ратифікаційний процес гадяцьких статей. Привезені до Варшави козацькими послами на чолі з Т.Носачем «пункти» польський уряд відхилив і відрядив до І.Виговського спеціального посла К.Перетяткевича з вимогою відмовитись від основних положень трактату, які зберігали українську державність. Ознайомившись з польськими пропозиціями, гетьман, за свідченням Перетяткевича, промовив: «...зі смертю приїхав і смерть мені привіз»<sup>16</sup>. 12.VI.1659 р. виправлений текст угоди було ратифіковано у найневигоднішому для України варіанті, що загострило внутрішньополітичну ситуацію і не дозволило українському війську виступити єдиним фронтом проти відділів князя О.Трубецького, що наступали на Конотоп.

Окремого і детальнішого розгляду вимагають тогочасні українсько-московські стосунки, що привели до «битви народів» під Конотопом. Згідно з новітніми науковими дослідженнями, підписавши Гадяцький трактат з Річчю Посполитою, І.Виговський не прагнув до повного розриву, а тим більше до початку війни з Московською державою<sup>17</sup>. В одному з варіантів його тексту навіть містилося положення про збереження добросусідських відносин з царем. Про те, що український уряд намагався вирішити дане питання мирним шляхом, свідчить той факт, що відразу після підписання українсько-польського договору, 17.XI, І.Виговський відпустив до Москви російського посла В.Кікіна з листом, де стверджувалося, що він «буде чекати царської величності указу від цього числа три тижні і чотири дні»<sup>18</sup>. Протягом другої половини вересня український правитель виконував свою обіцянку, неодноразово нагадуючи воеводі Г.Долгорукову про «відомість від його царської величності»<sup>19</sup>. Однак Москва проігнорувала позицію України і голосила про «зраду» І.Виговського, що означало загострення стосунків між обома країнами. Не зважаючи на

це, 17.X. гетьман звертається до Олексія Михайловича: «Дісталася нам грамота друкована, писана іменем вашої царської величності, у якій з немалою жалістю прочитали, що мене за єдиного вважають зрадника, неначе я мав змінити присягу вашій царській величності, Військо Запорозьке на віру латинську приводити»<sup>20</sup>. Засвідчуючи свої добрі наміри, що полягали лише у збереженні державності козацької України, І.Виговський відпустив до Москви затриманого раніше посла Я.Портомоїна. Він запропонував йому передати царю, щоб той не розпочинав війни, а прислав в Україну «на договір своїх государевих ближніх людей»<sup>21</sup>. А якщо все ж таки Московщина почне військові дії, то «...гетьман розпочне проти государевих ратних людей стояти і з ними битися, а допомагати йому будуть польські, свейські і волоські ратні люди і кримські татари та турський салтан...»<sup>22</sup>. Московський цар не звернув уваги на мирні пропозиції і дипломатичні погрози українського гетьмана — війська Г.Ромадановського окупували на початку листопада 1658 р. Миргород і Лубни. Про поведінку російських солдат на захоплених територіях красномовно свідчать слова Г.Гуляницького: «Москва наступас безбожна... все мечем і вогнем розорюють, церкви Божі палять, без усякого милосердя про монастирі, священників і іноків і інокійок всіх під меч пускають, а більше того над паннами добрими дівицями і попаддями глумління роблять, груди вирізують, і малим дітям не спускають, образам святим очі вилупляють...»<sup>23</sup>.

Крім військових заходів, І.Виговський, щоб стримати ворожий наступ, відсилав до Москви для ведення переговорів полковника І.Кравченка. У січні 1659 р. царський уряд погодився на деякі поступки, але гетьман, отримавши військову допомогу від Польщі, вже не погоджується на московські пропозиції. «Присягав де він гетьману на тому, щоб йому бути у царської величності в підданстві, а не на тому, щоб бути московським воєводам у містах і що москалям панувати; ніколи де того не буде» — говорив у цей час І.Виговський московському послу Булгакову<sup>24</sup>.

Царські дипломати пропонують українцям перемир'я на основі пунктів Гадяцького трактату, що було лише спритним дипломатичним ходом. Адже практичні дії російських військових та московських воєвод в українських містах свідчили про зовсім протилежне. Підтримка москвитами самопроголо-



шеного гетьмана І.Безпалого та жорстока політика щодо місцевого населення не переконали І.Виговського у щирості намірів Москви визнати утворення Великого князівства Руського. Тим паче, що саме цього часу у Варшаві відбувся з'їзд сейму, який мав затвердити остаточний текст Гадяцької угоди. А тому українсько-російська війна продовжувалась.

Під час війни український уряд продовжував дипломатичну діяльність у інших країнах Східної та Південно-Східної Європи. У квітні 1659 р. воєвода В.Шереметьєв сповіщав до Москви: «...буде до гетьмана Івана Виговського на допомогу... Стефан, валашський бувший воєвода, з турськими людьми, та венгерський новий король...»<sup>25</sup>. До Чигирини прибувають венгерський і мультянський послани. Крім того, І.Виговський направляє посольство до Стамбула — на випадок розриву союзницьких стосунків з Польщею гетьман засвідчував готовність прийняти зверхність турецького султана в обмін на військову допомогу<sup>26</sup>.

Таким чином, враховуючи складність міжнародної ситуації в якій опинилася козацька Україна після укладення Гадяцького договору з Польщею, гетьманський уряд робив все можливе для того, щоб припинити московську агресію і втримати здобуту в ході Визвольної війни незалежність. Щодо цього влучно висловився один з польських урядовців, говорячи, що українці не хочуть бути «ні під вашою королівською милістю, а ні під царем; сподіваються вони цього досягнути, обманюючи і лякаючи вашу королівську милість царем, а царя вашою королівською милістю»<sup>27</sup>. Таким чином, умілими дипломатичними заходами І.Виговський при несприятливій внутрішньо-політичній ситуації зумів забезпечити іноземну допомогу проти набагато більшої російської армії (у Конотопській битві на боці Виговського було сорок тисяч татар, п'ять тисяч поляків, по декілька тисяч німців, волохів, мультян, молдаван та сербів). Перемога під Конотопом хоча і викликала великий резонанс на європейському континенті, але, зважаючи на певні об'єктивні і суб'єктивні фактори (які є предметом окремого дослідження), не змінила геополітичної ситуації у Східній Європі та не дозволила Українській державі скористатися з наслідків поразки Росії у війні 1658—1659 р.

<sup>1</sup> *Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського: соціально-політична боротьба і проблеми державного будівництва (серпень 1657 — вересень 1659 р.) // Середньовічна Україна. — Вип. 1. — К., 1994. — С.103, 104; Мицик Ю. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994. — С.226-229; Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — С.89, 90; Пупро О.І. Іван Виговський // Історія України в особах ІХ-ХVІІІ ст. — К., 1993. — С.307, 308.*

<sup>2</sup> *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі АЮЗР). — Т.7. — СПб., 1872. — С.248.*

<sup>3</sup> *Kubata L. Wojny dunskie i pokoj Oliwski 1657-1660 // Szkice historyczne. — Ser. VI. — Lwow, 1922. — S.582-583.*

<sup>4</sup> *Ibid. — S. 543, 544.*

<sup>5</sup> *Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР). — Ч.3. — Т. VI. — К., 1908. — С.356.*

<sup>6</sup> *Там само — С.357.*

<sup>7</sup> *Там само — С.359-360.*

<sup>8</sup> *АЮЗР. — Т.7. — С.266-267.*

<sup>9</sup> *Памятники издаваемые Киевскою комиссиею. — К., 1898. — Т.3. — С.389, 390; Наріжний С. Гетьманство Івана Виговського. — Б.Д. — С.177.*

<sup>10</sup> *Памятники. — Т.3. — С.292.*

<sup>11</sup> *Степанков В.С. Вказ. праця. — С.95.*

<sup>12</sup> *АЮЗР. — Т.15. — СПб., 1892. — С.298.*

<sup>13</sup> *Там само — Т.7. — С.267.*

<sup>14</sup> *Памятники. — Т.3. — С.306, 307.*

<sup>15</sup> *АЮЗР. — Т.15. — С.368, 369.*

<sup>16</sup> *Цит за: Степанков В.С. Вказ. праця. — С.102.*

<sup>17</sup> *Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини ХVІІ — першої чверті ХVІІІ с. — К., 1995. — С.31.*

<sup>18</sup> *АЮЗР. — Т.4. — СПб., 1863. — С.163.*

<sup>19</sup> *Там само — С.168, 170.*

<sup>20</sup> *Там само — С.184.*

<sup>21</sup> *АЮЗР. — Т.4. — С. 192.*

<sup>22</sup> *Там само*

<sup>23</sup> *Там само — С.197.*

<sup>24</sup> *Там само — Т.7. — С.271.*

<sup>25</sup> *Там само — Т.15. — С.368-369.*

<sup>26</sup> *Там само — Т.4. — С.226, 230.*

<sup>27</sup> *Памятники. — Т.3. — С.387; Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині ХVІІ-ХVІІІ ст.: проблема державотворення. — К., 1993. — С.34.*



## ВІД СОЛОНИЦІ ДО КОНОТОПУ (КОЗАЦЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ У СВІТЛІ КОНОТОПСЬКОЇ БИТВИ).

*Сергій ЛЕПЯВКО*

Битва під Конотопом породжує насамперед роздуми над проблемами українсько-російських стосунків. Мені б хотілося звернути увагу на іншу сторону розвитку політичного процесу тієї доби — стосунки українсько-польські. Вони ці мали довгу і суперечливу передісторію, без якої не можна зрозуміти ні діяльності Івана Виговського, ні долі козацької України.

У 1596 році відбувся перший козацько-польський воєнний конфлікт. У тримісячній воєнній кампанії війська польського гетьмана Станіслава Жолкевського спочатку витіснили козаків Григорія Лободи і Северина Наливайка на Лівобережжя. Згодом після двох тижнів облоги козацького табору на річці Солониця під Лубнами повстанці були вимушені здатися. Це була перша воєнна поразка козаків від поляків. До речі, у наступному, 1996 році, минає 400 років подій на Солониці, що може бути предметом окремої розмови з приводу українсько-польських стосунків. У 1597 році польський сейм накладає баніцію на козацтво (ставить його поза законом), але уже через чотири роки знімає її і знову визнає козацтво як військовий стан.

Такі близькі за часом суперечливі рішення диктувались для польської сторони виключно прагматичним інтересом. Польщі було потрібне дешеве боєздатне військо в особі козацтва. Одночасно уряд Речі Посполитої хотів бачити в козаках тільки слухняне знаряддя для виконання своїх військових, політичних планів і не більше. У свою чергу, козацтво переслідувало своєю діяльністю зовсім іншу мету. Будучи за походженням військово-рицарським станом — воно прагнуло шляхом допомоги польському урядові добитись визнання свого привілейованого становища у суспільстві.

Формою компромісу між урядовою і козацькою позиціями було існування офіційно визнаного козацького реєстру. Однак польський уряд сам порушував цей компроміс як тим, що під час війн брав на службу всіх охочих козаків, не визнаючи потім

за ними козацьких прав, так і тим, що навіть реєстровці постійно перебували під загрозою утисків зі сторони урядовців і шляхти. Неадекватність поведінки польського уряду щодо козацтва яскраво простежується у перші десятиріччя XVII ст., коли фактично все населення Придніпров'я покозачилось. Під час Хотинської війни козацтво виставило понад сорокатисячне військо, тоді як у козацькому реєстрі числилось всього три тисячі чоловік. Однак польський уряд вперто продовжував політику ігнорування козацьких інтересів, що призводило до повстань, які регулярно вибухали на козацькій Україні.

Політика Польщі завдавала особливого удару козацькій старшині. Майже вся вона за походженням була шляхетсько-боярською, тобто носієм традицій військово-рицарського стану. Її репрезентантами виступали Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Виговський та багато інших. Вони були готові служити Речі Посполитій, бажаючи лише, щоб їхні права були визнані у цій державі. Старшині тривалий час вдавалося зберегти своє становище всередині козацтва, хоча з кінця XVI ст. воно значно поповнилось простонародним елементом і, відповідно, «оселянилось». Старшині доводилось маневрувати між двома сторонами — урядом і козацькими низами. І це було не «догідництво», як твердила радянська історіографія, а давня усталена і виважена політика. Між тим, під тиском обставин проводити її ставало дедалі важче.

Чим складнішими ставали козацько-польські відносини, тим наполегливіше проявляв себе інший політичний чинник — Московська держава. У стратегічній боротьбі за давньоруську спадщину царський уряд ще з XV ст. досить вдало розігрував православну карту, а з початку XVII ст. долучив до цієї гри і карту козацьку. Фактично, відштовхуючи православних і козацтво від себе, Річ Посполита кидала українське суспільство в обійми Москви. Стояти ж самостійно українське суспільство не мало сили (або не уявляло себе самостійним).

Трагічність цієї ситуації розуміли і українські діячі XVII ст. Провідні діячі православ'я намагались модернізувати православну церкву, використовуючи найкращі надбання католицизму і цим відмежовуючись від московської ортодоксальності. Козацькі лідери ходили походами на Московію, але змушені були зважати на неї і як на потенційного союзника. Усі ці коливання між двома світами особливо яскраво проявилися



під час Хмельниччини. Богдан Хмельницький п'ять років воював проти Польщі, але не наважувався на розрив з нею і навіть підписував свої документи «гетьман його королівської милості війська запорозького». Безліч фактів однозначно свідчать, що розрив з Польщею був для української козацької еліти справою вимушеною, викликаною непоступливістю польської сторони. Лідери козацтва швидко зрозуміли всю необачність свого кроку.

Тому спроба Виговського відновити давню козацько-польську єдність не була справою випадковою. І з теоретичного боку запропоновані Гадяцькою угодою положення були вистраждані українським суспільством. Створення у складі Речі Посполитої Великого князівства Руського з місцевою українською військовою і політичною адміністрацією мало задовольнити вимоги всіх провідних верств українського суспільства.

Однак вирватись із рук північного сусіда Україна вже не змогла. Правильно зорієнтувавшись у ситуації, Москва зробила ставку на люмпенський елемент у середовищі козацтва і на його розкол. І її розрахунки виявилися врешті-решт правильними. Результатом цієї гри, до якої з часом долучились і Кримське ханство, і Туреччина, стала Руїна і загибель козацької України.

Підсумовуючи викладене, дійдемо наступних висновків:

1. Укладення Гадяцької унії і воєнний конфлікт з Москвою були закономірним результатом розвитку козацько-польських і козацько-московських відносин протягом першої половини XVII ст.

2. Україна не змогла скористатися блискучими політичними і військовими заходами Івана Виговського, оскільки козацька еліта не була внутрішньо згуртована, на чому вдало зіграли іноземні держави.

ВІД УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВОРУ  
1654 РОКУ ДО ВЛЕНСЬКОГО ПЕРЕМИР'Я  
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЗАРУБІЖНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ)

*Валерій ЦИБУЛЬСЬКИЙ*

Протягом тривалого часу період після Переяславської ради 1654 року розглядався радянськими істориками, які керувалися «Тезами» ЦК КПРС, під кутом зору спільної боротьби російського і українського народів проти поміщиків та іноземних загарбників, а відносини між союзниками змальовувалися безпроблемними і безконфліктними. Під вплив радянської, а також російської зарубіжної історіографії, потрапили не тільки вчені «соціалістичного табору», а й деякі представники Заходу. Вони розглядають відносини між Україною і Росією з проімперських позицій, або ж через призму загальновідомих теорій «воз'єднання» чи «приєднання відрізаної гілки»<sup>1</sup>.

Переважна ж більшість зарубіжних дослідників, навпаки, акцентує увагу саме на протиріччях та конфліктах, які мали місце в історії українсько-російських відносин. Одні стверджують, що взагалі договір 1654 року не приніс миру, безпеки і автономії Україні, створивши передумови для війни, громадянських конфліктів і політичного занепаду<sup>2</sup>. Інші вважають, що для царя договір був просто першим кроком у напрямку військової окупації земель України. Це була зустріч двох різних світів, яка, не зважаючи на спільну православну віру, не могла призвести до союзу, а лише до постійного непорозуміння і взаємних конфліктів<sup>3</sup>. Треті пишуть про безперервну боротьбу українців і великоросів протягом усієї історії їх існування, протиставлення Козацької демократичної держави «варварській Московії»<sup>4</sup>. В окремих працях звинувачується увесь російський народ, котрий нічого не зробив, щоб перешкодити відступу царя від умов Переяславської угоди<sup>5</sup>.

Історики наголошують, що договір 1654 року призвів до перегрупування військових сил: татари перейшли на бік Польщі і союзники України стали її ворогами. Виникла страш-



на небезпека комбінованого удару з заходу (Польща) і півдня (татари). Ситуація вимагала внесення коректив до прийнятого царським урядом плану військових дій, згідно з яким передбачався основний удар у напрямі Смоленська і наступ на Білорусію. Але московське керівництво проігнорувало зміну ситуації. Як пише Р.Бжеський, «тим часом москвини не спішили з війною і почали військові дії літом 1655 року»<sup>6</sup>. Звичайно, щодо дати, то тут він припускається помилки, адже незаперечним фактом є битва українського і московського війська проти польської армії 1655 року під Охматовом. Але погоджумось, що царський уряд віддав перевагу військовим діям саме на землях Смоленщини та Білорусі, не піклуючись про інтереси українського народу.

Результатом такої політики з боку Московської держави було те, що восени 1654 року армія Речі Посполитої на чолі з С.Чарнецьким перейшла в наступ. Польський історик Л.Кубаля пише: «Брацлавщина стала пустинею. Згідно з реляцією польського гетьмана п'ятдесят міст і тисяча церков лягли в попелі і руїні, а сто тисяч людей загнано в Крим. У березні спалено й пограбовано ще щонайменше 60 міст, а 200 000 забрано в ясир, не рахуючи подушених немовлят і тих, що полягли від польської шаблі по різних містах, слободах і селах, яких 100 000, а також і тих, що загинули в битвах з голоду і від огню»<sup>7</sup>.

Залишається фактом, що обіцяне гетьману прибуття на Волинь московського війська зірвалося. Відомо також, що перебуваючи у районі Білої Церкви Б.Хмельницький безупинно посилав гінців до царя і командуючого російськими військами В.Шереметьєва, благаючи подати допомогу. Однак лише у другій половині грудня московське військо виступило на Україну.

Крім того, успішні дії козацьких і московських військ на землях Литви, Смоленщини та Білорусії були затьмарені непорозуміннями між союзниками. Справа в тому, що І.Золотаренко, який очолював козацьке військо, встановлював у Білорусії «українську адміністрацію» й запроваджував козацьку організацію місцевого населення, ділячи край на полки і сотні. Очевидно, він дістав від гетьмана інструкцію «прилучити Білорусь безпосередньо до України»<sup>8</sup>. Деякі історики зазначають, що населення цього краю віддавало перевагу

Українській державі, радо визнаючи владу гетьмана і приймаючи козацький устрій<sup>9</sup>.

Д.Дорошенко доходить висновку, що вже перший рік українсько-московської спілки значно послабив надії українців на московського царя як на «могутнього протектора, який, мовляв, принесе нарешті Україні свободу і спокій»<sup>10</sup>. Ще категоричніше висловлюється М.Андрусак, зазначаючи, що дуже швидко після укладення угоди гетьман і козацька старшина зрозуміли помилковість цього кроку<sup>11</sup>.

Ставлення гетьмана до Москви починає кардинально змінюватися. Він, як стверджує видатний політолог В.Липинський<sup>12</sup>, кладе кінець втручанням у внутрішні справи, а щоб унезалежити себе й у зовнішній політиці, вважає потрібним відновити союз з іншими державами.

Протягом весни й літа 1655 р. Б.Хмельницький розвиває надзвичайно інтенсивну дипломатичну діяльність: ведуться переговори з послами Трансільванії, Туреччини, Польщі (яка робить спробу прихилити гетьмана на свій бік), Бранденбургу; відновлюються дружні відносини з Валахією і Молдавією. Як бачимо, гетьман не виконував ті пункти «Березневих статей», які обмежували самостійність України у сфері міжнародних відносин (заборона дипломатичних зносин з Польщею і Туреччиною), з якими він не міг погодитися.

З усіх цих держав дослідники виділяють Швецію, яка не межувала безпосередньо з Україною і не могла окупувати її землі<sup>13</sup>. Саме позиція Швеції ще раніше (1648—1649 рр.) утримувала Австрію від надання військової допомоги Речі Посполитій. До того ж шведський король Карл X весною 1655 р. почав війну з Польщею.

Улітку відновлюються військові дії козацького і московського війська проти шляхетської армії. Після звільнення Поділля, де відбулися переговори з послом Швеції (серпень 1655 р.) і було досягнуто домовленості, що всі українські землі ввійдуть до складу Козацької держави, Б.Хмельницький переносить кампанію на Західну Україну. Польське військо було розбито під Городком і розпочинається облога Львова. Але гетьман відмовляється від штурму міста і обмежується невеликою контрибуцією, застерігаючи мешканців Львова, щоб вони не вели ніяких переговорів з представниками московського війська. Такі дії Б.Хмельницького історики пояснюють присутністю



«москалів», які вимагали, щоб усі здобуті міста вважалися здобутком царя і присягали йому на вірність<sup>14</sup>. Доходить навіть до військових сутичок між союзниками.

Інформація про це стала відомою уряду Речі Посполитої і король пропонує гетьману розірвати союз з царем і з'єднатися знову з Польщею, обіцяючи «найвигідніші умови». Б.Хмельницький, враховуючи реальну ситуацію, не відмовляється від переговорів, розуміючи в той же час, що Польща не погодиться виконати основну вимогу козацького уряду — відступити «Русь включно з Володимиром, Львовом, Ярославлем, Перемишлем»<sup>15</sup>.

Про конфлікти між Московією і Україною стає відомо і в Західній Європі. В англійській пресі (Several Proceedings.— 1654. — 13—20 April) вже тоді писалось, що «непорозуміння між Хмельницьким і москвинами щодня зростають». Про «тріщини» у відносинах між союзниками повідомляє і часопис «Gzetti de France» від 12 лютого 1656 р.: «Великий князь московський робить все можливе, щоб утримати Хмельницького в союзі з собою...»

І все-таки, не дивлячись на погіршення відносин між двома державами, здавалося, що реальним стало звільнення всіх етнічних українських земель. Як зазначає О.Оглоблин, на роки після Переяславської угоди припадають найбільші успіхи у державному будівництві України та в галузі міжнародної політики, які зробили Козацьку державу «вирішальним чинником у східно-європейських подіях того часу»<sup>16</sup>. Але саме у цей час погіршилася міжнародна обстановка.

По-перше, «легкі перемоги Карла X викликали в нього ейфорію і він вирішив переглянути домовленість з гетьманом, оскільки, на його думку, відпала потреба в козацькій допомозі»<sup>17</sup>. Король вимагає зняти облогу Львова і заявляє свої претензії на землі Белзького, Руського і Волинського воєводств. Загалом, потрібно зазначити, що у деяких працях ідеалізується політика Швеції щодо України<sup>18</sup>.

По-друге, московський уряд, стурбований успіхами Швеції та її прагненням утвердитися на Балтійському узбережжі, а також спокушений примарною надією обрання Олексія Михайловича на польський трон, вирішив помиритися з Польщею і оголосити війну Швеції. Однак, як слушно зауважує один з дослідників, він «перехитрив самого себе»<sup>19</sup>. Приєднуємося до

думки В.Смоля і В.Степанкова, що цей крок московського уряду був одним з найбільш помилкових у XVII ст., бо він дозволив Речі Посполитій оговтатися від поразок, мобілізувати свої сили, перейти в наступ, що унеможливило розв'язання українського питання<sup>20</sup>. Зусилля гетьмана переконати царя у згубності такої політики не дали позитивних наслідків. Це ще більше загострило відносини між Україною і Московською державою і поставило їх на межу розриву. Як влучно зазначає О.Субтельний, Б.Хмельницький «опинився в делікатній ситуації, коли його сюзерен воює з його ж новим союзником»<sup>21</sup>. По-іншому розуміє цю ситуацію З.Когут, який вважає, що гетьман, очевидно, не бачив протиріччя у клятві на вірність цареві і переговорами зі шведським королем з метою прийняти протекцію останнього<sup>22</sup>.

Б.Хмельницький, всупереч позиції царського уряду вирішує добиватися поставленою метою в союзі зі Швецією і Трансильванією, не йдучи формально на розрив з Московською державою. Головною причиною такої політики гетьмана була Віленська угода 1656 р. між Московією і Польщею, котру історики розглядають як останній поштовх до розриву українсько-московського договору. Дії царського уряду, який не допустив до столу переговорів козацьке посольство, були сприйняті в Чигирині як зрада і викликали шалений гнів гетьмана, котрий був готовий «відступити від руки царської величності».

Найяскравішу оцінку Віленської угоди дає В.Липинський, який вважає, що вона порушувала найважливіші інтереси Козацької держави. Москва, як він пише, ставала союзницею Речі Посполитої. А це означало, що мілітарний союз України з Москвою, спрямований проти Польщі, втрачав будь-яке значення. Віленська угода руйнувала державницькі плани Б.Хмельницького, оскільки для звільнення й об'єднання всіх українських земель царська протекція ставала не тільки зайвою, але небезпечною і шкідливою. Окрім того договір 1654 р., як символ унезалежнення від Польщі вже відіграв для України свою роль. Нарешті, московсько-польська угода була спрямована проти нового союзника Б.Хмельницького — Швеції<sup>23</sup>.

Головною метою гетьмана тепер, як пише В.Липинський, було: унезалежнити себе від агресивної політики Москви, відірвати від Речі Посполитої ті західно-українські землі, що



не ввійшли до складу Козацької держави; зробити нешкідливим для України Кримське ханство; здобути міжнародне визнання для здійснення своїх династичних намірів. Для реалізації цих планів Б.Хмельницький з усією енергією приступив до утворення коаліції держав, куди б входили Швеція, Трансильванія, Бранденбург, Україна, Молдавія, Волощина й Латвія. Цей союз був спрямований, з одного боку, проти Московської держави, а з другого — проти Польщі і Криму. «Відтягнути момент рішучої збройної розправи з Москвою можливо до часу закінчення боротьби з Польщею і добитися нейтралітету Туреччини — таке було завдання української політики й дипломатії в цій коаліції»<sup>24</sup>. Подібних поглядів дотримується й багато інших дослідників, наприклад, Н. Полонська-Василенко вважає 1656 рік переломним в історії Хмельниччини, оскільки «увільнена морально від обов'язків, зв'язаних з мілітарним союзом з Москвою, Україна під мудрим провідом Богдана Хмельницького стала осередком ряду коаліцій, які охопили всю Східну Європу»<sup>25</sup>.

Слід зазначити, що існують й інші оцінки Віленської угоди. Так, Д.Вернадський стверджує, що переговори у Вільно залишилися лише тимчасовим перемир'ям, без завдання шкоди Україні. Тому, на його думку, гетьман з часом заспокоївся, хоча все-таки підозра залишилася. «Медовий місяць царської вірності закінчився»<sup>26</sup>. Про те, що Б.Хмельницький спокійно сприйняв інформацію про події у Вільно пише Я.Качмарчик. Гетьман більше року чекав okazji, щоб «зірвати нещасливий для Козаччини договір з царем і тепер її мав»<sup>27</sup>. Трапляються й праці, автори яких акцентують увагу на перебуванні Олексія Михайловича у Вільно, описують, як той одягався і обідав, розповідають про архітектурні пам'ятки міста. Але при цьому ні слова не згадують про переговори<sup>28</sup>.

Щодо політики царя, то її пояснюють тим, що Олексій Михайлович обрав легший шлях для розширення своїх володінь. Тому він швидко забув про умови договору 1654 р. і поспішив укласти перемир'я у Вільно, ігноруючи українців та їх інтереси. До того ж, московський уряд намагається встановити контроль над внутрішнім життям України. У першу чергу це проявляється у спробах отримати прибутки до царської скарбниці і ввести своїх воєвод з військовими загонами у головні міста України.

Але поки жив творець Козацької держави Б.Хмельницький, Україні вдавалося використовувати договір у своїх інтересах і проводити власну як внутрішню, так і зовнішню політику. Смерть гетьмана, як свідчать історики, «змінила політичний шлях України».

<sup>1</sup> Див. напр.: *Rady M.* Russia «Poland and the Ukraine, 1462-1725.— London: Sydney: Auckland: Toronto, 1990.— P.75; *Vernadsky G.* History of Russia. 7-th ed.— New Haven» 1969.— P.129;

<sup>2</sup> *O'Brien Bickford.* Muscovy and the Ukraine: From the Pereiaslav agreement to the truce of Andrusovo.— Berkeley: Los Angeles, 1963.— P.27; *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki.— Wrocław: Warszawa: Krakow: Gdansk: Lodz, 1988.— S.215;

<sup>3</sup> *Pritsak Om., Reshetar J.* Ukraine and the dialectics of nation-building // *Seavic Review*.— Vol. XXII.— No.2.— 1963.— PP.23-24;

<sup>4</sup> *Давлетюв А.Р.* Немецкоязычная историография первой половины XX века о истории запорожского казачества: общее и особенное // *Зарубежная историография истории Запорожского казачества*.— Запорожье, 1992.— С.45;

<sup>5</sup> *Горновой О.* Наше отношение к русскому народу // *Форум*.— 1984.— № 6.— С.177;

<sup>6</sup> *Бжеський Р.* Переяславська умова в плянах Б.Хмельницького та «Переяславська легенда». Торонто, 1954.— С.21;

<sup>7</sup> Цит. за: *Дорошенко Д.* Нарис історії України. — Мюнхен, 1966. — Т. II — С.46;

<sup>8</sup> *Там само* — С.39;

<sup>9</sup> *History of Ukraine // Encyclopedia of Ukraine*.— Vol.2.— Toronto: Buffalo: London, 1988.— P.170; *Полонська-Василенко Н.* Історія України.— Мюнхен, 1976.— Т.2.— С.30;

<sup>10</sup> *Дорошенко Д.* Вказ. праця.— С.41;

<sup>11</sup> *Andrusiak N.* From Muscovy to Russia // *The Ukrainian Quarterly*.— Vol. XVIII.— No.2.— 1962.— P.169;

<sup>12</sup> *Литвинський В.* Україна на переломі. 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті.— Відень, 1920.— С.39;

<sup>13</sup> *Koňut Z.* Russian centralism and Ukrainian autonomy.— Cambridge, Mass., 1988.— P.66; *Мельник М.* Україна і Крим в історичних взаєминах // *Визвольний шлях*.— 1982.— С.1008;

<sup>14</sup> *Basarab J.* Pereiaslav 1654: A historiographical study.— Edmonton, 1982.— P.11; *Бжеський Р.* Вказ. праця.— С.22;

<sup>15</sup> *Дорошенко Д.* Вказ. праця.— С.42;

<sup>16</sup> *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 р.— Нью-Йорк, Торонто, 1954.— С.76;



<sup>17</sup> *Степанков С.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // УІЖ. — 1991.— № 11.— С.136

<sup>18</sup> *Haggman B.* A century of support for Ukrainian independence: A few historical notes on Swedish-Ukrainian relations // *The Ukrainian Review.*— Vol.35.— No.3.— 1987.— P.P.12—22; *Мельник М.* Вказ. праця;

<sup>19</sup> *Black J.* Russia rise as a European power, 1650-1750 // *History Today.*— 1986.— No.8.— P.22;

<sup>20</sup> *Смолий В.А., Степанков В.* Творець Української держави // Україна.— 1992.— № 31.— С.14;

<sup>21</sup> *Sybtelny O.* Ukraine: A History.— Toronto, 1988.— P.137;

<sup>22</sup> *Kohut Z.* Op. cit.— P.66;

<sup>23</sup> *Литвинський В.* Вказ. праця.— С.40

<sup>24</sup> *Там само.*— С.45;

<sup>25</sup> *Полонська-Василенко Н.* Вказ. праця.— С.31;

<sup>26</sup> *Vernadsky G.* Bohdan, Hetman of Ukraine.— New Haven, 1941.— P.99, 100;

<sup>27</sup> *Kaczmarzyk J.* Op. cit.— S.240;

<sup>28</sup> *Fuhrmann J.* Tsar Alekis, his reign and his Russia.— Gulf breeze, 1981 (Див. також рецензію — *Journal of Ukrainian Studies*); *Long worth Ph.* Tsar Alekis goes to war // *History Today.*— 1981.— No.1.— P.14—18.

СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ  
ВІДНОСИН XVII СТОЛІТТЯ  
(ДО РІЧНИЦІ БИТВИ ПІД КОНОТОПОМ)

*Ольга ВЕРГУН*

Воскресають лише там, де є могили. Мабуть, такими словами німецького філософа Ніцше слід розпочати своє слово з приводу вшанування пам'яті перемоги Українського козачого війська 28-29 червня 1659 року над окупаційною царською російською армією.

Доба української гетьманської держави 1640—1780 років розкриває неабияку картину політичного та культурного розвитку країни. Звільнення від польського панування, війна, татарські напади, величезні втрати людей — ніщо не могло перешкодити розвитку країни. Очолювали Гетьманську державу видатні діячі з освітою, здобутою в європейських університетах, з багатим політичним досвідом, який був набутий у Польській державі. Саме в цей час Україна здобуває авторитет серед держав Східної Європи. Керована Б.Хмельницьким, Україна переживала особливу історію.

У 1654 році «віч-на-віч» зустрілися два народи, дві держави. Україна, незважаючи на польський гніт, зберегла старі культурні зв'язки з Західною Європою, які почалися ще за Княжої доби. За Литовсько-Польської доби вона відчувала впливи європейської культури в галузі права, науки, мистецтва, релігії. Україна мала свої видатні наукові осередки, як Острозька Академія, Львівська братська школа, Києво-Могилянська колегія, гурток Петра Могили.

Московська держава, яка в XVII ст. переживала добу «смути», та вийшла з неї зміцнілою, з ідеєю «Третього Риму». Та спрямування сил на боротьбу за створення міцної держави Московської віддалило її від Західної Європи та її культури.

Ось такими постали держави Україна та Московія — коли в 1654 році уклали союз, який згодом мав чи не найгірші наслідки для України. Метою угоди для України було остаточне звільнення від польського панування та об'єднання всіх українських земель у велике незалежне князівство. Московський цар гарантував



кий цар гарантував Україні її права, що торкалися наступних справ: обрання радою гетьмана та старшини, самостійність української адміністрації та суду, збирання податків, збереження поділу на стани (козацький, шляхетський, міщанський та духовний) та збереження за ними права ведення переговорів з іншими державами. Союз із Московщиною переслідував певні політичні цілі. Це не було ані приєднання відрізаної гілки, ані повернення відірваних земель під владу колишніх володарів. Не йшла мова про визволення Православної Церкви: між Українською та Московською Церквами існували суттєві різниці (київське духовенство не сприймало зв'язків з Москвою). Та й сам Хмельницький неохоче прийняв становище царського васала і не думав піддаватися під керівництво Москви.

Отже, у 1654—1656 р.р. Україна, перебуваючи під зверхністю царя, зберегла цілком відокремлену від Московської держави територію, окреме українське громадянство, вибране козаками правління — гетьмана і старшину, які протягом двох років підлягали російському уряду виключно у справах військових і частково зовнішньополітичних.

Головний зміст Переяславської угоди 1654 року полягав у взаємній військовій підтримці. Щодо політичного спрямування Переяславської угоди, то серед дослідників існує думка про васальну залежність України від Москви або військовий протекторат, унію. Україна в 1654—1656 роках перебувала під протекторатом московського царя, з чого можна її охарактеризувати як унітарну державу, пов'язану з Росією лише зовнішньою залежністю.

Поняття васалітету та протекторату досить близькі за значенням. Автор концепції природного права, австрійський політолог і юрист Г.Еліпек визначав васалітет як одну із форм державоправного об'єднання, наслідком якої є залежність, підпорядкування васальної держави, а протекторат є формою міжнародно-правової спілки, при якій одна держава вступає під опіку, протекцію іншої, зберігаючи риси незалежності. Згідно з такою інтерпретацією понять, зв'язок між Україною та Москвою, визначений Переяславською угодою, носить характер протекторату, тим паче, що Україна зберегла за собою вищезгадані риси незалежної держави.

Під царську опіку Україна вступила, сподіваючись на захист і військову допомогу у війні з Польщею. Головним

змістом Переяславської угоди був російсько-український військовий союз, а метою угоди — оборона всіх українських земель від Польщі. Царський уряд не виконав своїх зобов'язань. Розраховуючи на те, що польський Сейм обере російського царя на королівський престол, Москва за Поляновським трактатом 1656 року відмовилась від оборони Правобережної України, залишаючи її на поталу Польщі, а сама почала здійснювати заходи, спрямовані на безпосереднє підпорядкування Лівобережної України. Така політика царського уряду спонукала Гетьманський уряд до думки про визволення. У жовтні 1656 року Б.Хмельницький скликає в Чигирині Великий Соїм всієї української старшини, де ідея української державної незалежності була усвідомлена як безумовна політична потреба. Так, Україна зав'язує дипломатичні відносини і приєднується до європейської коаліції держав, куди входили Швеція, Прусія, Литва, Семигород, Молдавія і Волощина. Суперечка між Україною і Швецією з питання контролю над землями південної Білорусі після довготривалих дипломатичних переговорів була вирішена на користь України. Швеція поступилась Україні Південною Білоруссю. 1656—1657 роках. Україна швидко здобуває у міжнародних відносинах визнання на рівні з Московією і Польщею, досягає становища абсолютно суверенної держави і починає відігравати значну роль у загальноєвропейській політиці.

Після смерті Хмельницького гетьманом України обрали одного з найближчих його прибічників — генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського. Розуміючи неминучість розриву з Московією, Виговський активізував зусилля, щоб налагодити порозуміння з поляками. Допомігав йому український аристократ Юрій Немирович, який довгий час навчався в Європі й підтримував ідею суверенного «Руського» князівства, незалежність якого спиралась б на міжнародні гарантії, як у Голандії чи Швейцарії. Але Виговський, що готувався до війни з Московським царством, не мав достатньої сили, щоб наполягати на визнанні поляками незалежності України. У 1658 році після тривалих дискусій українські та польські послы досягли компромісного рішення, відомого як Гадяцький трактат.

За цією угодою Київщина, Брацлавщина та Чернігівщина утворювали Руське князівство, що поряд із Польщею та



Литвою ставало третім рівноправним членом Речі Посполитої. Новоствореному князівству надавалася широка автономія. Гетьман відповідав лише перед королем і мав власне військо, суди, скарбницю та монетний двір. Польським військам заборонялося вступати на територію князівства без запрошення гетьмана. Гарантувалися традиційні права козацтва, щороку, за рекомендацією гетьмана, сотня козаків мала прийматися до шляхетського стану. Поляки пішли на важливі поступки в релігійних питаннях: на території князівства скасовувалася Берестейська унія, а православні діставали у Речі Посполитій рівні з католиками права. Крім того, на Україні планувалося заснувати два університети, школи та друкарні.

Хоча Гадяцька угода викликає серед істориків захоплення своїми потенційними наслідками для історії України, Польщі та Росії, її реальний вплив був мізерним, оскільки вона лишилася невиконаною. Ще не встигли підписати угоду, як Україну окупувало величезне московське військо під командуванням О.Трубецького. Зібравши об'єднані сили зі своїми союзниками — поляками та кримськими татарами, Виговський рушив назустріч загарбникам. 29 червня 1659 р. під Конотопом царське військо зазнало однієї з найстрашніших у своїй історії поразок.

Україна відіграла величезну роль в історії Московського царства: вона стала мостом, який з'єднав Москву із Західною Європою. Неабияку роль відіграло й те, що Україна була православною, тоді як Москву непокоїв католицизм із Заходу.

У XVII ст., ще до Переяславської угоди, Москва зверталася за допомогою до київських учених. Після Переяславської угоди рух учених до Москви посилювався.

За царя Олексія на Московщині виявилися культурні впливи України в мистецтві, літературі, музиці, зародився театр. Але ще більшими вони були за Олексієвого сина Федора, вихованця Симеона Полоцького. Українські впливи стали загальною «модою» при царському дворі. Ось як їх характеризує А.Архангельський: «Кияни, не зважаючи на упередження супроти них у Москві, з другої половини XVII ст. були господарями становища в Московській Русі, найкращі, найвидатніші її діячі».

Трагічна доля України, катастрофа під Полтавою сприяла піднесенню Московського царства до становища Російської

імперії. Петро I посилив боротьбу з Україною, маючи на меті цілковито підкорити її політично та економічно. Але, в той же час, він визнавав вищість української культури, і культурні впливи України зростали.

Що більше вигравала Російська імперія внаслідок Переяславського договору та Полтавської перемоги, тим більше втрачала Україна: не тільки політичну незалежність, але й колосальну кількість людей: тисячі селян та козаків гинули у війнах, які вела Росія, на будівництві фортець та Петербургу. Багате, вільне українство перетворювалося на кріпацьку масу.

Україна втрачала свої інтелектуальні сили, які під примусом, або шукаючи сприятливих умов для праці, переходили до Росії. Трагедія цього переходу на службу «чужому вівтареві» була у втраченні українцями свого національного імені та збільшенні кола представників «російської» культури, яка протягом століть так чи інакше поглинала культури завойованих народів.

У цій тяжкій, безнадійній, здавалося б ситуації, яка створилася на Україні у XVII—XVIII ст. під окупаціями Росії та Польщі, залишалася одна сила, що рятувала український народ від денационалізації. Цією силою була національна свідомість, яка виявлялася з початку XVII ст., насамперед, у братствах, що стали на захист української національності. Так Україна, крок за кроком, втрачаючи свої права, незалежність, свій устрій, церковну першопершохівність, навіть своє ім'я, зберегла ідею незалежності. Але дійсна сила духу полягає у владі над національним, підсвідомим. Безодня космосу розкривається через безодню відчаю. Українство — один із шляхів, яким блукає людський дух, чий погляд занурений у вічне, де не важко відшукати свій корінь. Воскресають лише там, де є могили, бо вдихнути живу душу можна лише в уже готовий, хоч і завмерлий організм, що завтра має лише той, хто мав учора. Національна ідея — то сімейна ідея. Коли духовні потреби виростають до певного рівня, культура відгукується. Світ культури — це світ загального, в якому конкретна діяльність лише вгадується. Саме тому він витає над світом земних розпачів й утіх. І з цією думкою, стаючи сильною, людина переконується, що вона насамперед людина. Що то за народ, який не має і не шанує своїх традицій? Самосвідомість українства починається з віддзеркаленням його українського



архетипу тими, хто, по суті, й створив поняття нової нації. Сином своїх батьків не перестаєш бути, навіть поборовши їх гіпнотичну владу й вступаючи в самостійне життя.

Гортаючи сторінки історії, звертаєш свій погляд у безмірне минуле, сягаючи подумки устремлінь наших предків, підхоплюючи їх тягар служіння народові й намагаючись нести, поки вистачить сил, наснаги, вміння та розуму.

КОНОТОПСЬКА БИТВА 1659 Р.:  
ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ  
(У ПОШУКАХ ПЕРЕДУМОВ РУЇНИ)

*Віктор ГОРОБЕЦЬ*

Всесвітньо визнаний французький історик, основоположник школи «Анналів» Марк Блок, розмірковуючи над місцем і значенням історичної науки в житті суспільства, співвідношенням історії й сьогодення, зазначав, що «...історія — це надзвичайно широкий і різноманітний досвід людства, зустріч людей у віках»<sup>1</sup>.

Суспільно-політичні процеси, що відбуваються в Україні наприкінці ХХ ст., зумовлені насамперед завданнями відродження національної самосвідомості та утвердження державного суверенітету, об'єктивно змушують нас уважно вивчати історичний досвід середини ХУІІ ст., коли на українських теренах функціонувала національна держава — Військо Запорозьке. Адже, незважаючи на значну різницю в часі, при уважному зіставленні подій понад трьохсотлітньої давності із сьогоденням напрошуються чимало аналогій та історичних паралелей. До того ж, надто багато «присудів історії» було винесено в минулому (далекому і зовсім близькому), незаслужено піддано анафемі справжніх синів України та, водночас, канонізовано її псевдогероїв.

Цитований вище Блок цілком слушно зауважував, що немає нічого мінливішого за своєю природою, ніж присуди істориків, що піддаються усім коливанням колективної свідомості чи їх особистої пристрасті. У цьому разі нерідко бездоказові звинувачення за одну мить змінюються на безглузді реабілітації. А тому варто не судити, а намагатися зрозуміти логіку дій і вчинків попередніх поколінь. «...Потрібно краще зрозуміти душу людини хоча б для того, щоб вести неминучі війни, а тим паче, щоб їх уникнути, поки ще є час»<sup>2</sup>.

Стосовно теми, яку ми маємо розглянути у цій статті, а також проблеми українсько-російських відносин взагалі, процитована думка великого мислителя є вельми слушною й актуальною. А тому я закликаю читача до наукової дискусії



саме під таким кутом зору. «Не судити, а зрозуміти» — ці слова мають стати своєрідним лейтмотивом наукової розвідки.

Ми мусимо зрозуміти: чому українсько-російський військово-політичний союз 1654 р. вже через неповних чотири роки переріс у відверту конфронтацію сторін, а ще через рік ознаменувався страшною за масштабами битвою під Конотопом? Чому блискуча військова перемога, здобута гетьманом І.Виговським на конотопських полях у червні 1659 р., не лише не відстрочила його політичне фіаско, що наступило вже у вересні цього ж року, а й увінчалась місяцем пізніше, у жовтні, підписанням вкрай невигідного для інтересів усієї України нового договору з Москвою?

Ці та інші «чому» ми маємо зрозуміти вже сьогодні, щоб нашим нащадкам знову не прийшлося на порожньому місці повертатися до них завтра.

Друга половина — кінець 50-х рр. XVII ст. були переломними в історії Української держави. Тривала виснажлива війна за незалежність, що близько десяти років точилася на теренах України, підривала продуктивні сили краю, зумовлювала значне зубожіння населення та вкрай загострювала соціальну напругу в суспільстві. Перед Україною у цей час постало драматичне питання вибору шляхів розвитку. Проблема вибору була актуальною як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики. Смерть фундатора Української козацької держави Богдана Хмельницького у середині 1657 р. надала проблемі особливої гостроти, оскільки, крім старих її аспектів, з'явилися нові, зумовлені боротьбою за гетьманську булаву.

Генеральний писар Хмельницького Іван Виговський, розпочинаючи боротьбу за гетьманство, розраховував на підтримку своєї кандидатури з боку Москви. Політичні розрахунки Виговського ґрунтувалися на тому, що його зв'язували давні контакти з царським урядом, започатковані ще задовго до укладення договору 1654 р. Протягом тривалого часу генеральний писар передавав до Москви інформацію конфіденційного характеру, отримуючи натомість щедрі подарунки у відповідь. Можливо, існувала спеціальна таємна домовленість з російською стороною стосовно майбутніх виборів. Зокрема, у розмові з трансильванським послом Шебеші у серпні 1657 р. Виговський заявляв, що цар обіцяв віддати Україну йому в руки, щоб він нею розпоряджався<sup>3</sup>.

Проте повідомлення про старшинську раду в Чигирині, на якій гетьманську булаву було передано Виговському, викликало в Москві різке невдоволення і уряд Олексія Михайловича відмовився визнавати результати виборів. Для того, щоб зрозуміти даний поворот московської політики, необхідно з'ясувати логіку українсько-російських відносин напередодні, в останній рік життя гетьмана Богдана Хмельницького.

З кінця 1656 р. українсько-російські відносини зазнають значного охолодження. Ситуація була спричинена насамперед укладенням Москвою у Вільно сепаратного перемир'я з польським королем. Переговори у Вільно проходили за закритими для української сторони дверима, при повному ігноруванні московськими дипломатами позиції гетьманського уряду з цього питання. Поведінка царського уряду змушує Хмельницького скоригувати зовнішньополітичний курс Української держави, поклавши в його основи принцип надання пріоритетів союзам з європейськими країнами, вороже настроєними до Польщі. Саме у контексті нового політичного курсу гетьманський уряд у жовтні 1656 р. підписує договір про дружбу з Трансильванією, у другій половині січня 1657 р. поновлюється українсько-шведський діалог, а в червні цього ж року виробляються попередні домовленості про підписання договору з Бранденбургом<sup>4</sup>. (Нагадаємо, що Швеція в цей час перебувала у стані війни з Росією, а бранденбурзького курфюрста Фрідріха-Вільгельма зв'язували союзницькі зобов'язання зі шведським королем Карлом-Густавом). Крім того, повне ігнорування українською стороною віленських домовленостей Москви і Варшави про припинення бойових дій засвідчив універсал Хмельницького від 10 січня 1657 р. про відправлення українських полків на чолі з А.Ждановичем на допомогу трансильванському князеві Ракоці<sup>5</sup>, що продовжував боротьбу з Польщею.

Незалежна політика Богдана викликає різко негативну реакцію московського двору. Царський стольник В.Кікін під час візиту в Україну в лютому 1657 р. в досить категоричній формі висловив невдоволення свого уряду зовнішньополітичними діями Чигирини. Ще більш різкою була загальна тональність переговорів з посольством Ф.Бутурліна (червень—липень 1657 р.). Останній не лише вимагав від гетьмана пояснень щодо зовнішньополітичного курсу, а й наполягав на



негайному виконанні українською стороною, закріплених у Березневих статтях 1654 р., зобов'язань стосовно залучення українських фінансів до царської казни, введення царських воєвод до Чернігова. Крім того, Бутурлін передав вимогу уряду Олексія Михайловича стосовно приведення до присяги цареві гетьманича, виділення в Києві земельних наділів московським ратним людям тощо<sup>6</sup>.

Незважаючи на критичний стан здоров'я, Хмельницький рішуче відкинув усі претензії й звинувачення московської сторони. Зокрема, на вимогу бояр розірвати союз зі Швецією гетьман відповів, що «от свейського короля николи он отлучен не будет, потому что у них дружба и приязнь и згода давняя...». Більше того, Хмельницькій піддав різкій критиці зовнішньополітичну діяльність Москви, заявивши, що «только де того мне, гетьману, в диво, что ему, великому государю, ... бояре доброго ничего не порадят: коруною Польскою еще не обладали и о миру в совершение еще не привели, а с другим панством, с Шведы, войну всчали!»<sup>7</sup>. Не менш рішучими були відповіді Богдана й на інші претензії царських послів.

Не зумівши нав'язати Хмельницькому свою політичну волю, царський уряд покладав великі надії на близькі (зважаючи на стан здоров'я Богдана) нові гетьманські вибори, сподіваючись у непевних умовах міжгетьманства примусити українську сторону поступитися вимогам Москви. Концептуальні погляди Олексія Михайловича на перспективи майбутніх виборів в Україні проступають уже в інструкції В.Кікіну, надісланій останньому в середині лютого 1657 р. Там, зокрема, містився наказ розвідувати, чи мають українські політики намір «...о гетмане... послать бить челом к государю, кого им государь пожалует, велит учинить гетманом...»<sup>8</sup>. У червні цього ж року Ф.Бутурлін запевняв Олексія Михайловича, що «...кого ты великий государь пожалуеш' велиш быть над войском Запорожским гетманом' тот и будет»<sup>9</sup>.

Проте зовсім іншими були наміри українського керівництва. Переяславсько-московський договір 1654 р. не містив будь-яких обмежень стосовно права вільної гетьманської елекції. Тому результати Чигиринських виборів у даному контексті були абсолютно правомірними. Політичний курс нового гетьмана у відносинах з Московією також на перших порах являв собою продовження політики Хмельницького. Так, Виговсь-

кий, під час переговорів з царськими послами, підтверджує вірність союзницьким зобов'язанням, висловлює готовність виступити посередником у справі російсько-шведського замирення, виступає за ліквідацію українсько-російських суперечностей на білоруських землях. Водночас поведінка новообраного гетьмана як під час Чигиринської ради, так і після неї, свідчила про небажання йти на поступки Москві.

Протягом серпня—вересня Україну відвідують численні послы, гінці та вивідувачі з Москви, які намагаються схилити Виговського та козацьку старшину до пом'якшення своєї позиції, а також з'ясувати можливу реакцію українського суспільства на запровадження царським урядом більш жорсткого політичного курсу в українських справах. Стрілецький голова А.Матвеев, який прибув в Україну після Чигиринської ради, крім невдоволення уряду Олексія Михайловича «самовільним» обранням гетьмана, оприлюднив так звані царські статті, які містили вимоги про запровадження воєвод у Чернігові, Переяславі, Ніжині, Корсуні, Білій Церкві, Прилуках, утримання царських залог у вказаних містах коштом місцевого населення та відмову українського керівництва від білоруських земель, населення яких склало присягу гетьману.

Наміри царського уряду зустрічають різкий протест українського суспільства. В Україні починають поширюватися чутки про те, що з Москви йде військо на чолі з князем О.Трубецьким, щоб «...на государя сей край отбирал и властей государских поставил»<sup>10</sup>. Більше того, у Миргородському полку вибухає так званий бунт, керований місцевим полковником Г.Лісницьким, що мав чітко виражене антимосковське спрямування.

Зі свого боку, Виговський використовує тиск Москви з метою зміцнення власних владних позицій. Скликана ним 11 жовтня Генеральна рада у Корсуні не лише підтвердила його гетьманство, а й переконливо засвідчила підтримку політичного курсу гетьманського уряду в стосунках з царем, спрямованого на захист українського суверенітету.

Під впливом інформації, що надходила з України та донесень царських вивідувачів про настрої, що панували на Корсунській раді, уряд Олексія Михайловича відмовляється від планів відрядження в Україну Трубецького і в грамоті від 18 жовтня вперше визнає за Виговським гетьманське звання<sup>11</sup>.



Більше того, 30 жовтня у Москві проходить нарада за участю царя, на якій обговорюється текст грамоти, що взагалі спростовувала наміри російської адміністрації обмежити український суверенітет.

Таким чином, на середину осені 1657 р. гетьманській партії вдалося втримати статус-кво в стосунках з Москвою. Однак, як засвідчили подальші події, рівновага, досягнута в жовтні, була надто хиткою і в будь-який момент могла порушитися. Уряд Олексія Михайловича, відряджаючи до Виговського посланця Рогозіна з повідомленням про визнання правомірності елекції, водночас наказував останньому розвідати про суспільні настрої в Україні та можливість відправлення до козацького війська, раніше запланованої, місії Трубецького<sup>12</sup>.

До того ж, у зазначений час на розвиток українсько-російських взаємин вирішальний вплив починають справляти суспільні відносини та політична боротьба всередині Української держави. Разом із гетьманською булавою Виговський успадкував від свого попередника складний вузол суперечностей, які ще за життя Хмельницького недвозначно і трагічно заявляли про необхідність свого розв'язання. Цілком ймовірно, що Богдан, усвідомлюючи унікальність нового державного утворення на українських землях, яке опиралося як на аристократичну, так і на демократичну частини суспільства, свідомо відтягував вирішення соціальних проблем, оскільки будь-який варіант їх розв'язання неминуче відштовхнув би від нього певну соціальну групу. Отримавши підтримку в боротьбі за владу насамперед від представників шляхетства та заможної козацької старшини, Виговський методом розв'язання складного гордієвого вузла обрав шлях ігнорування інтересів соціальних низів з одночасною всебічною підтримкою привілейованих верств українського суспільства.

Наприкінці 1657 р. в Україні остаточно визріває конфлікт між гетьманським урядом з одного боку та козацькою голотою Гетьманщини й Запоріжжя — з другого. При цьому гетьманська опозиція, яка була антагоністично настроєна до шляхетських порядків, що асоціювалися насамперед з Річчю Посполитою, прагнула заручитися підтримкою «правовірної» московської сторони. Уже наприкінці жовтня — початку листопада 1657 р. лідер опозиції кошовий отаман Я. Барабаш надіслав до Москви лист, в якому «викривав» таємні наміри Виговського

«в.ц.мил. зрадити і все військо Запорозьке православне... в неволю віддати»<sup>13</sup>.

Як у листі до царя, так і в наказі січовим посланцям до Москви, і, особливо, під час розмов останніх у Посольському приказі виразно простежується той факт, що й після дев'яти років боротьби за незалежність у політичному відношенні Запорозька Січ так і не змогла піднятися вище ідей козацького автономізму. Незалежницькі устремління уряду Виговського викликають різкий протест січового товариства і служать об'єктом для демонстрації нелояльності офіційного Чигирина щодо Москви. Зокрема, 23 листопада керівник низового посольства М.Стринжа заявив у Посольському приказі: «При прежних де полских королах они войском Запорожским без королевского ведома послов из иных государств не принимали. Также де и ныне, как они учинились под царского величества высокою рукою, и им де было послов и посланников потому ж без указу царского величества принимать и отпускать... не годилося»<sup>14</sup>.

Позиція січового товариства щодо принципових засад українсько-російських відносин, викладена Стринжею у Москві, повністю відповідала російським інтересам. А тому, незважаючи на наступні неодноразові заклики Виговського не надавати військової і політичної допомоги бунтівникам, уряд Олексія Михайловича належним чином оцінив переваги безпосередніх зносин із Запорозькою Січчю і визнав Кіш правомочним суб'єктом українсько-російських відносин. Подальші події переконливо продемонстрували згубність даної ситуації для стабільності України. Моральна допомога опозиції, надана Москвою, провокує новий виток ескалації напруги у Війську Запорозькому, епіцентр якої із Січі переміщується на Полтавщину.

Загроза втягування України в широкомасштабний громадянський конфлікт, що з початком 1658 р. стає цілком реальною, змушує Виговського значно пом'якшити власну позицію у стосунках з Москвою, сподіваючись у такий спосіб схилити царський уряд на свій бік. Під час зустрічі із царським послом Б.Хитрово в Переяславі гетьман дає принципову згоду на розміщення московських ратних залог на чолі з воєводами в українських містах, виведення натомість українських залог з території Білорусії. Цілком ймовірно, що у Переяславі обгово-



рювалося також питання утримання російських військ в Україні коштом місцевого населення.

При аналізі матеріалів, що стосуються переговорів у Переяславі, впадає у вічі той факт, що поступки, зроблені Виговським російській стороні, мали умовний характер. Наповнення конкретним змістом і реалізація взятих зобов'язань пов'язувалася з наданням гетьманському урядові політичної та військової допомоги в боротьбі з опозицією. Проте, незважаючи на наполегливі прохання Виговського надати йому військову допомогу в боротьбі з бунтівниками, уряд Олексія Михайловича протягом усієї першої половини 1658 р. так і не визначився у своєму ставленні до подій в Україні. Прикладаючи на позір певні зусилля, спрямовані на примирення конфліктуючих сторін, Москва разом з тим, продовжує підтримувати активні контакти з гетьманською опозицією, надаючи їй таким чином важливу моральну допомогу.

Не надавши гетьманському урядові дійової допомоги в боротьбі із заколотниками, уряд Олексія Михайловича із середини квітня розпочав підготовку до запровадження в Україні інституту царських воєвод. Безперечно, це було кроком передчасним, який призвів до подальшого загострення українсько-російських відносин. Ставлення української громадськості до присутності царської адміністрації у козацькій державі у переважній більшості було різко негативним. Гетьман Виговський ще до ознайомлення із змістом царської грамоти про направлення воєвод до Білої Церкви, Миргорода, Ніжина, Корсуня, Полтави та Чернігова у наказі послам до Москви зазначав: «От певных людей имеем ведомость, что Пушкарь подущением воевод Калантаевского, Охтырского, Воловского и Белгородского поднял тое своеволю, которые ему обещали во всех потребах послать»<sup>15</sup>. Коли ж в Україну прибув стольник П.Скуратов, призначений воєводою до Чигирин, Виговський заявив, що в Україні йому «...делать нечево»<sup>16</sup>. Брат гетьмана Самійло у розмові з царськими послами недвозначно зауважував, що «было де то и при королах польских, что были ляцкие полковники... за то де и межусобье стало, полковников де и ляхов побили»<sup>17</sup>. Ще більш відверто висловлювався з цього приводу Іван Богун, який гнівно заявив Скуратову: «Нам де воеводы ненадобны; жон де да детей наших переписывать приехали? Ты де к нам в ... Чигирин

воеводой едишь? Не здоров де от нас выедишь»<sup>18</sup>.

Наступним кроком на шляху ескалації напруження у відносинах гетьманського уряду з царем став похід в Україну білгородського воєводи Г.Ромодановського, що розпочався 13 червня 1658 р. Дана акція, а також події і чутки, що її супроводжували, остаточно переконала українських політиків у необхідності пошуку взаємопорозуміння з польською стороною. Не пізніше 4 липня в обозі білгородського воєводи з'являється один з лідерів опозиції Барабаш. А вже 12 липня київський полковник повідомляв, що «бутто Барабаш ныне... у Ромодановского и с людьми собирается...», останній йому «...булаву и бунчук дал и людям его... государево жалованье...»<sup>19</sup>. Через декілька днів, 18 липня, київський воєвода Шереметьєв доповідав у Москву, «что во всех городех по ту сторону Днепра страх и боязнь великая и из всех городов бегут с женами и детьми, боясь Барабаша...»<sup>20</sup>.

Протягом серпня Виговський тричі звертається до Ромодановського з настійливою пропозицією видати йому лідера заколотників, проте безрезультатно. За таких умов уряд Виговського підписує Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою. Важко не погодитись із думкою М.Грушевського про те, що в гетьмана не було інших засобів змусити Москву не втручатись у внутрішні справи Української держави.

Разом з тим, ведучи переговори з поляками, і навіть пізніше, підписавши Гадяцьку угоду, Виговський не прагне до повного розриву, а тим паче воєнного конфлікту з Москвою. У первинному варіанті українсько-польського договору містяться положення, які передбачають збереження добросусідських відносин з царем, більше того, навіть створення свосвідної конфедерації держав у складі України, Польщі, Литви та Росії.

Однак Гадяч для Виговського став своєрідним Рубіконом, перейшовши який він вступив у новий етап українсько-російських відносин. Незважаючи на подальші численні спроби порозумітися з царем, стосунки між двома державами неухильно погіршуються. У Москві бере гору точка зору щодо необхідності проведення жорсткої лінії у відносинах з «изменником Ивашкой». Унаслідок цього в Полтавський полк, відомий своїми опозиційними настроями стосовно гетьмана, надходить царська грамота, в якій міститься заборона виконувати будь-



які розпорядження гетьманського уряду та наказ переобрати Виговського. З жовтня розпочинається інтервенція російських військ на чолі з Рюродановським в Україну, а з лютого 1659 р. відбувається повномасштабне воєнне протистояння двох держав

Успішна оборона 5-ти тис. українською армією під командою ніжинського полковника Г. Гуляницького Конотопа, обложеного 100 тис. російським військом, що тривала майже два місяці, дозволила гетьманові Виговському мобілізувати власні сили, заручитися іноземною допомогою і наприкінці червня здобути блискучу перемогу. Результатом Конотопської битви стала загибель близько 40 тис. царського війська, полон ще 15 тис. Інформація про битву справила величезне враження як в Україні та Росії, так і в Європі в цілому. Після поразки 28 червня російська армія була змушена з боями пробиватися до Путивля. Звіста про погром під Конотопом викликала настільки велику тривогу в Москві, що цар Олексій Михайлович у жалібній одежі вийшов до народу, звелівши готувати столицю до оборони від неприятеля. До Москви почали прибувати біженці, поширилися чутки, що цар збирається виїхати за Волгу в Ярославль. Зазначимо, що підстави для занепокоєння у російської сторони в цей час були дуже вагомими. Додамо лише, що після «Смутного часу» ще ніхто настільки реально не загрожував Москві, як Виговський улітку 1659 р.

Однак отримати дивіденди з військової перемоги під Конотопом у 1659 р., як і два роки тому — з політичної перемоги, здобутої в жовтні 1657 р. у Корсуні, Виговському не пощастило. Як тоді, так і тепер на заваді знову стали чинники внутрішньополітичного життя. Крах далекосяжних гетьманських планів почався з того, що І. Сірко вдарив на Крим і ногайські улуси; це змусило союзника України — кримського хана повернутися із переважною більшістю орди на батьківщину. Крім того, незважаючи на події під Конотопом, у гетьманському тилу активізувала свої дії опозиція. Проте головною причиною політичного фіаско гетьмана Виговського стало оприлюднення в Україні Гадяцької угоди в редакції, ратифікованій польським сеймом. Сенатори вилучили з неї будь-які натяки про незалежність Української держави, погодившись лише на автономію Наддніпрянщини. Немилосердно обкраяна при ратифікації угода була абсолютно



Портрет Гетьмана Івана Вигівського

нежитгездатною. Адекватно розцінював ситуацію і сам Вигівський. Ознайомившись із привезеним польським посланцем її варіантом, гетьман з гіркотою зауважив: «Ти зі смертю приїхав і смерть мені привіз...»<sup>21</sup>.

Крах зовнішньополітичного курсу Вигівського став могутнім катализатором антигетьманських настроїв насамперед на Лівобережжі. Саме тут визріває антигетьманський закат, на чолі якого стояли Я.Сомко, Т.Цицора, В.Золотаренко, М.Филимонович та ін. 19 серпня проти Вигівського виступає Переяслав, згодом повстання охоплює Чернігів, Ніжин, Козелець й інші міста Лівобережної України. Для Вигівського ситуація стає критичною, коли антигетьманський рух перекинувся і на Правобережжя, яке



до цього часу було головною опорою гетьманських сил. За влучним висловом В.Герасимчука, гетьман «за собою не мав нікого, а проти себе всю Україну»<sup>22</sup>. Намагання Виговського втримати кермо влади зазнають невдачі, і Генеральна рада близько 24 вересня обирає гетьманом Юрія Хмельницького.

Стан громадянського протистояння в суспільстві не сприяє продовженню війни з Росією, тому уряд Хмельницького намагається замиритися з царем. Як проект мирного договору пропонуються так звані «Жердівські статті», в яких передбачено поновлення дії договору 1654 р., але із закріпленням у ньому додаткових гарантій українського суверенітету. В цілому, політичні сили, що підтримували Юрія, намагалися пройти між Сцілою та Харібдою польсько-московських претензій на український спадок, «обманюючи та лякаючи в.кор.мил. царем, а царя в.кор.мил.» (як слушно зауважив польський політик).

Однак ще 18 серпня, тобто напередодні антигетьманського заклоту на Лівобережжі, його лідери — наказний ніжинський полковник В.Золотаренко та протопоп М.Филимонович відправили до Путивля Трубецькому лист із запрошення прибути до Ніжина, населення якого було готове скласти присягу на вірність цареві. Повернення царських військ на Лівобережжя та наявність тут сильної промосковської партії істотно послаблює позиції Хмельницького на переговорах з Москвою. Внаслідок цього він змушений спочатку піти на поступки російській стороні стосовно місця проведення переговорів, які відбулися не на Правобережжі, у Трахтемирові (на чому наполягав гетьман), а (згідно з бажанням Трубецького) в одному з центрів повстання проти Виговського — Переяславі, до того ж, оточеного з усіх боків царськими військами. А під час переговорів урядові Юрія не лише не пощастило відстояти Жердівський проект, а й довелося погодитися на запропонований Трубецьким варіант, який передбачав суттєві обмеження українського суверенітету на користь Москви. Зокрема, Переяславські статті 1659 р. забороняли гетьманському урядові без відповідного царського наказу будь-які зовнішньополітичні зносини; також заборонялося без дозволу Москви оголошувати війну чи надавати військову допомогу сусіднім державам; царські ратні залоги на чолі з воєводами вводилися до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава та Умані. Натомість усі козацькі підрозділи виводилися з території Білорусії,

населенню якої заборонялося надалі називатися козаками; Військо Запорозьке не мало права без царського дозволу переобирати гетьмана, а гетьман — полковників і вищу старшину «без ради и совету всей черни».

Таким чином, навіть цей, далеко не повний перелік обмежень українського суверенітету, конституційований у Переяславі, переконливо засвідчує, що через неповних чотири місяці з часу Конотопського триумфу, у жовтні 1659 р., Українська держава втратила свою незалежність. Такою надзвичайно гіркою стала для України розплата за брак єдності в суспільстві, грубі помилки керівництва, насамперед його намагання вирішити соціально-економічні проблеми однієї частини українського народу за рахунок іншої.

<sup>1</sup> Блок М. Апологія истории или ремесло историка.— М., 1973.— С.79.

<sup>2</sup> Там само.— С.79.

<sup>3</sup> Див.: Яковлева Т.Г. Начальный этап Руины: социально-политическое положение и внешняя политика Украины конца 50-х годов XVII века (Дискандистор.наук).— К., 1994.— С.162.

<sup>4</sup> Акты Южной и Западной России.— СПб., 1861.— Т.3.— С.557 (далі: Акты ЮЗР); Архив Юго-Западной России.— К., 1908.— Ч.3, т.6.— С.127, 128; Документи Богдана Хмельницького (1648-1657).— К., 1961.— С.551.

<sup>5</sup> Документи Богдана Хмельницького.— С.551.

<sup>6</sup> Акты ЮЗР.— Т.3.— С.568.

<sup>7</sup> Там само.— С.569-570.

<sup>8</sup> Сибирский сборник.— М., 1845.— Ч.2.— С.56.

<sup>9</sup> Акты ЮЗР.— Т.II.— Прибав.I.— С.682.

<sup>10</sup> Там само.— Т.4.— С.32.

<sup>11</sup> Там само.— С.39-41.

<sup>12</sup> Там само.— С.72.

<sup>13</sup> Цит. за: Грушевський М.С. Історія України-Руси.— Т.10.— С.107.

<sup>14</sup> Акты ЮЗР.— Т.7.— С.187.

<sup>15</sup> Там само.— С.216.

<sup>16</sup> Там само.— Т.4.— С.128-129.

<sup>17</sup> Там само.— С.126.

<sup>18</sup> Там само.— С.130.

<sup>19</sup> Там само.— Т.5.— С.316.

<sup>20</sup> Цит. за: Яковлева Т.Г. Указ. соч.— С.354, 355.



<sup>21</sup> Памятники Киевской комиссии.— К., 1898.— Т.3.— С.350.

<sup>22</sup> Герасимчук В.Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ.— Т.59.— Львів, 1904.— С.16.

## 4-Й РОЗДІЛ

# УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

## ПОЛІТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО ТА ВІРНІСТЬ БЛАГОСЛОВЕННЮ МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО І ВСІЄЇ РУСИ.

*Протоієрей Володимир ЧЕРПАК*

Друга половина XVII ст. виявилася вкрай несприятливою для України. Чвари, розбрат, міжусобиці між козацькою старшиною, інтриги Риму, Москви та Варшави поступово ліквідували українську державність. Народ цей період справедливо назвав «Руїною».

Переяславська угода не виправдала сподівань. Сам Богдан Хмельницький намагався вивільнитися з-під залежності московського царя. Смерть перешкодила здійснити задум гетьмана. Перед смертю Богдан Хмельницький усунув можливих претендентів на гетьманство і, таким чином, звільнив дорогу до булави своєму синові Юрію Хмельницькому. Однак невдовзі для Юрія Хмельницького і його оточення стало очевидним, що він не зможе втриматись на гетьманстві. Старшина умовила Юрія Хмельницького, до часу, зректись булави, і гетьманом був обраний генеральний писар Іван Виговський.

У скрутний і тяжкий час став до правління гетьман І.Виговський. Московський уряд робив усе можливе, щоб усунути з політичної арени Виговського, використовуючи внутрішні протиріччя українського суспільства. Внаслідок чого новий гетьман зіткнувся з полтавським полковником Мартином Пушкарем, котрий хотів його усунути і за допомогою Москви самому стати гетьманом. Мартин Пушкар організовує інтригу проти І.Виговського, пише доноси в Москву, збирає під свої знамена ватаги «люмпенів», декласованих і здеморалізова-



них елементів, які заради шматка хліба грабували населення, трималися по гуральнях та пивоварнях. Цим ватагам Мартин Пушкар обіцяє козацтво.

Заходи Московського уряду щодо обмеження вольностей в Україні викликають страх і невпевненість у старшини та козацтва. Наростає незадоволення своїм становищем у посполитих і чорного козацтва. Ці верстви суспільства хочуть союзу з Москвою, та їх все-таки стримує страх насильного переселення до Московщини.

Після смерті митрополита Сильвестра Косіва українська церква також стала об'єктом московського наступу. Царський посол Бутурлін вимагав підпорядкування нового Київського митрополита московському Патріарху.

Московський уряд уперто наступав на українську автономію. Під приводом оборони Києва він намагається посадити скрізь своїх воєвод, залишивши самоуправління тільки міщанам і козакам, всі ж інші сфери суспільного життя України підпорядкувати нагляду та суду воєвод і дяків.

У таких умовах гетьман Виговський намагається захистити незалежність України і захист цей бачить у рівноправній спілці з Варшавою. Але Виговському стало відомо про переговори Варшави з Москвою з приводу об'єднання в єдину державу і він намагається зберегти автономію України в разі об'єднання Польщі та Московського царства. І Виговський намагається виключити можливість входження України в це об'єднання як складової частини Московщини чи Речі Посполитої. Він розуміє неминучість розриву з Москвою. Гетьману доводиться робити вибір між ворожими Україні сусідами. У цей час велику підтримку надає йому Юрій Немирич, український аристократ, що подав ідею створення федерації Польщі, Литви й України. Україна мала увійти до федерації як рівноправне «Велике Князівство Руське» зі своїм військом, урядом, грошовою одиницею. Незалежність «Руського Князівства» мала опиратися на міжнародні гарантії, але Виговський не мав достатньої сили, щоб змусити Польщу визнати незалежність України.

У 1658 р. польські та українські послы досягли у цьому плані компромісного рішення у вигляді Гадяцького трактату, за яким Київщина, Брацлавщина та Чернігівщина склали Руське князівство і разом з Польщею і Литвою робилися

рівноправними членами Речі Посполитої з широкою автономією. З огляду на незадоволення посполитів, низового козацтва з приводу унії з Римом, Виговський домігся, щоб у пункти Гадяцького трактату були введені вимоги ліквідації унії на терені всього Руського князівства.

Патріотичні намагання гетьмана Івана Виговського нашоувхнулися на опір певної частини суспільства, в основному посполитих, чорного козацтва та деякої частини духовенства. Настрої ці відтворилися у доносах ніжинського протопопа Филімоновича московському цареві.

В Україні розпочинається громадянська війна, вдало розіграна Москвою. Спалахує повстання проти Виговського під проводом полтавського полковника Мартина Пушкаря, полковника Івана Золотаренка та протопопа Филімоновича. На підмогу зрадникам Виговського приходять московські війська. У червні 1658 р. війська Виговського розбивають заколотників Мартина Пушкаря. 28 червня 1658 року війська Виговського у союзі з кримськими татарами вщент розбивають війська князя Трубецького під Конотопом, князь Пожарський був захоплений татарами у полон і за непристойну лайку страчений ханом. Залишився розбитий Шереметьєв, який відступаючи варварськи винищував села, не милуючи старих і дітей.

Політична орієнтація гетьмана Виговського опиралася на його релігійні переконання. Як православний віруючий гетьман намагався дотримуватись постанов і всіх канонів Православної Церкви. Відомо, що свого часу митрополит Київський і всієї Руси Сильвестр Косів не благословив і об'єднання з Москвою, чи то побоюючись, що це об'єднання не буде тривалим, чи то піклуючись про незалежність церкви і Батьківщини. Цей митрополит безстрашно зупиняв царських воєвод у Києві, чинив їм опір і відверто заявляв, що він не складав присяги Московському цареві і Патріархові, і ввійшов в історію як «воюючий святитель». (Промосковські історики пояснюють таку позицію митрополита дворушництвом та побоюванням втратити маєтності. На нашу ж думку, митрополит Сильвестр Косів керувався благом церкви, а не матеріальними розрахунками.)

Митрополит Сильвестр відійшов у вічність так і не благословивши об'єднання України з Московією. За свого життя він перебував на Київському митрополичому престолі як закон-



ний молитвенник і печальник за народ Божий, за свою землю, був духовним вождем українського народу. Святоотецьке вчення про духовне керівництво вказує на велику силу духовного отця та його благословення. Це благословення ніхто не в силі і в змозі відмінити або уневажнити. Отже, Богдан Хмельницький пішов проти волі духовного отця. Але це він розумів і сам. Просто у Хмельницького іншого виходу не було, тому і вдався до тієї злуки, наслідки якої відомі. Згодом вже сам Богдан Хмельницький хотів розірвати з Москвою, але його останньому задумові не судилося здійснитись.

Після смерті митрополита Сильвестра, Москва всіма засобами домагалася висунути на Київську митрополію свого ставленика. Але гетьман Виговський зробив усе можливе, щоб був обраний митрополит без участі і згоди Московського уряду і Московського патріарха. 6 грудня 1657р. на Київську митрополію був обраний митрополит Діонісій Балабан. Новобраний митрополит брав активну участь у відвоюванні прав Української Православної Церкви, а коли гетьман Виговський, відкинувшись від Москви, намагався зберегти принаймні автономію України, то митрополит Діонісій, що брав участь у укладенні Гадяцького трактату, переїхав до Виговського у Чигирин.

Задуми Виговського не здійснились, не знайшов він підтримки серед запорозького козацтва. У скрутний час кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко робить наступ на Кримське ханство, фактично підтримавши цим прихильників промосковської орієнтації. Союз Виговського з татарами був розірваний, а в 1659 р. він зрікається булави на користь Юрія Хмельницького. Недовго утримується на гетьманстві і Юрій, 6 січня 1663 р. він постригається у ченці, а булаву прибирає Павло Тетеря. Іван Виговський стає воєводою Київським, і невдовзі, завдяки інтригам Тетері, його підступно вбивають поляки 18 березня 1664 року.

Обстоюючи права України, її незалежність від іноземних поневолювачів, гетьман Іван Виговський свято і непорушно дотримувався благословення духовного отця — предстоятеля Української Православної Церкви, піклувався про незалежність Київської митрополії, вчинками та діями засвідчив внутрішнє глибоке релігійне переконання та вірність Христу і Батьківщині.

## СПРОТИВ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ПОНЕВОЛЕННЮ В ЧАСИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНИ У XVII СТ.

*Сергій ЗДІОРУК*

XVII ст. навічно яскраво вирізнятиметься в історії Української Держави. Особливий устрій Козацької Християнської Республіки, званої у всій Європі і світі, спричинив поступ багатьох духовних, правничих і духовних феноменів, які й нині нам є доброю опорою, а відтак потребують пильного вивчення та осмислення.

Козаки справді високо цінували православну віру, про що ми маємо досить свідчень, наприклад, у знаменитих літописців козаччини академіка Д.І.Яворницького, О.М.Апанович та ін. Згадаймо, як це було закріплено у одній з перших у світі Конституцій українського гетьмана Пилипа Орлика, яку згодом було прийнято на козацькій Раді 5 квітня 1710 року. Першим же пунктом у ній шло про «святую православну віру східного сповідання», але козаки й духовенство України ніколи не схвалювали підкорення Української Церкви Москві (ст. 13).

Тепер, коли спадають апологетичні шати з акту «воз'єднання України з Росією» трагічного 1654 року, стають відомими факти масового спротиву козаків, особливо духовенства, тому «воз'єднанню». «Але митрополит і печерські люди все ж до присяги (Московському цареві. — С.З) не з'явилися... — пише сучасний дослідник з Київського університету В.І.Ульяновський.— Однак Сильвестр Косів (митрополит Київський — С.З) і київське духовенство були непоодинокі у своєму спротиві. Відмовився присягнути знаменитий полковник Іван Богун та кошовий запорозького козацтва легендарний Іван Сірко... Не склали присяги Кропив'янський, Уманський, Гадяцький, Брацлавський полки, де московських урядовців побили киями... «Між простими людьми виникли значні заворушення, — свідчив сучасник тих подій, чорнобильський протопоп Атанасій.— І серед тієї України стався розкол». Який, як бачимо, не загоївся й досі, бо ж ніякого «воз'єднання» не було.

Адже так звана Переяславська угода є фікцією, легендою. На ній, як це вже добре прояснили дослідники, не було складено чи підписано жодного документу!



Та й як можна було «воз'єднати» те, що ніколи єдиним цілим не було. Загальновідомо, що після розпаду Київської Русі формування Московської держави йшло шляхами зовсім відмінними від українських. А тому можна, в основному, погодитися з професором Ю.Мициком, що союз України й Росії був насамперед військовим, а відтак «відбулося об'єднання двох держав (Росії і України) у своєрідну конфедерацію».

Я ж думаю, що все-таки це було не об'єднання, як того бажав Б.Хмельницький і старшина, а «прислання» України до Росії, оскільки гетьман і старшина склали присягу цареві, а натомість же отримали лиш усні запевнення царських послів про збереження прав і вольностей України.

Зрозуміло, що ці права порушувалися, особливо по смерті Б.Хмельницького. І вже «1659 року Україну, точніше її частину— Гетьманщину, царський уряд перетворив на автономну одиницю в складі Російської імперії, що й закріпили «Переяславські статті» 1659 року» (Ю.Мицик). Саме в цих статтях, підсунутих московськими послами Юрасю Хмельниченку, вперше ставиться вимога, щоб Київський митрополит підлягав Московському Патріархові. Що ці 14 статей фальшиві й не були «Статтями Богдана Хмельницького» ще 1889 року довів російський дослідник-архівіст П.Шафранов.

Мотиви штучного впровадження Переяславської легенди, особливо після остаточного подолання спротиву гетьмана Мазепи, яскраво охарактеризував український історик й ідеолог українського монархізму Вячеслав Липинський (1882—1931): «Як Люблинська Легенда в Польщі, так само Переяславська Легенда в Росії ідеологічно і юридично спасла українську аристократію — по банкрутстві її власної держави— від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут, і там дали нашій аристократії всі права і привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що мовляв вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала». Правдивість такого висновку засвідчена й новітньою історією, коли основна маса населення України була покріпачена радянською імперією, й лише керівна еліта скористалася плодами її рабської праці.

Боротьба за підпорядкування Київської митрополії Москві точилася понад 30 років! За гетьманства Самойловича обрано

Київським митрополитом родича Самойловича єпископа Луцького Гедеона Святополка-Четвертинського. На Соборі було висловлено побажання підпорядкувати Українську Церкву Москві, але Собор такого рішення не прийняв. Супроти цього гостро виступило духовенство, яке розуміло, що залежність буде не номінальна, як від Константинополя, а реальна, але ні українська православна шляхта, ні козацька старшина не протестували. Так розділилися інтереси та переконання українського духовенства й державно-політичного керівництва. У жовтні 1685 року Гедеон з посольством прибув до Москви і в листопаді склав присягу на вірність Московському цареві та Патріархові. 1686 року Константинопольський Патріарх Діонісій зрікся зверхності над Київською митрополією, фактично продавши Церкву-доньку за «три сорока соболей і двісті червоних», про що йшлося в одному з листів Патріарха цареві. Неканонічність цього акту була визнана вже наступного року, й Собор Константинопольської Церкви покарав Патріарха Діонісія, позбавивши його влади.

Через 238 років правне положення Київської митрополії було перевірене Вселенською Православною Церквою. 13 листопада 1924 року в «Патріаршому і Синодальному Канонічному Томосі», яким надавалася автокефалія Польській Православній Церкві, визнано, що «перше відділення від Нашого Престолу Київської Митрополії й Православних Митрополій Литви та Польщі, залежних від неї, а також прилучення їх до Святої Московської Церкви наступило не за приписами канонічних правил, а також не дотримано всього того, що було встановлено стосовно повної церковної автономії Київського Митрополита, який носив титул Екзарха Вселенського Престолу».

Таким чином, розкривається вся брехливість і підступність тверджень деяких нинішніх політиків і церковних діячів про Церкву «козацьких часів». Бо ж підпорядкуванням України Росії, а згодом і Української Церкви Російській шляхом політичних інтриг, підкупів та військової сили, було знищено її як Церкву Національну, котра була небезпечна Російській імперії найперш у політичному відношенні.

Такою ж неправдивою спекуляцією є теза ієрархії УПЦ-МП, ніби Церква в Україні тепер «повертається до того стану, який був у Київській Митрополії до воз'єднання з Московським Патріархатом».



Щодо «воз'єднання», то це вже проаналізовано вище. Щодо мотивів приєднання, з приводу яких теж достатньо шельмувань типу: «Росія взяла під братську опіку менших братів своїх, захищала православну віру» тощо, пошлюся на безстороннього й милого серцю українофобів і ревнителів «єдиної и неделимої» експерта Фрідріха Енгельса.

Аналізуючи національні питання він дійшов висновку: «...Росіяни прагнули завоювати Царгород, царський город, так вони називають Константинополь на своїй мові. Потім багаті рівнини Малоросії збудили в них жадобу анексії». Отже, не «братські почуття» та «віра», а жадоба наживи штовхала до завоювань, і «Росія зовсім не вишукана у виборі засобів».

До речі, соратник К.Маркса також був упевнений в облудливості міфу спасіння «братів і віри». У листі Едуарду Берштейну, торкаючись проблеми «російсько-пансла-вістського обдурювання, він писав: «Запитайте українських селян, яких Катерина також спочатку звільнила від «польського гніту» (приводом була релігія) тільки для того, щоби потім їх анексувати».

А головне, маємо пам'ятати, що Україна ніколи Царгородом завойована не була. Отже, юрисдикція Вселенського Патріарха була дійсно номінальною. Й інша справа — залежність від Москви, від якої була й є пряма політична залежність. Іще одна важлива деталь. Хоча, як зазначають деякі дослідники, «УПЦ на сьогодні вже фактично користується статусом автономної церкви», характерним є те, що визначення «автономна» не включено ні в назву, ні в жоден документ. І це не випадково! Обманюючи довірливих людей епітетами «самостійна і незалежна», РПЦ пильно стереже свої права. Адже існуючі автономні Синайська, Фінляндська, Японська й Критська Церкви визнані як автокефальні. Помісними Церквами Вселенського Православ'я, в тому числі перші три й РПЦ, як окремі церкви саме завдяки офіційному статусові автономії, незважаючи на те, що вони разом узяті набагато менші однієї УПЦ.

Тобто, там, де справа торкається міжнаціонального визнання (так як із державами), негайно проявляється дійсний статус Церкви. На другому році після прийняття Україною Декларації про державний суверенітет до Києва прибула поважна делегація Вселенського Патріархату. Устами її глави, митрополита Халкидонського Варфоломея, вона «розвіяла сумніви» щодо статусу

УПЦ: «На території Радянського Союзу ми визнаємо тільки Російську та Грузинську Православні Церкви». Така оцінка цілком визначає роль УПЦ-МП в становленні Української Держави — вона є реакційною силою, котра перешкоджає Україні утвердитися в свідомості своїх громадян і міжнародної громадськості як самостійній Державі.

Тому, спираючись на досвід Вселенського Православ'я, його святі Канони та, найперше, звичайно, враховуючи свої духовно-історичні надбання, розпрямімося, знайдімо свої сили в своєму народі, тим пошановуючи і своїх предків та відвойовуючи свободи нам нині сущим і грядущим нащадкам.



## 5-Й РОЗДІЛ

### ПЕРША РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ У «КРИВОМУ ДЗЕРКАЛІ»

#### БИТВА ПІД КОНОТОПОМ У РОСІЙСЬКІЙ ПІСНІ «ПОД ГОРОДОМ ПОД КОНОТОПОМ»

*Валерій ШЕВЧУК*

У давній українській поезії я не знаю пам'ятки, яка б оспівала Конотопську битву 1659 року, хоч загалом українська муза того часу чутливо реагувала на визначні події в козацькій державі, і значна частина козацьких битв має своє відбиття в поезії. З Конотопською було складніше: твір мав би бути опозиційний як до Росії, так і до лівобережного гетьманства російської орієнтації, отже в друк потрапити не міг, а коли б він (якщо й був складений) творився приватно, для себе, то шанси зберегтися мав малі, особливо у першій чверті XVIII ст. з її політичним терором Таємної канцелярії, або ж після репресій супроти мазепинців. Згадаймо, що навіть Гадяцький договір мазепинці читали у великій таємниці, як про це згадує Пилип Орлик у своєму листі до Стефана Яворського<sup>1</sup>.

У російській тогочасній поезії такий твір існує, при тому, як на наш погляд, дуже специфічний — читаючи його, не може не скластися враження, що його писано з ідеологічним прицілом та упередженням, тобто Конотопська битва подається тут як одне із змагань росіян із калмиками, башкирами й татарами, і там опущено факт, що основним супротивником росіян було українське козацьке військо, а татари грали роль допоміжну. Таким чином, пісня творилася увіч для політичного камуфляжу, щоб пригасити враження від того неприємного для росіян факту, що царське військо зазнало під Конотопом нищівної поразки не від потужної сусідньої держави, а від своїх підданих: такого в тогочасній моралі нації з імперськими забагами бути не могло. Неприємні факти свідомо або оминалися, або ж камуфлювалися, власне, фальшувалися з певною

політичною тенденцією.

Пісня збереглася у відомому збірнику «Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым» і має навіть нотний запис мелодії, що свідчить: її створено для співного поширення. Уперше збірка Кирші Данилова була видана 1804 року, вдруге — в 1818 році, вже значно доповнена, втретє — 1878 року, за списком Прокофія Демидова. Сам Кирша був, очевидно, сибірським козаком. Автор передмови до другого видання К.Калайдович вважає, що «збирач «древних стихотворений» має належати до перших десятиліть XVIII ст.»<sup>2</sup>, тобто з часу постання Російської імперії.

Розглянемо зміст пісні. За рікою, за селом Соснівкою, під містом Конотопом, під білокам'яною стіною стояло російське військо. Із «чистого поля» на нього, «кабы черныя вороны» з'їжджалися калмики з башкирцями і напускалися татари. Супроти них виїхав князь Семен Романович Пожарський, «на вылазку сопротив татарина и злодея-наездника» (с. 198). Пожарський вступає в поєдинок з татариним і вбиває його. Тоді татари підстрелили коня у князя, і він потрапив у полон. Привели його до хана кримського, який тут зветься «деревенский шишимора». Хан переманює Пожарського на свою службу. Пожарський відказує: коли б він не був зв'язаний, то відрубав би хану голову. Хан наказує повести Пожарського «на высоки горы», зрубати йому голову, тіло посікти на малі частки і розкидати по чистім полі, що й було зроблено. Двоє государевих козаків вибралися потай на ту гору, побачили розрубане тіло і розкидане «по раздолью широкому», зібрали те тіло, поклали у липовий луб і понесли до міста Конотопа. В Конотопі був єпископ, який зібрав попів та дияконів, церковних причетників, наказав тим козакам обмити тіло Пожарського, його поклали в дубову труну, а тіло його тим часом зрослося. Поховали й «пропели петъе вечное тому князю Пожарскому». Оце й усе.

Коли звірити цей фактаж із описом Конотопської битви хоч би в літописі Самійла Величка<sup>2</sup>, який створено приблизно в той же час, що й пісню, можна переконатися, що російський твір на цю тему цілком антиісторичний. Так Соснівка була не село, а річка, відстояла вона від Конотопа, як пише С.Величко, «за милю чи півтори». Сам Конотоп не був у російських руках, отже туди Пожарського не могли принести і там поховати,



місто від 26 квітня по 29 червня 1659 року мужньо обороняв ніжинський полковник І. Гуляницький, там зачинилися Ніжинський та Чернігівський полки, разом 4 тисячі чоловік. «Злодеем-наездником» у цьому випадку були не татари, як подає пісня, а самі росіяни, бо українці обороняли свою землю від ворожого находу. Російський генеральний обоз стояв спершу під Лохвицею, під Конотоп війська Куракіна, саме він очолював військо (у С. Величка — Г. Ромодановський), Пожарського та Львова підійшли пізніше, до цього тут стояв Трубецької із українськими зрадниками-козаками на чолі із І. Безпалим, але взяти міста росіяни не змогли. Але перед цим князь Семен Пожарський встиг себе позначити. Ще з-під Лохвиці Куракін виправив його із значною партією війська до міста Срібне. Тут Пожарський, як пише С. Величко, «тамтешніх жителів одних вирубав, а інших забрав у полон з усіма їхніми набутками»<sup>1</sup>.

Тим часом І. Виговський під Шаповалівкою розгромив «значну партію російського війська». Татар і половину козаків гетьман залишив за рікою Соснівкою, а сам ударив на росіян, учинив «він превелику шкоду військовим людям, що здобували Конотоп і відігнав кінські табуни». Тоді й було вислано супроти Івана Виговського, який був головним керівником битви, князя С. Пожарського, мав той 30 тисяч кінноти, а не вийшов на вилазку, як подає пісня. Гетьман заманив військо Пожарського за грузьку річку Соснівку, тоді на Пожарського «несподівано вибухли із засідки численні козацькі й ординські війська Виговського» й ударили потужним й нестерпним пориванням<sup>2</sup> на росіян. Інші джерела свідчать, що козаки при цьому розбили моста через ріку і загатили її, затопивши долину, — так було відрізано Пожарському шлях до відступу. Росіян було розгромлено дощенту. Пожарського піймали живцем і справді поставили (так і в пісні) перед кримським ханом. Коли ж хан дорікнув йому, Пожарський, як пише С. Величко, «розпалений гнівом, вилаяв хана за московським звичаєм матом і плюнув йому межі очі. За це хан роз'ятрився і звелів тут же перед ним відсікти князеві голову»<sup>3</sup>. До речі, інші джерела свідчать, що хан скарав Пожарського за його напади на Азов, на кримських царевичів — це засвідчив російський тлумач Фролов, що був при страті Пожарського. Потрапив тоді в полон і князь Львов, якого не стратили. Український літописець дає таке резюме

цієї події: «Отак винагороджено було, Бог так зволив, розором та кров'ю війська і його власною невинне пролиття крові сріблянських мешканців і розор міста, що їх учинив Пожарський, бо з тої поразки міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба хто мав крилаті коні». Після того російські війська від Конотопу відступили.

Коли порівняти ці два описи, то бачимо, що в пісні відповідає дійсності тільки те, що російські війська стояли під Конотопом і, що Пожарського покарав на смерть відрубленням голови (а не розсікав його тіло на частки) таки кримський хан. Перше, що впадає у вічі: пісня намагається локалізувати подію, подає похід великого війська Пожарського як вилазку, герць перед боєм прикладається для більшої героїзації, як і перемогу Пожарського у герці (мотив увіч привнесений із інших подібних пісень). Друге: Пожарський веде себе перед ханом по-лицарському, а не по-хамському, як це було насправді: плювати в обличчя й матюкати царя, навіть ворожого, — неприпустимий моральний переступ у тому часі. Третє: смертна кара (цілком справедлива за тодішньою мораллю) подається перебільшено жорстоко, щоб викликати у слухача співчуття до нього. Четверте: «государевим козакам», очевидно, йдеться про козаків І.Безпалого, зрадникам законного українського гетьмана, відводиться роль прислужників: вони викрадають тіло, обмивають його, тобто виконують місію слуг. Духовенство в Конотопі, це п'яте, могло бути тільки українське, але воно не спроможне було ховати Пожарського, бо Конотоп, як ми казали, не був узятий росіянами. Шосте: тіло Пожарського у труні зрослося, тобто йому надається рис святого, хоч це була людина, яка знищила ціле православне українське місто, за що його, як злочинця, справедливо й відверто засуджує Самійло Величко. Сьоме: про велике 30-тисячне військо росіян, яке загинуло в Конотопській битві, не згадується ані словом.

Отже, які висновки можна з цього зробити? Російська пісня була складена з виразно ідеологічною метою, можливо, на урядове замовлення, щоб не тільки локалізувати враження від найбільшої поразки російського війська у другій половині XVII ст., при тому, у першу чергу від українців, а й провести історичну фальсифікацію цієї події, виставивши її як незначний епізод змагань із татарами, «зłodіями-наїзниками», поданий у героїчно-рожевому світлі.



Зрештою, такі препарати історичних реалій російської імперської пропагандистської машини були традиційними й мають свої корені вже в XVII—XVIII ст., згадати хоча б історичні фальсифікації, введені, за волею російського уряду, у киево-печерський «Синопис», витворений у 70-х роках XVII ст., або ж фальсифікацію статей Богдана Хмельницького у договорах російського уряду із Юрієм Хмельницьким; пам'яткою цього і є пісня про Конотопську битву, яку ми тут розглядаємо.

Хто склав її — невідомо, можливо, той-таки Кирша Данилов, принаймні дослідник збірки К.Калайдович припускає, що пісні з реаліями другої половини XVII — початку XVIII ст. могли складатися самим співцем. Заперечимо тільки те, що ім'я Кирша (Кирило), як вважає К.Калайдович, українське, в нашій традиції такої форми цього імені не зустрічається, певніше, що автор належав до російського козацького стану.

Коли ж припустити, що Кирша Данилов склав цю пісню не на замовлення, а від щирого серця, тобто від себе, то й тоді маємо надзвичайно цікаву пам'ятку, що характеризує російську ментальність.

<sup>1</sup> «Основа», нр. 10, 1862 р.

<sup>2</sup> «Древние российские стихотворения собранные Киршею Даниловым», М., 1878. — С. V

<sup>3</sup> Величко Самійло. «Літопис». — К., 1991. — С.250—252

<sup>4</sup> Там само. — С.251

<sup>5</sup> Там само.

<sup>6</sup> Там само. — С.252

## ХТО ВИНЕН: ВИГОВСЬКИЙ ЧИ ЗАПОРОЖЦІ?

Юрій ХОРУНЖИЙ

Йдеться про, здавалося б, не дуже істотну історичну подробицю: як було обрано на гетьмана Івана Виговського. Насправді, на мій погляд, цей момент виявився відправним у всіх подальших стосунках із Запорозькою Січчю, що врешті і призвело до Руїни в Україні...

Зазначимо, що Запорозька Січ була у найтісніших стосунках із полтавським полковником городових (ресстрових) козаків, бо найбільше тікали на Січ саме звідти, тобто запорожці мали багато родичів серед полтавців, а також збували до Полтавського полку свою військову здобич...

На гетьмана обирали саме в Січі всіх попередників Виговського: Сагайдачного, Михайла Дорошенка, Тараса Трясила, Бута, Острияницю і, головне, Богдана Хмельницького (обраний у Микитинській Січі). Обирали за найбільшого збору козаків, велелюдно, на так званій повальній, тобто загальній раді.

Уперше Виговський був обраний на гетьмана у Чигирині 27 серпня 1657 року, на гетьманським подвір'ї, яке не вміщало багатьох, тут зібралася головним чином прихильна до нього старшина Чигиринського, Прилуцького та Вінницького полків, а серед чигиринців — підмогоричені козаки сотника Груші. Не було на Генеральній раді і козаків Полтавського полку та інших, лише їхня старшина. Щоправда, Виговський запросив запорожців до Чигирини на Генеральну раду, але вони закомизилися, бажали, аби ця урочиста акція відбулася за традицією в Січі, або десь на нейтральній смузі, скажімо, на річці Солониці під Лубнами або навіть у Києві.

Кошовий отаман Павло Гомон та Іван Сірко радили січовикам іти-таки до Чигирини і взяти участь у виборі гетьмана на Генеральній раді, але більшість, на чолі з Яковом Барабашем, майбутнім кошовим, вимагала запросити усе Військо Запорозьке на Січ, виявивши впертість, можливо, і недалекоглядність...

Такі не домовилися. Виговський, мабуть, потай радів цьому, бо був невпевний, чи гукнуть його на гетьманський стіл січовики. У гетьманській столиці Чигирині почувався певніше.



Січовики — то була сила і авторитет серед українського народу, зокрема і посполитих і міщан.

Виговський виграв Конотопську битву, бо, значною мірою, йому у тій битві прислужилися татари. Але як тільки вони пішли, основною силою знову стали запорожці, які не були в злагоді з Виговським ще від дня першого обрання його на гетьмана, вважали його незаконним, бо не брали участі у виборах. Хоча новий гетьман і надіслав запорожцям після обрання листа з проханням визнати його повноваження. Отож, з точки зору січових козаків, Іван Виговський не дотримав усіх необхідних за тодішньою традицією козацьких, народних звичаїв і був, висловлюючись сучасною термінологією, нелегітимним гетьманом, державцем. Хоч цей термін давній, латинський, він уживався і тоді...

Можливо, саме це, хоча й не наполягаю на тому, призвело в подальшому до розбрату серед козацтва і Руїни в Україні, було вміло використане московськими політиками.

Державцеві необхідно було дбати і про таку, на перший погляд, нібито несуттєву умову свого гетьманування в Україні, традиційно консервативній щодо поняття демократії, тобто народовиявлення права.

Як він мусив учинити — це інше питання: чи поїхати на вибори на Січ, чи привернути січовиків до себе переконаванням напередодні обрання, чи значним дарунком (до речі, він послав запорожцям опісля три тисячі талярів), обіцянками, які мусив-таки виконувати, скажімо, не прихилитися назад до Польщі, чого найбільше боялися січовики, тощо. Історія, на жаль, не має зворотнього ходу. Тому тільки ми можемо сказати тепер: якби ж то не так, як сталося... Якби ж то обидві сторони виявили мудрість... Усю цю ситуацію я описав ще у 1977 році у повісті «Ясновельможні гетьмани», яка склала історичний триптих під назвою «Коли промовляють фальконети» (Київ, в-во «Молодь», 1988 р.).

## 6-Й РОЗДІЛ

# СУЧАСНІ ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

## ДУХОВНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРОБЛЕМИ НАЦІОТВОРЕННЯ

*Станіслав БОНДАР*

Перманентні соціальні потрясіння, різке погіршення екологічної ситуації, виснажливий психологічний дискомфорт — сьогоденні реалії буття українського народу. Духовне здоров'я нації перебуває під потужним впливом чужих ідеологій, вчень, доктрин і концепцій. Засоби масової інформації вправно маніпулюють суспільною свідомістю, нав'язують сумнівні цінності, сіють фаталізм та зневіру, підривають єдність народу, руйнують фундаментальні підвалини духовної і культурної традиції української людності. Під прогресуючим впливом цих об'єктивних та суб'єктивних чинників триває болісна ломка ментальних та психологічних структур суспільства й окремих індивідів. Тотальна криза гостро відчувається кожною клітиною суспільного організму.

Поляризація верств населення, розшарування за політичними, економічними, національними, мовними, релігійними та статевими ознаками — ще одна прикметна риса сьогодення. Споживацько-пасивні, відсторонено-споглядальні настрої, фаталістично-есхатологічне ставлення до життя призводить до тотального відчуження переважної більшості населення від громадсько-політичного життя країни, економічних процесів, національно-культурного творення. Загальний песимізм, занепадництво, втеча у буденність, самоізоляція, недовіра до всього оточуючого — норма буденної свідомості.

Щодалі на національно-суспільному тлі у геометричній прогресії розплodжуються хирляві постаті «героїв сьогоден-



ня»: морально й соціально неповноцінних, індиферентних скептиків, які діють виключно у вузьких межах практицизму. Такі соціальні інваліди не в змозі здійснитись до боротьби за загальнонаціональні інтереси. Зорієнтовані лише на ті події, ситуації, факти, що заторкують їх особисте життя, такі партикулярні особини звичайно виправдовуються перед собою і оточенням сентенціями на штиб: «А що я можу зробити?», «Хто мене дослухається?», «Я звичайна людина», «Світ не переробиш» тощо.

У вегетативній занепокоєності лише власним добробутом і певною мірою добробутом близьких, їх ідеали, цінності, духовні пріоритети визначені виключно інстинктами самозбереження, здобування їжі, розмноження...

Варто зазначити і те, що в посттоталітарній суспільній свідомості не лише широких верств населення, але й у свідомості владних чинників проглядається відсутність ідентифікації індивіда з державою, а з боку законодавчої, виконавчої та судової влади відсутність ідентифікації з власним народом та вболівання за його долю. Звідси на усіх рівнях державотворча діяльність вдало і невдало імітується, панує повна безвідповідальність.

Чому так, звідки цей духовний параліч? Ці прикметні особливості суспільної психології зумовлені передусім матеріальним зубожінням народу та більш ніж трьохсотлітнім колоніальним станом України, але утворювались вони у глибині тисячоліть.

Психофізичні ознаки українців, їх стереотипи поведінки, особливості національної вдачі, способи реагування на навколишній світ формувались під впливом багатьох чинників, чимало з яких і нині визначають суспільну психологію народу України. Хоча ці соціопсихологічні чинники потребують серйозного вивчення, слід відзначити, що формування етнічного менталітету завжди відбувається у певних геополітичних та соціокультурних умовах. Особливо важливим тут є способи соціального групоутворення.

Землеробство у лісостеповій та степовій зонах України вимагало праці малих соціальних груп. Саме це стало одним з факторів, які спричинили до того що розвинулися такі психофізичні риси як індивідуалізм та повага до кожного окремого індивіда, відразу до деспотизму та авторитаризму

(звідси майже органічне несприйняття абсолютизму та монархізму), дещо гіпертрофована волелюбність, чутливість та беззастережна щирість, а особливо відсутність сталої і тривкої наполегливості у досягненні поставленої мети. У національному й соціальному планах ці особливості національного характеру відіграють, як позитивну, так і негативну роль. Зазначені обставини суттєво заважають консолідації народу, формують індиферентне ставлення до державної влади, політичних лідерів.

Натомність потреба у залученні до землеробства у важких північних умовах великих груп людей, існування великих патріархальних родин та такого соціального утворення як община, сформували у російській ментальності потужну здатність до колективних дій. Це навчило москвитів розумінню необхідності соціальної ієрархії, виробило острах і пієтет перед владою та готовність підкорюватись їй, випрацювало сталі навички послідовних й узгоджених колективних дій, спонукало їх до невпинного «собиранія земель», до праці на утвердження могутньої держави.

Для виведення будь-якої держави з загальнонаціональної кризи завжди необхідні потужні й синергічні загальнонаціональні зусилля мас людей. Таке об'єднання має відбуватися навколо єдиної загальносупільної, загальносмысловиттєвої ідеї. У супільній думці та настроях ця ідея повинна генералізуватись, стати домінантною, набути чіткого сакрального забарвлення, визначити магістральний напрямок сукупних супільних поривань. Немає жодного сумніву, що для українського народу такою ідеєю є українська національна ідея. У націю, як соціокультурну спільноту потрібно (вже вкотре у нашій історії?) привнести спільну й привабливу психологічно-духовну, культурно-матеріальну, політико-економічну мету. На особистістному й супільному рівнях національна ідея має закорінитись у психологічних структурах як національна мрія. Національна ідея, що сягнула народної душі і свідомості переживає друге народження у якості національної мрії, тієї, що існувала споконвіку і яку так і не змогли до кінця витравити поневолювачі з жодного покоління українців, які завжди вимріявали і виборювали свою самостійну й багату державу, мрію, яка повсякчас була сенсом буття нації.

Прицеплення національної ідеї — це одна з найголовніших



проблем сьогодення. На шляху до реалізації цієї мети стоїть чимало перешкод. Треба відзначити, що духовно-ідеологічний клімат України являє собою надзвичайно строкате, аморфне й нестійке утворення, яке підпадає потужним світоглядним й ідеологічним впливам. Так звані ринкові відносини, які є чи не найголовнішим духовно формуючим чинником і компонентом суспільного життя, відливаються у відверте матеріальне білування населення, перетворюються у економічний проміскуїтет. Паралельно утворюється ринок ідей, ідеологій, філософій, вірувань, світоглядів який нахабно накидає споживачеві отруйну продукцію. Найгірші вияви звироднілої західної моралі безупинно інфікують і без того анемічну українську духовну традицію. Відбувається апокаліптична боротьба за розуми і душі.

Квола, удавана націоформуюча діяльність державних чинників, немічні розпорошені потуги патріотичних сил, як це не дивно, створюють у масовій суспільній свідомості позірну картину цілковитих гараздів у цій ключовій ділянці забезпечення національного розвитку, економічного добробуту і духовного здоров'я українського народу. Більше того, певна частина населення сприймає цю імітацію патріотичного виховання як вияв знавіснілого націоналізму та шовінізму.

У світлі сказаного, потрібно бути відвертим перед собою і народом, треба привселюдно констатувати наявність невпинного процесу денационалізації української людності. Саме тому ключовою ланкою утвердження Держави стає духовно-виховна робота.

Політична історія доводить, державотворчі інтелектуально-вольові прагнення торують свій шлях в умовах жорстокої боротьби ідей. Не кожену ідею можна довести посередництвом логічних аргументів. Поруч з усвідомленим сприйняттям ідей та розумових концептів існує несвідоме їх сприйняття. Суттєва роль тут, почасти, належить афективним, емоційно-вольовим компонентам. Сама національна ідея, а тим паче національна мрія, потребує адекватного суб'єкту її сприйняття інтелектуально-емоційної форми та повинна сягнути найінтимніших безсвідомих, архітипних, ментальних структур особи й міцно закорінитись в них.

Колективне безсвідоме українців, як вже зазначалось вище, не є добрим ґрунтом для такого засвоєння. Викорінюваний

з генотипу нації вроджений мотив боротьби-виживання є прямим наслідком збігу геополітичних факторів та впливу колоніальних ідеологій.

Природний добір полягає в тім, що слабкі особини гинули в процесі боротьби, виживали сильніші. Перманентні військові змагання, та імперська політика винищення, репресій, підкупу активних й вольових представників нації призвела до феномену протиприроднього добору — добору за поведінкою. Під протекторатом Литви, Польщі, Московщини й Росії гинули кращі предстаники чоловічої статі, виживали покірні угодованці й колаборанти ті, чия поведінка відповідала імперським очікуванням поневолювачів. Порівняймо українське «Покірне телятко дві матки ссе» з відомим спартанським «На щиті або зі щитом». Від татаро-монгольського лихоліття зі швидкістю розповсюджувалась рабська й холуйська психологія, емоційно-вольова слабкість. Саме у сім'ях яничар та підтакувачів виплоджувались національні імпотенти. У свою чергу останні відтворювали ще більших конформістів.

Усе це спонукає національно свідомі сили переламати ганебний стан речей, здійснити на найвищій щабель притлумлену й зневажену національну гідність, переконатись самим й переконати світ в унікальності української сутності.

Для досягнення кінцевої мети — побудови могутньої, економічно й духовно багатой держави потрібно будь-якою ціною виконати комплекс невідкладних заходів, віднайти найбільш ефективні способи корегування суспільної свідомості.

Досвід багатьох країн світу, які вирішували схожі завдання, показує, що у такій роботі провідна роль має належати державі. Саме державні інституції покликані виробити програму комплексних досліджень інтелектуально-психологічних особливостей українського народу. Розрізнені, у більшості своїй аматорські й нескоординовані розвідки щодо такої проблеми повинні перерости в цілісну й самостійну галузь гуманітарних знань — науку про українців. Доцільним виглядатиме об'єднання найкращих науковців філософської, психологічної, соціологічної, релігіознавчої, етнологічної наук в Інститут досліджень національного характеру українців. Створення такого інституту дозволить проводити широкомасштабні, порівняльні дослідження національної вдачі, національного духу, національної психології, специфічних рис



та особливостей українців та інших народів. Теоретичні розробки й практичні рекомендації цього інституту поставлять на науковий, об'єкти вний ґрунт знання про українців, що уможливить здійснення наукової програми національного виховання та задовольнить природний інтерес українців до самопізнання, надасть їм можливість порівняти себе з іншими націями, етносами та національно-культурними спільнотами. Це викличе в українській людині бажання виплекати в собі найкращі національні риси, усвідомити власну тотожність й відмінність від інших, дозволить усвідомити й пережити свою єдність — єдність духу, крові, роду та землі. Національний самоаналіз віділиться у форму історичної самосвідомості нації, кожен матиме можливість ясно побачити унікальність української історичної традиції та способи й форми втілення й буття її в сьогоденні. Так буде збудовано базис для формування чуття національної ідентичності, народиться «чуття єдиної родини». Почуття національної єдності відповідно спричинить до ідеологічно-культурного забезпечення духовного й матеріального злету, а це, у свою чергу, позбавить нас комплексу культурної, науково-технічної периферійності.

Відомо, що духовні пріоритети формують духовний світ особи й духовний світ суспільства. Від їх змісту залежить майбуття нації і держави. Внутрішня самоповага й почуття гідності викличе до нас повагу інших народів.

Будь-яке виховання і освіта у державотворчому ракурсі мають національно-державний інтерес лише тоді, коли вони спрямовані на формування національної свідомості та соціалізацію молодшої генерації, на те щоби перетворити знання у внутрішні переконання й почування, на окреслення сталих національно-соціальних орієнтирів. Націосоціальний індивідуалізм молоді загрожує буттю національної спадкоємності. До критичної межі потоншується сув'язь поколінь, космополітизм та найгіршого штибу універсалізм просякує піддатливу свідомість дітей та юнацтва. Враховуючи специфіку національного характеру та чеснот, потрібно розробити й запровадити абсолютно нову систему національно-громадського виховання, яка буде спроможною ствердити систему національних цінностей. Через формування почуття долученості до найбільш позитивних й престижних рис нації маємо підвищити рівень національної самооцінки, надати усвідомлення

власних національних й громадських прав і обов'язків, прищепити внутрішню потребу в безпосередній участі державотворчій діяльності, формуванні політичної й громадської структури держави, упевненість у здатності прямого впливу на законодавчу і виконавчу влади, політику громадських організацій та партій.

Національні цінності варто прищеплювати на самих початкових етапах соціалізації особи. При ранньому (з 3-4 років) національному і соціальному вихованні відпадає необхідність у державному, соціальному й духовно-культурному контролі над дорослою людиною, адже нормативно-ціннісна структура індивіда вже позитивно сформована і функціонує переважним чином не зовнішнім примусом, а внутрішнім самоконтролем. При такій системі раннього виховання молодшої генерації з одного боку та вихованням дорослих з другого, будуть витворені синергічні дії поколінь. Дорослі виховуватимуть молодших, а молодші спонукатимуть до державотворчої діяльності старших. Така система виховання й освіти, спрямована на утвердження національного світогляду, викликає почуття дружби, справжньої співчутливості, взаємодопомоги та дисципліни. Вона здатна сформуванати не лише носіїв, але й творців духовної традиції.

Особливе значення у вихованні почуття інтимної долученості до рідного народу, до вчинкової активності, спрямованої на його розвій, є участь у загальнонаціональних та регіональних святах, політичних компаніях, акціях, робота у добродійних, просвітницьких, екологічних організаціях. Завдяки цьому активізуються механізми внутрішнього співпереживання й саморефлексії, внутрішній світ індивідів наповниться новою мотивацією і ієрархією мотивів. Тут переважатимуть мотиви відповідальності перед соціумом, нацією і державою. У цьому плані необхідна якомога більша кількість національно аганжованих дитячих та юнацьких організацій. Тут у соціальній взаємодії з безпосереднім оточенням, яке на практиці вчиться сповідувати й сповідує національні ідеали та цінності, у молоді сформується шар національної самосвідомості. У такому середовищі людина зливається з національною ідеєю, привласнює її, стає її речником, втіленням і носієм національного духу. Проведення історико-політичних виховних уроків, конкурсів, диспутів, вікторин, зустрічей з носіями національної пам'яті



виховує історизм мислення.

Для зденаціоналізованих обивателів, що не отримали миттєвих благ від незалежнення України й з тугою згадують Радянську Україну, національна ідея може бути донесена лише через опосередковані механізми та індивідуальні форми роботи: лекції, бесіди, дискусії, вечори запитань та відповідей. Потрібно дійти до кожного громадянина та допомогти йому відчутти здатність крізь призму національних та особистих інтересів досягнути суті політичних подій в Україні.

Досвід держав, перед якими стояло завдання форсованого розвитку національної самосвідомості, стверджує важливість дотримання існуючих та створення нових національно-державних ритуалів. У багатьох країнах особливу увагу приділяють святкуванням проголошення Дня Незалежності, військових перемог та інших визначних подій. Варто запроваджувати ці традиції в Україні. Існує реальна можливість створити на базі функціонуючого Українського Державного Музею Великої Вітчизняної Війни Храму Героїв Полеглих за Батьківщину, де відбуватимуться церемонії поклоніння національним героям. День поклоніння полеглим героям варто проводити на загальнонаціональному рівні, за участю найвищих посадових осіб держави, церковних ієрархів, лідерів політичних партій та військових. Церемонії поклоніння полеглим героям викликають почуття їх обоження і мають супроводжуватись поминальними релігійними службами по всій Україні.

Рівень економічного розвитку України, а особливо рівень політичної свідомості народу, примушує глибоко задуматись над доцільністю побудови політичного ладу нашої держави на зразок західних демократій.

На моє глибоке переконання, національний добробут в умовах в яких опинилась Україна неможливо побудувати на ґрунті демократичного порядку виборів законодавчої та виконавчої влади. Сумний п'ятирічний досвід животіння незалежної України, під час якого було двічі обрано Верховну Раду, двічі Президентів безперечно доводить облудність та антинародний характер запроваджуваної й діючої політичної системи.

Культивована окупаційними урядами протягом сотень літ аполітичність українців ще багато десятків років дозволить потужним світовим економічним та політичним силам ззовні

диктувати нам свою волю, а вправним номенклатурникам й демагогам та «українським» торбохватам, зі середини посідати відповідальні пости й безсоромно грабувати свій наївний електорат, приймати дебільні, або ж продиктовані економічним і політичним лоббі, антинародні й антидержавні закони. Політичний інфантилізм «суверенного» у своїх симпатіях охлосу є новітнім міфом суспільної свідомості. Складається враження, що живемо при народному самоврядуванні й демократії. Насправді ж «демократичний» виборець не голосує взагалі або голосує за вправних популістів, що обіцяють золоті гори й легкі шляхи відродження. У своїй переважній більшості обрані і призначені посадові особи, які природньо мали би бути кривно зацікавленими у добробуті народу, плекають виключно ідеологічні і матеріальні інтереси.

Відсутність внутрішньої дисциплінованості у народу, абсолютна безконтрольність законодавчої й виконавчої влади, криміналізація суспільства й правове безладдя, безпрецедентне пограбування національних природних й матеріальних багатств вимагає приходу на політичну арену нової, потужної політичної сили — противаги існуючому тотальному свідомо створеному хаосу.

Втрата у підневільні часи української родової аристократії та справжньої української інтелігенції, катастрофічно позначилась на національній долі. Звідси повстає завдання реставрації аристократії й монархії в Україні. На щастя ми маємо кількох високодостойних нащадків колишніх монархів України. Майбутній монарх, що обов'язково має посісти гідне місце в політичній системі України, як нащадок і носій традиційної народної моралі, незалежний від політичних пристрастей, кар'єрних та будь-яких матеріальних зацікавлень, відіграв би роль справжнього батька нації, її совісті, символу й духовного стрижня.

Традиційні уявлення про владу у колективному безсвідомому завжди асоціюються з тайною. Особа верховного правителя у народній уяві повстає в ореолі святості. Нинішні перші особи країни, за своїми особистісними рисами, багато в чім не відповідають вимогам звичайним для державних лідерів цивілізованої країни. У державі має з'явитись вповні наділений належними якостями та яскравими харизматичними рисами владний чинник, який у суспільній свідомості сприйматиметься як особа надприродна, надлюдська, як втілений ідеал нації.



Здобувши усенародну любов та довіру монарх, на ґрунті тих же любові й довіри, консолідує нарід. Своім моральним прикладом, людяністю, українськістю, християнкістю він слугував би духовним взірцем. Його вагоме слово могло би присоромити зарозумілих чиновників, допомогало би вирішенню численних суспільних конфліктів та протиріч між владними чинниками, партіями, конфесіями й церквами та іншими інституціями.

Особливо важливою була б роль монарха у військово-патріотичному вихованні. Майбутні воїни складала би присягу на вірність народу й монарху, як верховній особі нації. Культ військової звитяги, культ воїна, культивування найкращих військових чеснот, під егідою монарха здатні реанімувати унікальні козацькі традиції, відродити одвічне прагнення воїв до слави і перемоги до жертвовного самозречення задля Батьківщини.

Кожен народ, що воліє жити в добробуті, у сильній й славій державі чекає від продуцентів духовних й матеріальних цінностей сильного духовно-матеріального проводу, й особливо великої містичної релігійної сили, організованості, дисципліни. Таким інститутом, що зосереджує у собі перераховані чесноти, специфічним типом соціальної взаємодії, стабільною, функціонально інтегрованою організацією є церква. Користуючись великою повагою у суспільстві, як продуцент та носій суто національних і універсальних загальнолюдських норм, релігія й церква ушляхетнює людські чуття й інстинкти, надає законні й обов'язкові норми моралі, репрезентує народні уявлення про добро, виступає духовним борцем з будь-якою анархією та руйнівними силами. За своєю суттю християнська релігія завжди акцентувала доконечну потребу в діяльному, практичному втіленні свого вчення. Духовно-практичний характер християнства вимагає прямої й послідовної дії, духовного й опосередкованого ідейного втручання в усі сфери соціального буття. Церква є нині чи не єдиним соціальним інститутом, якому ще довіряють громадяни. Вона здатна перебрати на себе ті державо й націотворчі функції, які нині не виконують держава, армія, сім'я. Насамперед, це місія духовного виробництва, людинотворчого відтворення. Впливаючи через духовні мотиви, ціннісні орієнтації, психологічні установки на усі сфери суспільного життя, церква привносить у суспільство й людські душі ідею святості. Знаходження, за допомогою релігії, втрачених смислових орієнтирів, подолання

соціальної дезінтеграції, проповідь гармонійного устрою суспільства, злагодження інтересів спільнот, соціальних верств — прямі суспільнозначимі соціальні функції церкви. Такого роду діяльність церкви, спрямована одночасно на виведення суспільства зі стану соціального аутизму та внутрішньої духовної еміграції. Важко переоцінити роль релігії й церкви в мобілізації суспільства на духовні й матеріальні звершення. Діяльність національно орієнтованої церкви сприяє відновленню складових частин державно-національного життя, популяризації народно-релігійних свят та обрядів. Каталізацією національного життя соціуму, проповідництвом розвою національного життя, вихованням молоді, одухотворенням педагогічного процесу, може й повинна прислужитись церква справі національного виховання громадян України.

Українську державу можна побудувати лише при неодмінній умові сформування громадянина спроможного до цілковитого зосередження усіх сутнісних сил, цілковито перейнятого проблемами понадситуативної й понадпрофанної задачі державотворення, активного, творчого й свідомого, здатного ставити й вирішувати суспільні смисложиттєві завдання.

Поряд з завданням політичної консолідації нації має виникнути й ширитись рух індивідуального опору. Кожен, хто стоїть у обороні морально-етичних, соціально-економічних, військово-політичних, духовно-культурних інтересів українського народу за своєю суттю є духовним воїном, партизаном, повстанцем, що діє у виключних, екстраординарних обставинах, у ворожому оточенні і сам обирає форми, методи та правила боротьби. До такого роду самопочуття й самооцінки має прийти кожен, хто відчуває невиситиму жагу у служінні, рідній нації. Індивід, окрема особа, незалежно від його бажання, є складовою частиною національного організму, саме тому він не має права на алібі в національному бутті, він зобов'язаний вважати національну долю особистою.



## УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ — ГОЛОВНИЙ НАПРЯМОК ВИХОВНОЇ РОБОТИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Генерал-майор Григорій ТЕМКО

*«Єдина країна в світі, де не викладалась в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим... — Україна. Другої такої країни на земній кулі немає. Де ж рождатися, де ж плодитися дезертирам, як не у нас. Де ростити слабодухим і запроданцям, як не у нас. Не вина це дезертирів, а горе. Не судить, а просить прощення і плакати за погане виховання, за духовне каліцтво у великий час».*

О. Довженко

Ці глибокозмістовні слова, сказані О. Довженком у тяжкі, буремні роки Другої світової війни, і сьогодні, і завтра, і ще довго будуть зберігати свою актуальність. Ми повинні вишести для себе уроки не тільки із нашої трагічної історії «за погане виховання, за духовне каліцтво», а також із війни, яку веде Росія в Чечні. А найголовніше — виховання молоді привести у відповідність з національними інтересами Української держави.

Останнім часом певні політичні та громадські організації, окремі політичні лідери, кожний зі своїх міркувань, поглядів та інтересів, у парламенті, на сторінках преси досить активно дискутують питання «департизації», «деполітизації», «деідеологізації» армії молодшої Української держави. Метою цих дискусій є одне: зробити все, щоб армія не стала знаряддям політичної боротьби за владу. Як показує досвід багатьох демократичних держав Європи, Америки і Азії, їхні збройні сили департизовані і майже не втягуються у боротьбу за владу.

Якщо з першою тезою можна погодитися, то з приводу «деполітизації» та «деідеологізації» варто подумати, чи все так складатиметься в житті, як комусь хотілось би? Необхідно пам'ятати, що є внутрішні і зовнішні, суб'єктивні та об'єктивні фактори, які впливають на будівництво і розвиток держави та її Збройних

Сил.

Тому, на мій погляд, доцільніше говорити не про «деполітизацію» та «деідеологізацію» Збройних Сил, а про те, які політичні та ідеологічні вартості ми повинні виховувати у військовослужбовців і яким політичним та ідеологічним цілям мають служити Збройні Сили України.

Таким чином, гасло «армія поза політикою» треба сприймати тільки в тому розумінні, щоб армія була приведена у відповідність з демократичними законами держави і не служила знаряддям боротьби за владу. Тому що будь-яке господарське, економічне чи інше питання, якщо його не вирішувати, переміститься в політичну площину і набуде політичного чи ідеологічного забарвлення.

Розгляньмо, чи є підстави стверджувати, що Збройні Сили України будуються без ідеологічного ґрунту, а ідеологія якась «незрозуміла і аморальна».

Для того, щоб надалі був зрозумілим зміст та напрями ідеологічної роботи на виховання військовослужбовців у Збройних Силах, нагадаємо, що включає в себе поняття ідеологія.

Ідеологія — система політичних, правових, моральних, релігійних, естетичних, філософських поглядів, ідей, які відображають у теоретичній формі ставлення людей до навколишньої дійсності, один до одного, а також служать зміцненню розвитку суспільних відносин або їх заміні.

На мій погляд, в українському суспільстві ідеологія існує, є ідея, є політичні течії, суспільна думка, є законодавча база, але на сьогодні в нашій державі нема системи державного ідеологічного виховання. Потрібно створити єдине державне керівництво ідеологією та виробити механізми реалізації ідеї від дитячого садка, сім'ї, школи, навчального закладу, служби в Збройних Силах і до верхніх щаблів держави, на всіх структурних рівнях системи.

Система поглядів на необхідність мати свою власну державу в українському суспільстві виникла давно. Ідеологію українського самостійництва виробляли і розвивали видатні теоретики, письменники, вчені, зокрема Т. Шевченко, І. Франко, М. Міхновський, В. Липинський, Д. Донцов та інші національно свідомі представники українського народу.

1 грудня 1994 року народ України відзначив третю річницю всенародного референдуму. Подія ця залишилась майже



непоміченою в політичному житті сьогодення. Але політичне і ідеологічне значення її велике. По-перше, референдум підтвердив постанову Верховної Ради стосовно прийняття Декларації про державний суверенітет України і проголошення Акту про незалежність України. По-друге, відповідно до міжнародних правових норм референдум підтвердив правильність ідеї самостійної, соборної України.

«Продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими актами, виконуючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України. Територія України є неподільною та недоторканою», — говориться в Акті проголошення незалежності України.

Ми вступили в епоху державотворення, а тому потрібне подальше ідеологічне обґрунтування незалежності, соборності, самостійності України та шляхів її захисту. Іншими словами, потрібно утвердження державницької ідеології.

Україна — це багатонаціональна держава. На її території проживає понад 110 національностей. Разом з українцями вони становлять народ України. Тобто до української нації можна зарахувати людей не тільки за етнічним походженням, кровно-генетичною спорідненістю чи записом у документах, а передусім за їхнім духовно-емоційним зв'язком, спільністю мети, єдністю мови, культури, інтересів, цілеспрямованою діяльністю в різних суспільно-політичних сферах.

Саме результати референдуму 1 грудня 1991 року підтвердили правильність такого визначення української нації, про що свідчать такі цифри: на той час в Україні мешкало 72% українців (етнічних), а проголосувало за право на існування незалежної Української держави 91%. Таким чином, майже 20% населення неукраїнського походження виявило свій духовно-емоційний зв'язок з Україною і її народом. А тому цілком логічним, на мій погляд, слід вважати вживання понять український народ і народ України як синоніми.

Разом з тим, це не позбавляє людину можливості спілкуватися з іншими людьми мовою його батьків. Про що свідчить досвід США і європейських держав.

Як свідчить історична практика, існуючі держави в своїй

більшості приблизно відповідають території розселення тієї чи іншої нації, а держави завжди виникають на певній національній території. Це свідчить, що населення, яке творить державу, в своїй масі є етнічно однорідним. Держава захищає інтереси свого народу в межах (кордонах) даної території, оберігає її багатства від зазіхань інших держав.

Держава є порядкуючим інструментом політичних процесів. Якщо в державотворчому процесі бере участь багато націй, то це просто означає, що одна сильна нація творить державу, певним способом залучивши до цього інші нації. Так, наприклад, США створили англосакси за участю представників інших націй. Англосакси були сильною більшістю, тому ця держава має виразний англосакський характер.

Державний устрій формується волевиявленням нації відповідно до існуючих реалій. Устрій може бути залежний від зовнішніх та внутрішніх обставин, культурно-психологічного стану нації тощо.

Враховуючи досвід Збройних Сил передових європейських держав, ми повинні виховувати у військовослужбовців свідоме розуміння необхідності захисту демократії. Мої опоненти можуть заперечити: як можна захищати те, чого немає? Це так, але потрібно захищати вже й ті невеличкі здобутки, досягнуті на цьому шляху. Військовослужбовцям потрібно роз'яснювати переваги демократичної системи над тоталітарною, підкреслюючи, що демократія немає нічого спільного з анархією, як дехто це хоче видати.

Ми повинні роз'яснювати, що демократичні засади суспільного життя є найбільш досконалими, бо дають можливість широкого розвитку особистості та спільноти.

Державна ідеологія повинна мати максимально широку ідейну платформу і відображати інтереси всього суспільства. Вона не може замикатися на чомусь обмеженому, служити інструментом реалізації політичних, економічних, культурних чи релігійних цілей якоїсь однієї частини населення і придушувати права і потреби іншої частини.

Державна ідеологія базується на найбільш загальних, спільних для всіх громадян цінностях, на об'єднуючих, а не роз'єднуючих засадах. У її основі не може також лежати щось дуже конкретне чи суто матеріальне.

Для чого нації творять держави? Кожна нація має свою



духовність, свою культуру, свою окрему волю, що неминуче породжує різні національні традиції та звичаї, які потребують організаційного оформлення. Внаслідок саме цієї потреби у надрах національної спільності уворюється досить чітка організація суспільного життя. Нація створює внутрішню систему взаємозв'язків, які відповідають її природі і дають можливість повнокровного розвитку. Усе це у своєму найвищому розвитку називається державою. Вона виникає сама по собі як природний рух самоствердження певного етносу. Держава стає також гарантом суспільного порядку та прав особистості.

Окрім того, на організаційні структури держави покладені дуже важливі функції захисту кордонів країни від ворожих дій.

Держава є своєрідним інструментом, завдяки якому нація має змогу ефективно блокувати розвиток небезпечних для неї подій, викликаних зовнішніми чинниками на культурному, економічному, політичному чи військовому напрямках.

Таким чином, бачимо, що держава є своєрідною формою впорядкування життя нації. Організаційна система держави повинна спиратися на демократичне волевиявлення, енергію, творчість нації.

Форма державної системи повинна бути не статичною, а гнучкою. Це диктується тим, що все навколишнє життя перебуває в русі, і в світі неможливо жити не змінюючись. Хто втратив здатність до самооновлення, той приречений на смерть. Отже, державний устрій необхідно постійно вдосконалювати.

І тут головною проблемою є пошук критеріїв змін. На що орієнтуватися, здійснюючи зміну державної організації? Отже, якою ж повинна бути державна ідеологія? На що вона має спиратися і які пріоритети відстоювати?

Законодавчими актами України передбачено, що такими критеріями є воля народу України будувати свою незалежну, демократичну і правову державу.

Уже в Декларації про державний суверенітет України говориться, що держава — Україна буде демократичною, правовою і конституційний устрій якої ґрунтується на визнанні прав людини. Людина постає як найвища соціальна цінність. І природньо, що орієнтиром і провідною функцією держави має бути забезпечення прав і свобод людини як пешооснови існування і поступального розвитку суспільства, ідеалом якого є гуманізм.

Вартості державницької ідеології мають виразно духовний

характер. Адже тільки духовне може глибоко проникати в серця людей, єднати їх невидимими нитками в єдине ціле, творити, з поділеного на групи населення, велику людську спільноту, різне робити єдиним.

Державницька ідеологія так само, як і держава, спроможна утримувати в своїх межах найрізноманітніші суспільні групи: політичні, культурні, релігійні та інші течії, єднати в своїх надрах найрізноманітніші світоглядні та політичні напрями.

Оскільки державу створюють люди з відповідними національними ознаками, то нація є душею держави, її внутрішньою силою. Відповідно державницька ідеологія повинна мати національний характер. А це означає, що в її основі також повинні лежати інтереси нації, що в кінцевому результаті називається нацією (а людина без національної аури — це просто нереально). Взагалі в державницькій ідеології нація і держава є майже синонімами, тому що ідеологію можна назвати національно-державницькою. Якщо це так, то не так вже й важко зрозуміти, що в армії повинна бути національно-державницька ідеологія.

Ідея нації-держави об'єднує все суспільство, незважаючи на чисельний розподіл людей за фаховими, політичними, світоглядними, релігійними та іншими ознаками. Головним у цій ідеї є свобода нації, гарантом чого виступає держава. Тому всі заходи на утвердження держави неодмінно мають бути спрямовані на розвиток і духовне зміцнення нації, яка в свою чергу служить джерелом сили держави. Сильна нація формує міцну державу, міцна держава сприяє утвердженню нації.

З цього випливає, що Українська держава створена українцями для реалізації своїх національних інтересів, як рівно для здійснення легітимних потреб усіх інших народів, котрі проживають на території України.

Об'єднання нації і держави створює ґрунт для виникнення національно-державницького патріотизму, себто почуття відданості Україні всіх громадян незалежно від національності. Цей патріотизм надзвичайно важливий для армії, тому що дозволяє влитися в українську спільноту громадянам інших національностей і тим самим зміцнити українську державу.

Формування такого почуття, такої відданості національно-державницькій ідеї серед громадян Української держави, в тому числі й серед військовослужбовців ЗС України, робить цю державу міцною і непохитною.



Національні інтереси України, поряд з іншими, також повинні забезпечуватись науково обґрунтованою, державною воєнною політикою, яка сьогодні знаходиться в процесі становлення і розвитку.

Так, у Воєнній доктрині говориться, що Україна не ставиться до жодного народу як до свого ворога, ні за яких обставин не розпочне військових дій проти будь-якої держави, якщо сама не зазнає агресії, керується принципом оборонної достатності.

Ідеологічний зміст воєної політики України викладений у статті II Закону України «Про Збройні Сили України». У ній говориться, що виховання військовослужбовців у Збройних Силах України проводиться на національно-історичних традиціях українського народу.

Перефразовуючи відомий вислів англійського політика минулого століття лорда Г.Пальмерстона, правильним було б твердження, що Україна не має постійних союзників або ворогів, в неї є постійні інтереси. Національні інтереси визначаються українською національною ідеєю — відродження державності, політичних інтересів, які зуміють захистити її суверенітет, територіальну цілісність, забезпечать економічний розвиток і стабільність соціальних відносин. Як на мій погляд, в Україні сьогодні концепція національної безпеки держави потребує суттєвого удосконалення, а поняття «національні інтереси» — чіткішого юридичного визначення. Необхідно також визначити загрозу цим інтересам, а також змодулювати сили і засоби усунення цієї загрози.

Я хотів би, щоб читачі мене зрозуміли правильно. Я не закликаю вас формувати «образ ворога», але, разом з тим, ми не маємо права замовчувати правду про те, що робиться в сусідній державі. Тим більше, як говорить депутат Російської Думи О.Невзоров, хто хоче незалежності, той нехай дивиться на зруйнований Грозний. Тож давайте подивимось, проаналізуємо й зробимо свої висновки.

Ми повинні також сказати правду військовослужбовцям, що у нашого сусіда на Сході нині розвиваються тривожні і негативні тенденції. Дуже велика вірогідність того, що до влади там прийдуть ультрарадикально настроєні шовіністичні сили, які будуть вести мову про відновлення Російської Імперії в кордонах 1913 р. Ми себе повинні від цього захистити. Тому потрібно виховувати у військовослужбовців свідоме ставлення до

необхідності захисту територіальної цілісності та неподільності України зі зброєю в руках. Треба сьогодні думати на кілька років уперед, а не жити тільки сьогоднішнім днем.

Із часів Фуکیدіда міжнародне життя орієнтувалось на силову політику, на стосунки, де панує закон джунглів. Як свідчить історична практика, події в Чечні, на Кавказі і в Югославії, сила, на жаль, так і залишилась головним арбітром у міжнародних стосунках. Слабкі знаходяться під владою сильних, тих, хто може військовими засобами нав'язати свою волю, примусити «сусіда» працювати на себе.

Крах біполярного світу, розвал СРСР і соціалістичної системи зробив анархічною структуру міжнародних відносин, виник своєрідний правовий вакуум. Думка філософа Гоббса про те, що «за відсутністю сили, здатної викликати страх, люди живуть в стані війни», багато в чому пояснює феномен війни і воєнних конфліктів на початку 90-х років. Час ліберального віку ще не настав. Схоже, що третє тисячоліття, Новий рік і Різдво Христове багато людей зустрічатиме в окопах зі зброєю в руках, а не в соборах, дивлячись на різдвяні свічки.

«Право сили» — категорія суб'єктивна, але, в залежності від національних інтересів, воєнної могутності, абсолютизує прагматизм міждержавних стосунків. Право сили — це зло!

Силові структури отримують санкцію на будь-які протиправні дії з використанням зброї. Послідовники маккіавелізму вважають моральним первинність благополуччя для більшості, ігноруючи право слабкої меншості. Як наслідок — насильство, політика війн всебічно заохочується і знаходиться в епіцентрі світових подій.

«Сила права» — це норма цивілізованих міжнародних стосунків, які значно складніше виконувати, ніж грати м'язами, брязкати зброєю. Ми є свідками подій у Прибалтиці, Придністров'ї, на Кавказі і в Чечні, де порушуються права людини, міжнародне право в ім'я «жизненно важных интересов Российской Империи».

Хоч Росія й підписала всі міжнародні угоди про права людини, про визнання територіальної цілісності України, Президент Російської Федерації Б. Єльцин заявляє, що «Севастополь был, есть и будет российским», а мер Москви пан Лужков об'явив, що Севастополь є 11-ю префектурою Москви.

Особливу небезпеку несе те, що ці заяви знаходять підґрунтя



в місцевих проімперських, проросійських силах в особі лідера РДК О.Круглова. Депутат Верховної Ради Криму О.Круглов, виправовуючи війну Росії в Чечні, закликає «навести порядок и в отношении главной базы Черноморского флота — Севастополя и всего Крыма». Він радить кращим керівникам Російської Федерації: «Лучше не оттягивать решение проблемы, как случилось в Чечне». Ось так, не більше і не менше. Круглов закликає до війни проти України, а прокуратура України не притягує до відповідальності цього політикана. Якщо всі ці заяви проаналізувати, порівняти з практичними діями Президента Республіки Крим Ю.Мешкова та Кримського парламенту, то можна знайти відповідь на запитання, чому вони до цього часу не привели свої рішення у відповідність до українського законодавства. А може тим самим створюється «єдиний фронт від Криму до Москви проти України», як то вже було в 1918—1919 рр. за сценарієм В.І.Леніна?

Це свідчить про те, що Україна є для Росії та деяких інших держав сферою «жизненно важных интересов», що Росія не збирається бути «задвинута» в глибину Євразійського континенту та погіршити своє геополітичне положення. Крим, Севастополь для Росії — це доступ до акваторії Чорного моря, за який вона, будучи імперією, боролася з часів Петра I.

Це є одним із факторів, який створює воєнну загрозу Україні.

Війни на Кавказі і в Чечні замикають «дугу конфліктів», які відбуваються навколо України і тривають так давно, що люди звикаються з ними і втрачають гильність. А Кавказ — це відкрите вогнище, де проходять кровопролитні бої.

Результатом цих трагічних подій є десятки тисяч убитих, поранених, інвалідів, калік. Мільйони людей, залишившись без даху над головою, змушені були виїхати в інші держави та регіони.

Воєнна політика України, щодо війни на Кавказі опирається на принцип невтручання. В той же час, важливо не опинитися в полоні чужої великої політики, яка гріє на цих кривавих подіях руки. Це, звичайно, стосується зовнішньої політики Росії, яка оголосила «зоною жизненных интересов» усі території колишнього СРСР. Кавказ — це нафтовидобувний регіон, і той, хто його буде контролювати, не важливо — воєнною силою чи політико-економічними засобами, буде користуватися нафтою,

стратегічною сировиною, від якої сьогодні залежить доля багатьох держав СНД. Якщо в Росії й виникне широкомасштабна війна,— говорив Бісмарк,— то вона виникне через яку-небудь ідіотську дурницю на Кавказі.

5 листопада 1993 р. Російська Федерація прийняла: «Воєнну доктрину», закріпила офіційні погляди на війну в легітимному документі. Доктрина Росії в повній мірі відображає нові воєнно-політичні реалії. Навіть через 10 років, за умови реалізації Договору СНВ-2, Росія збереже паритет щодо ядерної зброї зі США і в 5—7 разів зверхність над будь-якою іншою ядерною державою.

Крім того, за звичайним озброєнням Росія перевищує ФРН у 2,4 рази, Францію — в 2,7, Англію — в 5,4, американські війська в Європі — більш, ніж в 2 рази. Це об'єктивно забезпечує її воєнне лідерство в регіоні. Росія відмовилась від брежнєвського постулату не застосовувати ядерну зброю першими.

У воєнній доктрині Росії є ряд положень, які можуть викликати нерозуміння та стурбованість. Наприклад, Росія взяла на себе право «піддерживать стабільность в регионах, прилегающих к ее границам, и пресекать вооруженные конфликты» (у тому числі і в Україні?!). Росія застосує воєнну силу «если произойдет нападение на ее вооруженные силы» (це поширюється на 14 армію в Молдові, Російський флот у Севастополі?!).

Росія поступово розширює сферу свого впливу на Україну і, насамперед, засобами економічного тиску: затримкою експорту енергоносіїв, проведенням кампаній з метою міжнародної ізоляції України, заявами про територіальні претензії, розгортанням пропагандистських кампаній по дискредитації економічних можливостей України і неспроможності її вийти з економічної кризи.

Проковтнувши ці вигадки, західні журналісти навіть стали стверджувати, що «присоединение Киева к ориентированному на Москву договору, в том числе и в области обороны,— это лишь дело времени» (див.: «Новое время», № 45, 1994, с.14).

Потенціально, як свідчить історична практика, воєнна політика Росії була і є непередбачуваною щодо України. Разом з тим, усі розмови про можливі воєнні конфлікти, особливо заяви типу «мы загоним москалей в границы Московского княжества» потрібно розцінювати як провокаційні, які служать інтересам внутрішньої реакції.



Воєнна політика України і Росії повинна будуватися на довгострокових перспективах, враховуючи небажаний розвиток подій, і керувати ними, не здійснюючи тиску один на одного в захисті своїх національних інтересів.

Існує також внутрішній аспект воєнної небезпеки України. Відбувається злам старих (стійких) соціальних структур, їх різка поляризація. Зіштовхуються два способи мислення: статичний (тоталітарного суспільства) і прагматичний (порядунок кожного у власних руках).

Складна економічна ситуація формує негативну думку, що чинні інститути неефективні, не здатні вживати заходів для підвищення рівня життя. Демократія, як явище, стає негативним, створюються умови для появи твердих лідерів, «спасателів нації и Отечества». Виникла криза в масовій свідомості і на побутовому, і на теоретичному рівні, зникла колишня система цінностей, довіра до нинішніх політичних лідерів.

У той же час слід нагадати, що Україна одна з небагатьох колишніх республік, яка утверджує своє державне відродження не проливаючи крові своїх співвітчизників, армія не бере участі в політичних чварах.

На Україну ніхто не нападе, доки буде знати, що зустріне гідну відсіч. Гарантією миру та незалежності України виступають Збройні Сили.

Якщо ми, українці, хочемо жити спокійно в майбутньому, треба утримувати добре підготовлену, сильну, професійну армію, тому що поважають тільки сильних. Слабкість — це шлях до поневолення, шлях національної зради — втрати державності України.

Разом з тим, ми повинні зрозуміти, що без сильного духу армія не може бути боєздатною. Це показали події у Чечні. Щоб дух армії був високий, треба дуже й дуже багато працювати, виховувати національно свідомих захисників незалежної держави.

Якщо немає концептуально завершеної державної системи ідеологічного виховання, чи означає це, що потрібно сидіти склавши руки й чекати, коли вона з'явиться? Звичайно, ні. В готовому вигляді це не приходить, потрібна наполеглива і копітка праця, потрібно власними руками будувати всі складові держави.

У Збройних Силах України цю роботу повинна виконувати система військової освіти та офіцери органів виховної роботи.

Для цього є всі умови: теоретична, нормативно-правова база, а головне — бажання працювати.

Міцними підвалинами у свідомості військовослужбовців повинні лягти знання ідейно-теоретичних основ державної незалежності України. З цією метою командири, органи виховної роботи через гуманітарну підготовку, університети українознавства повинні активно поширювати знання з історії України та українського війська, української мови, літератури та культури в цілому, використовуючи всі форми й методи роботи з військовослужбовцями.



## ДНІ СЛАВИ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА У ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

*Петро КОСТИЮК*

В епоху державного і духовного відродження України пріоритетна роль належить розвитку національної системи виховання, яка має забезпечувати вихід молоді незалежної Української держави на світовий рівень.

Зароджуються національні концепції патріотичного виховання, які, враховуючи культурно-історичний досвід свого та інших народів, спрямовані не лише на виведення справи виховання з глибокої кризи, в якій вона нині перебуває, але й на докорінне реформування її, піднесення до вищих, світових стандартів.

У процесі формування особистості найефективнішими є шляхи пізнання від рідного до чужого, від близького до далекого, від національного до світового. Система виховання, що ґрунтується на міцних підвалинах народних традицій, культури рідного народу минулих епох і надбань сучасності, якнайбільше сприяє соціальному престижу, інтелектуальності, освіченості та інтелігентності як складників духовності людини.

Усе це повною мірою стосується Збройних Сил України.

Головне завдання Збройних Сил — це захист державної незалежності України та інтересів її народу. І багато в чому залежить воно від виховання військовослужбовців. Українська армія зіткнулася в цьому напрямку зі складними проблемами. І причину цього зрозуміти не важко — протягом понад 350 р. офіційна російська, а потім радянська ідеологія заперечувала національний патріотизм. Як відомо, основою патріотичного виховання мають стати історичні традиції України, державна — українська мова, загальнолюдські цінності народу, кращі зразки української культури, звернення до глибинних джерел духовності української нації. Про це йдеться у статті II Закону України «Про Збройні Сили України».

Вірність традиціям, їх збереження і творчий розвиток — ось основа для виховання патріотів. Видатний представник української науково-політичної думки В. Липинський вважав, що бути

патріотом — це: «Бажати усіма силами своєї душі створення людського, державного і політичного життя людей, що живуть на українській землі. Бути патріотом — це значить перш за все вимагати гарних і добрих вчинків від себе, як від українця, а не ненавидіти інших тому, що вони «не українці...»

Метою патріотичного виховання є зміцнення у молоді почуття глибокої любові до України, її славних традицій у боротьбі за національне визволення.

Джерелом тут служить перш за все наша історія, життя та подвиг національних героїв українського народу, імена котрих зберігає наша історія. Їх ми знаходимо в Київській Русі, у героїчній добі Запорозької Січі, Гетьманщині, розвої визвольних змагань українських Січових стрільців у військових силах часів Центральної Ради, Української Народної Республіки, подвигаг воїнів УПА.

На кожному з цих історичних етапів українському лицарству були притаманні такі риси, як мужність та відданість своїй Батьківщині та народові, вірність присязі та бойовому прапорюві, військовому побратимству, самопожертва в ім'я незалежності України.

У цьому році на державному рівні широко відзначалися події Другої світової війни, які протягом останніх 50-ти років впливали на формування світогляду і патріотичних почуттів захисників Батьківщини. Але протягом кількох століть ми не мали змоги відзначати видатні події, які завжди жили в пам'яті народній. За колоніального стану поневоловачі постійно прагнули стерти навіть згадку про ці події, щоб загальмувати процес національного відродження, боротьбу за державну незалежність.

Сумно констатувати, що славні дати, які значною мірою впливали на формування українського війська і пов'язані з його творенням, і зараз не відзначаються в Україні. Ось деякі з них:

17 серпня 1245 р. — битва під Ярославом. Визначна перемога війська Данила Романовича над угорсько-польським військом, яка завершила об'єднання Галицько-Волинської держави.

9 жовтня 1621 р. — завершення Хотинської війни. Об'єднане українсько-польське військо завдало турецькій армії низку поразок і звільнило фортецю Хотин. З 65 тисяч вояків об'єднаних сил військо П. Сагайдачного, яке вкрило себе славою, зігравши в цій битві вирішальну роль, нараховувало 42 тисячі.

1648 — 1652 рр. — перемога військ Богдана Хмельницького



під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Батогом. Останню битву сучасники порівнювали зі славнозвісними Каннами, а Богдана Хмельницького — з Олівером Кромвелем.

8 липня 1659 р. — битва під Конотопом, визначна історична дата, яка в Україні відзначається вперше. Під час цієї битви військо гетьмана І.Виговського розгромило московські війська, які вторглися на територію України.

28 квітня 1915 р. — початок боїв Легіону Українських Січових Стрільців на горі Маківка, що стали символом прагнення українців до боротьби за самостійну державу.

29 січня 1918 р. — бій під Крутами («Українські Фермопіли»). Загін першої Київської військової школи та Помічний студентський курінь прийняли нерівний бій з військами Муравйова, що наступали на Київ.

8 червня 1919 р. — початок Чортківського наступу проти польських військ.

Можна було б навести ще цілу низку славних історичних дат, коли Українське військо покрило себе невмирущою славою.

Сьогодні, відновлюючи в пам'яті і практичній життєдіяльності багатовіковий творчий потенціал, наш народ, звільняючись від сковуючих пут і гальм, знову починає енергійно творити свій шлях в історії. Але, на жаль, актуальними ще й зараз залишаються слова Тараса Шевченка:

Колись будем  
І по-своєму глаголать,  
Як німець покаже  
Та до того й історію  
Нашу нам розкаже.

Ще й понині в Українській державі певні політичні сили намагаються зберегти старі ідеологічні штампи. Але вони не хочуть бачити, що заміна традицій, звичаїв, обрядів, історичних дат нашого народу іншими, на потребу політиці ідеології окремих партій призводить до знищення історичної пам'яті, деформування національного обличчя народу, його духовності, а відтак — до катастрофічних наслідків у матеріальному і духовному житті нації, суспільства. Нині ми намагаємося вийти з цієї драматичної смуги розвитку, коли народні традиції, звичаї заборонялися, забувалися, замінювалися «новими», «радянськими». Це стало однією з найголовніших причин, поширення серед молоді таких

соціальних хвороб, як історична безпам'ятність, забуття свого роду-племени, національний нігілізм, космополітизм, бездуховність.

У Збройних Силах України певною мірою відзначаються славні дати Українського війська. Тільки впродовж останнього року проведено цілий комплекс заходів, присвячених пам'яті героїв Крутів, 80-им роковинам Українських Січових стрільців та ін. Іменем героїв Крутів названо Львівський військовий лицей. Військовослужбовці відкрили для себе нові імена, згадувати про які тривалий час було заборонено, ознайомилися з героїчними сторінками української історії, вшанували пам'ять героїв, які полягли за незалежність Батьківщини. Сьогодні історію українського війська вивчають військовослужбовці у системі гуманітарної підготовки.

Це звичайно, замало, але щоб ця робота велася далі, треба такі дати відзначати на державному рівні з залученням засобів масової інформації. Широке висвітлення знаменитих історичних подій, ушанування національних героїв сприятиме поліпшенню військово-патріотичного виховання молоді, розкриттю невідомих сторінок історії України. Виходячи з цього, вважаємо за необхідне встановити в Україні низку державних свят під загальною назвою Днів Слави Української зброї.



## ІСТОРИЧНА ПЕРЕМОГА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

*Анатолій ГРИЦУК*

Після смерті Б.Хмельницького виринуло ряд важливих політичних проблем, що вимагали негайного вирішення. Головна з них — чи залишиться Україна самостійною державою, чи буде поглинена кимось із сусідів.

Необхідно визнати, що до і після Руїни зовнішні обставини штовхали українців та запорожців під російського православно-го царя. Москва, прийнявши під свою протекцію Україну і Запорозжя почала здійснювати ряд заходів щодо автономної адміністративно-судової системи України і підпорядкування Московському Патріархату Православної Церкви України. Прозріння настало пізно і вже не було змоги боротися з московською політикою. І згадавши, нарешті, про національні інтереси, які опинилися з причини внутрішньодержавної боротьби за владу під загрозою, булаву було передано до рук І.Виговського — українського патріота, завзятого автономіста, одноступця старшини, що разом з нею широбажав забезпечити свободу і незалежність України. На той час Україна не мала надійних союзників, тому що кожен з них переслідував свої корисливі цілі. Найбільше невдоволення українців викликав прихід на Україну російських воєвод та гарнізонів. Це була та сила, за допомогою якої царат розраховував ліквідувати автономію та остаточно об'єднати Україну з Росією. Зрозумівши всю небезпеку Переяславської угоди і, приймаючи гетьманський уряд, І.Виговський зазначив: «Ця булава добрим буде нагородою, лихим — карою. У Запорозькому війську має бути лад і послух». Він робить спроби вирватися з обіймів Москви.

Спираючись на вищесказане, спробуємо розглянути національні інтереси України більш конкретно, відповідно до тих чи інших реалій, які криються у реалізації всебічного розвитку української нації.

Національні інтереси умовно можна поділити на дві групи: ті, які стосуються внутрішніх проблем, і ті, які стосуються зовнішніх

проблем. Найголовнішим серед національних інтересів першої групи є сформування сильної української нації — як найвищої історичної, духовної, традиціональної й реальної спільноти, в рамках якої існують і творять цілі покоління, що зв'язані між собою нерозривно.

Із цього головного внутрішнього інтересу України випливає ціла низка конкретних завдань, серед яких:

1. Широкомасштабна пропаганда ідеології українського націоналізму на державному рівні. Ця ідеологія, як показала практика, здатна глибоко впливати і швидко змінювати психіку мас. При зміні психіки мас відпадуть питання військової дисципліни в армії і соціальної напруги в суспільстві. Сприятливий ґрунт буде вибито з-під ніг авантюристів, які розігрують сепаратистські карти, звинувачуючи у всьому незалежність.

2. Заборона поширення у країні антиукраїнських видань і припинення трансляції теле- і радіопрограм з Москви. Щоб втягнути Україну в «інтеграційний процес», Росія у своїх зовнішньополітичних стосунках з Україною дуже тонко використовує інструменти психологічної війни: шантаж, наклепи, дезінформацію, фальсифікацію подій, психологічні диверсії, чутки, демонстрування військової сили. При цьому творці й організатори цієї війни час від часу дуже активно прострілюють кожен квадратний метр України своїми ідеями. Ці ідеї підкріплені розташуванням вздовж українських кордонів російських військ числом понад 50 тисяч вояків. У разі необхідності це угруповання, повністю укомплектоване й готове до ведення бойових дій, може бути використане, наприклад, «для захисту росіян в Криму», благо, що фінансову підтримку вона матиме, бо на нашій землі вільно почуваються російські фірми типу «Олбі-Україна», «Український будинок селенгу», «Гермес», Асоціація офіцерів запасу тощо, створюючи сотні акціонерних товариств у найважливіших галузях економіки з російським капіталом і з російським контрольним пакетом акцій.

3. Інтенсивна дерусифікація України. Такого зросійщення Україна не знала за часів Радянського Союзу, якого зазнала на 5-му році незалежності. Весь ідеологічний маховик Росії цілеспрямовано направлений на родине життя, дитячі садки, школу, армію з допомогою засобів масової інформації, депутатів Верховної Ради, слуг в МО від армії, солдати якої збираються мити ноги в Чорному морі та Індійському океані. «Общепонят-



на» мова, виплекана з 1709 року і перенесена в Україну, твердо увійшла в життя військових навчальних закладів, які стали центрами калічення юнаків, народжених на теренах Центральної та Західної України. А тому поряд з пропагандистськими заходами, потрібно широко вживати і адміністративні. Для цього потрібно накласти великий податок на використання російської мови на масовому рівні (преса, радіо, телебачення, реклама, видання книг, громадські заходи, навчальні й наукові заклади, кіно, торгівля тощо). З фонду цього податку здійснювати грошову доплату особам і колективам, які перейшли чи намагаються перейти на українську мову.

4. Заборона різного роду антиукраїнських організацій і суворі покарання за підривну діяльність проти України. Будь-які поблажки в цій справі вкрай небезпечні, бо вони лише сприяють активізації антидержавних елементів.

5. Осуд проявів сепаратизму в Криму і на Закарпатті. Влада повинна вживати сили, якщо цього вимагає ситуація.

6. Запровадження вільної ринкової економіки, базованої на приватній власності. Це можна здійснити, якщо приватизувати всю власність України.

7. Створення боєздатної армії. Розбудова Збройних Сил відповідає національним інтересам будь-якої держави. Військову потугу належить розглядати як гарант внутрішньої і зовнішньої стабільності. У середині ЗС України існує серйозний національний дисбаланс. Етнічні росіяни становлять приблизно 90% старших офіцерів; близько 60% — офіцери середньої ланки та 53% — офіцери Генерального штабу ЗС України. У той же час, за оцінкою МО України, за її межами служить понад 200 тисяч військовиків (переважно у збройних силах Російської Федерації), які є етнічними українцями, котрі хотіли б перевестися до ЗС України. Виникає питання, чи треба реформувати успадковані збройні сили, якщо існує певна ідеологічна закостенілість генералів та офіцерів, які не визнають українську державотворчу ідею, гальмують введення у ЗС державної мови і при їхньому потуранні та сприянні триває псування та розкрадання військової техніки і майна? Паралельно із наявною армією треба будувати нову з негайною атестацією генералів і офіцерів, інвентаризацією зброї, техніки і майна і, головне, відпустити до додому росіян, яких обтяжує українська присяга. Вони воювати за цю землю не будуть. У часи І.Виговського за найбільшу вину московським

поплічникам ставилося, що московські правителі зрадили Україну, дійшовши порозуміння з Польщею, за другу — що воно внесло поділ і усобицю в українське політичне життя. «Так відкривається хитрість і оманство тих, що спочатку через внутрішньоособну війну, а далі відкрито своєю власною зброєю приготували на неї ярмо неволі, без всякого приводу з нашого боку. Свідчачи неповинність нашу ні в чім і кличучи Бога в поміч, змушені ми для заховання своєї свободи взятися до законної оборони, щоб скинути з себе те ярмо і шукати для своєї допомоги наших сусідів...».

Другим, після морального духу особового складу війська, йде його озброєння. Ми в останні роки почали забувати, що у нас є власні національні інтереси, для захисту яких необхідний відповідний оборонний потенціал. Немає волі, якщо немає сили захистити її. Наявність в Україні ядерної зброї слід розцінювати як дуже важливий засіб внутрішньої і зовнішньої стабілізації. Її можна використати як психологічний важіль, наприклад, для ослаблення шкідливої ідейно-інформаційної експансії Росії.

Національні інтереси другої групи концентруються довкола зовнішніх проблем. Слід пам'ятати, що Україна в світі фактично не має союзників і перебуває в оточенні байдужих, упереджених і навіть ворожих країн. Невіра у власні сили, відсутність політичної волі, страх призвели до того, що жоден народ світу не бачить в Україні союзника. Просування НАТО на схід перетворило її на буфер між членами Ташкентського пакту та розширеним блоком НАТО. Блокова невизначеність України бере її в лещата і з часом приведе до знищення, якщо вона стане полігоном виміру двох сил, світових монстрів — Північноатлантичного альянсу та Росії. Серед завдань, які випливають з цього національного інтересу, найважливішими є:

1. Прискорення процесу демаркації російсько-українського кордону на суші, морі і в повітрі з ефективною системою митниць.

2. Створення коаліції держав, які б на економічному й політичному рівні стримували експансію Росії.

3. Активна підтримка національно-визвольних рухів на території Російської Федерації. Тут я хочу навести слова Президента Чечні Д. Дудаєва: «За всю свою історію Росія ніколи не виступала проти сильнішої або хоча б рівної сили. Вона завжди вибирала собі жертву найслабшу, найнезахищенішу і знищувала,



страхаючи інших. Вичленила Нагірний Карабах — хап і з'їла. Вичленила Абхазію, Південну Осетію, Інгушетію, Придністров'я — проковтнула. І знову закружляла в пошуках здобичі. Ага, ось Крим. Не майте ілзозій: війська, які пройдуть вишкіл «роззброєння бандформувань» у Чеченії, повернуть на Крим. Затято розігруватимуться карти Східної, Південної України, вас намагатимуться зіштовхнути лобами, втягнути у братовбивчу війну...»

4. Рішучий осуд Росії за втручання у внутрішні справи Молдови, Грузії, Таджикистану та інших країн. Усебічна підтримка урядів, які захищають незалежність своїх держав перед зазіханнями Москви. Ця підтримка може виявити себе як у політичних заявах, так і в матеріальній та військовій допомозі.

5. Загальна орієнтація на Західну Європу з визнанням якоїсь однієї високорозвиненої держави (наприклад, Німеччини), яка б могла стати надійною опорою для співпраці в політичній, економічній, військовій, науковій, культурній та іншій сферах. Теперішня орієнтація українського керівництва на Росію є шкідливою під будь-яким оглядом. По-перше, вона прив'язує Україну до відсталої у всіх відношеннях держави, по-друге, закріплює в українському суспільстві паралізуючий будь-яку творчу працю комплекс несамостійності.

6. Виведення України у максимально короткі строки з енергетичної залежності від Росії. Для цього слід зав'язати контакти з державами — експортерами нафти, узгодивши свої дії з певною високорозвиненою державою Європи (Німеччина). Наявність дружніх контактів з такою державою служила би надійним прикриттям на міжнародній арені.

7. Розгорнути при українських посольствах за кордоном мережу інформаційних центрів, які б активно впливали на громадську думку світу.

8. Утримати під своїм контролем Крим. Російська присутність у Криму є чинником, який активізує діяльність російсько-шовіністичних сил на півострові. Для тиску на Росію в кримському питанні можна знайти непогані важелі, використовуючи контакти з іншими зацікавленими державами.

Щодо зовнішньої діяльності України в цілому, то можна стверджувати, що в подальших інтересах нашої держави є проведення активної чітко визначеної політики, спрямованої на послаблення російської експансії. Саме це має бути критерієм

ставлення України до тих держав, визначення, хто з них союзник, а хто ворог. Політика нейтралітету, викликана бажанням бути в добрих стосунках зі всіма державами, яку проводить теперішнє керівництво України, є шкідливою і веде лише до міжнародної політичної ізоляції. Але мусимо пам'ятати І.Виговського і його послідовників, що Україна ніколи не мала надійних союзників, тому що кожен з них переслідував свої корисні цілі. Завдань, що стосуються національних інтересів України з обох груп, можна наводити більше. Але головне полягає в тому, що реалізація завдань другої групи (зовнішні проблеми) тісно пов'язана зі становищем у першій групі (внутрішні проблеми). Не вирішивши внутрішні проблеми, неможливо приступити до зовнішніх. У зв'язку з цим максимальні зусилля сьогодні Україна має зосередити насамперед на вирішенні своїх внутрішніх питань. А найголовнішим з цих питань є, звичайно, сформування сильної духом української нації. Якщо таку націю вдасться створити, то всі питання державотворення будуть вирішені. Сильна духом нація є ключем всієї української проблеми.



## ПІСЛЯСЛОВО

### ПРО ВІДЗНАЧЕННЯ КОНОТОПСЬКОЇ БИТВИ 29 ЧЕРВНЯ — 1 ЛИПНЯ 1995 РОКУ.

*Олександр ТКАЧУК*

Ідея відзначити перемогу українського козацького війська над російською армією під м. Конотопом виникла у середовищі Київської організації УРП. Головним мотивом, що зумовив вибір саме цієї події, стала ситуація, у якій опинилася українська держава на четвертому році незалежності, усвідомлення потреби адекватної відповіді українства усім "викликам" часу, найнебезпечнішим з яких є загроза зовнішньої, прямої чи опосередкованої, агресії з боку Росії.

Тому звернення уваги суспільства на давню перемогу українського війська над тим самим ворогом, що й сьогодні нам протистоїть, на наше переконання, мало виконати конкретне політичне завдання: мобілізувати його (суспільство) до спротиву, сприяти процесу становлення психології активних, наступальних дій.

Урочистості з нагоди відзначення Конотопської битви не отримали тієї духовної, організаційної та матеріальної підтримки урядових структур, яка мусила б бути наданою такій важливій національній події. Дякувати Богу, що зовсім не заборонили. Відповідною була і реакція засобів масової інформації.

Незважаючи на всі перешкоди, цей задум, у об'єктивно можливих межах, був втілений у життя. Стисло відзначимо головні заходи і людей, які брали в них активну участь.

Відзначення проходило у два етапи: перший — наукова конференція "Конотопська битва 1659 року та її значення в національному поступі України", що відбулась у Києві, у приміщенні Центру дозвілля та відпочинку ЗС України (до речі, за матеріалами цієї конференції і укладено нашу збірку).

Другий — у Конотопі та селі Шаповалівка. У програмі були виступи науковців перед місцевими вчителями, культпрацівниками, громадкістю. Маніфестація та військовий парад місцевого

гарнізону по центральній вулиці міста, мітинґ біля пам'ятника Тарасові Шевченку. У селі Шаповалівка, на місці переможної битви козаків з окупантами, +Святійший Патріарх Володимир (Романюк) відправив панахиду і освятив місце під забудову церкви св. Покрови.

Серед тих, хто взяв найактивнішу участь у підготовці та відзначенні були: В. Чемерис — народний депутат України, голова оргкомітету; С. Бондар — учений секретар Інституту філософії НАНУ; С. Здіорук — заступник завідувача відділу Інституту стратегічних досліджень; підполковник П. Костюк — співробітник Головного управління виховної роботи МО України; капітан II рангу А. Грищук і підполковник В. Єсіков — Спілка офіцерів України; В. Пономаренко — голова Конотопської організації УРП; П. Борсук — член Ради УРП; протоієрей Володимир Черпак — викладач Київської духовної академії (УПЦ КП); Т. Чухліб — к. і. н., співробітник Інституту історії НАНУ; М. Нога — заступник голови Конотопського міськвиконкому; В. Ситник — заступник голови Конотопської райради; С. Радченко — голова Шаповалівської сільради; О. Клименко — директор Шаповалівського БК; полковник А. Зайналієв — заступник командира в/ч; полковник Г. Барабаш — заступник начальника міського відділу МВС; І. Лисий — краєзнавець; Л. Тарасенко — працівник БК заводу КЕМЗ; О. Волошин — заступник голови Конотопського міськвиконкому; О. Задорожний — голова СУМу.

На завершення слід назвати спонсорів, за сприяння яких власне і стало можливим відзначення річниці Конотопської битви у 1995 р., це: М. Плав'юк — голова Проводу ОУН і Б. Іценко — начальник АТП 28013.



## НАШІ АВТОРИ

ДАШКЕВИЧ Ярослав — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

МИЦИК Юрій — доктор історичних наук, професор Дніпропетровського державного університету

ЛИСИЙ Іван — краєзнавець, автор низки творів з історії Конотопського краю

АПАНОВИЧ Олена — кандидат історичних наук, Інститут історії НАН України, лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка

БУТИЧ Іван — кандидат історичних наук, Інститут української археографії НАН України

МАТУЗКО Роман — провідний спеціаліст з історії України ГУВР МО України

ДЗИРА Ярослав — кандидат філологічних наук, Інститут історії НАН України

ТИТОВ Володимир — історик, м. Житомир

ЧУХЛІБ Тарас — кандидат історичних наук, Інститут історії НАН України

ЛЕПЯВКО Сергій — кандидат історичних наук, Чернігівський педагогічний інститут

ЦИБУЛЬСЬКИЙ Валерій — кандидат історичних наук, Рівненський інститут інженерів водного господарства

ВЕРГУН Ольга — консультант Національного інституту стратегічних досліджень

ГОРОБЕЦЬ Віктор — кандидат історичних наук, Інститут історії НАН України

ЧЕРПАК Володимир — митрофорний протоієрей, викладач Київської Духовної Академії (УПЦ КП)

ЗДІОРУК Сергій — кандидат філософських наук, заступник завідувача відділу Національного інституту стратегічних досліджень

ШЕВЧУК Валерій — історик, письменник, лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка

ХОРУНЖИЙ Юрій — історик, письменник, головний редактор часопису «Зона»

БОНДАР Станіслав — кандидат філософських наук, учений секретар інституту філософії НАН України

ТЕМКО Григорій — кандидат історичних наук, генерал-майор, заступник начальника ГУВР МО України

КОСТЮК Петро — підполковник, начальник відділу гуманітарної підготовки ГУВР МО України

ГРИЦУК Анатолій — капітан II рангу, заступник голови київської організації СОУ

ТКАЧУК Олександр — історик, директор Центру східноєвропейських досліджень





МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІСТОРИЧНОЇ СПАДИНИ

КОМІТЕТ ОХОРОНИ І РЕСТАВРАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ,  
КУЛЬТУРИ ТА ІСТОРИЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

24100 м. Київ, вул. Академіка Глушка, 7

Тел. 4103470

16.11.95р. № 830

№ ч. 10718 від 5.10.1995 р.

Народному депутату  
України  
Болдиньку Черемису

За дорученням Київської міської Ради народних депутатів  
Вашого листа про увічнення історичної події - Конотопської  
битви/1659/ у Комітеті охорони та реставрації пам'яток роз-  
глянуто.

Питання про перейменування однієї з центральних вулиць  
м. Києва на честь гетьмана І. Виговського буде винесено на роз-  
гляд комісії з найменувань та пам'ятних знаків. Про рішення  
комісії Вам буде повідомлено додатково.

З повагою,

Голова Комітету

Р. Гутсаренко